FRIEDRICH A. VON
HAYEK

TEISĖ, ĮSTATYMŲ LEIDYBA IR LAISVĖ

III

LAISVOSIOS VISUOMENĖS POLITINĖ TVARKA

Eugrimas

ALK

FRIEDRICH A. VON HAYEK

TEISĖ, ĮSTATYMŲ LEIDYBA IR LAISVĖ

III

FRIEDRICH A. VON HAYEK

TEISĖ, ĮSTATYMŲ LEIDYBA IR LAISVĖ

III

LAISVOSIOS VISUOMENĖS POLITINĖ TVARKA

Naujas liberalių teisingumo bei politinės ekonomijos principų išdėstymas

Iš anglų kalbos vertė
Algirdas Degutis

VILNIUS

EUGRIMAS
LEIDYKLA

1999

UDK 340.1
Ha-133

Versta iš:

Friedrich A. von Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, vol. 3: *The Political Order of a Free People*, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1979

This edition is published with support from the Open Society Fund-Lithuania and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte (Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-752-48-5 (3 tomas)
ISBN 9986-752-29-9 (3 tomai)

© Dr. Laurence Hayek, 1999
© Vertimas į lietuvių kalbą: Algirdas Degutis, 1999
© „Eugrimas", 1999

TURINYS

Pratarmė 11

12. DAUGUMOS NUOMONĖ IR ŠIUOLAIKINĖ DEMOKRATIJA

Didėjantis nusivylimas demokratija 17
Neribotų galių valdžia – lemiamas vyraujančios demokratijos formos trūkumas 19
Tikrasis demokratinio idealo turinys 21
Renkamo susirinkimo, turinčio neribotų galių, silpnumas 26
Organizuotų interesų koalicijos ir paralelinės valdžios mechanizmai 31
Sutarimas dėl bendrų taisyklių ir dėl konkrečių priemonių 36

13. DEMOKRATINĖS VALDŽIOS GALIŲ PADALIJIMAS

Pirmykščio įstatymų leidybos funkcijų supratimo netektis 44
Dabartines atstovaujamąsias institucijas formuoja valdymo, o ne įstatymų leidybos poreikiai 46
Institucijos, galinčios leisti specifinius įsakus, netinka įstatymų leidybai 50
Dabartinių „įstatymų leidybos" institucijų pobūdį lemia valdymo uždaviniai 52
Partinė įstatymų leidyba žlugdo demokratinę visuomenę 57
Konstruktyvistinis suverenumo prietaras 59
Būtinasis atstovaujamųjų asamblėjų galių padalijimas 62
Demokratija ar demarchija? 66

14. VIEŠASIS IR PRIVATUS SEKTORIUS

Dvejopas valdymo uždavinys ... 71
Kolektyvinės gėrybės ... 73
Viešojo sektoriaus ribos ... 77
Nepriklausomas sektorius ... 80
Mokesčiai ir viešojo sektoriaus dydis ... 83
Saugumas ... 86
Valstybinis paslaugų monopolis ... 89
Informacija ir švietimas ... 94
Kitos svarbios problemos ... 96

15. VALDŽIOS POLITIKA IR RINKA

Konkurencijos nauda nepriklauso nuo jos „tobulumo" ... 101
Konkurencija kaip atradimo procedūra ... 104
Nesant faktinių „tobulos" konkurencijos sąlygų, įmonių neįmanoma priversti veikti taip, „tarsi" tos sąlygos būtų ... 107
Ką duoda laisvoji rinka? ... 112
Konkurencija ir racionalumas ... 114
Dydis, koncentracija ir galia ... 116
Politiniai ekonominės galios aspektai ... 119
Kada monopolis tampa kenksmingu? ... 124
Antimonopolinių įstatymų problemiškumas ... 126
Didžiausią pavojų kelia ne individų, bet grupių savanaudiškumas ... 130
Politinio pajamų skirstymo padariniai ... 135
Suorganizuojami ir nesuorganizuojami interesai ... 139

16. DEMOKRATIJOS IDEALO ŽLUGIMAS. SANTRAUKA

Demokratijos idealo žlugimas ... 143
„Sandorių" demokratija ... 144
Grupinių interesų pastumdėlė ... 145
Teisė prieš įsakus ... 146
Teisė ir valdžios savivalė ... 147
Nuo nelygybės prieš įstatymą prie savivalės ... 149
Galių atskyrimas kaip būdas užkirsti kelią neribotai valdžiai ... 150

17. KONSTITUCIJOS MODELIS

Klaidingas posūkis atstovaujamųjų institucijų raidoje ... 152
Idealios Konstitucijos modelio vertė ... 154
Pamatiniai principai ... 156
Dvi skirtingų funkcijų atstovaujamosios asamblėjos ... 160
Dar keletas pastabų dėl amžiaus grupių atstovavimo ... 166
Valdymo asamblėja ... 168
Konstitucinis Teismas ... 170
Bendroji valdžios struktūra ... 173
Ypatingosios galios ... 174
Finansinių galių padalijimas ... 177

18. VALDŽIOS SUTRAMDYMAS IR POLITIKOS NUKARŪNAVIMAS

Ribota ir neribota valdžia ... 180
Taika, laisvė ir teisingumas – trys didieji neiginiai ... 182
Centralizavimas ir decentralizavimas ... 185
Daugumos tvarka prieš daugumos patvirtintų įstatymų tvarką ... 187
Moralės pakrikimas ir kalbos pagedimas ... 189
Demokratinė procedūra ir egalitariniai tikslai ... 191
„Valstybė“ ir „visuomenė“ ... 194
Lošime pagal taisykles nereikia laukti „teisingų rezultatų“ ... 197
Organizuotų interesų paralelinė valdžia ir valdžios hipertrofija ... 198
Neribota demokratija ir centralizavimas ... 201
Devoliucija: vidaus politikos perleidimas vietos valdžiai ... 202
Valstybinio paslaugų monopolio panaikinimas ... 203
Politikos nukarūnavimas ... 206

EPILOGAS. TRYS ŽMOGIŠKŲJŲ VERTYBIŲ ŠALTINIAI

Sociobiologijos klaidos ... 214
Kultūrinės evoliucijos procesas ... 217
Savireguliuojančių kompleksinių struktūrų evoliucija ... 220
Elgesio taisyklių stratifikacija ... 222
Paprotinės taisyklės ir ekonominė tvarka ... 224
Laisvės disciplina ... 227
Slopinamų pirmykščių instinktų atbudimas ... 229

Evoliucija, tradicija ir pažanga 232
Nauja moralė, tarnaujanti seniems instinktams: Marxas 234
Mokslinis paklydimas, naikinantis pamatines vertybes: Freudas 238
Nauja pradžia 241

Autorių rodyklė 252
Dalykinė rodyklė, 1–3 tomas 255

Santvarka, laiduojanti didžiausią žmogaus laisvę pagal įstatymus, dėl kurių kiekvieno laisvė tampa suderinama su visų kitų laisve...

(Grynojo proto kritika, II, I, 1, [p. 275])

PRATARMĖ

Dėl nenumatytų aplinkybių šio mano veikalo, pradėto daugiau nei prieš septyniolika metų, baigiamojo tomo pasirodymas vėl užtruko ilgiau negu tikėjausi. Išskyrus tekstą, sudarantį du paskutinius skyrius, visas veikalas buvo daugmaž baigtas jau 1969 m. pabaigoje, kai sušlubavusi sveikata mane privertė nutraukti pastangas jį užbaigti. Tiesą sakant, būtent tada abejonė, ar kada nors pajėgsiu jį užbaigti, paskatino mane išleisti atskirai (kaip 1-ąjį tomą) pirmąjį trečdalį to, ką ketinau išleisti vientisu tomu, nes toji dalis buvo galutinai paruošta spaudai. Kai jau pajėgiau grįžti prie sistemingo darbo, suvokiau – ir tai aiškinu 2-ojo tomo pratarmėje – jog bent vienas pirminio teksto skyrius turi būti perrašytas iš naujo.

Iš pirminio teksto paskutiniojo trečdalio tik planuotasis paskutinis skyrius (18) dar nebuvo baigtas tada, kai man teko nutraukti darbą. Nors, kaip tikiuosi, man daugmaž pavyko įgyvendinti savo pirminį sumanymą, per šį ilgą laiko tarpą mano idėjos evoliucionavo, todėl neišvengiamai paskutinio savo sisteminio darbo nesinorėjo atiduoti spaudai nenurodžius, bent apytiksliai, kuria linkme toji evoliucija vyko. Šių pastangų rezultatas buvo ne tik tai, kad naujai – ir tikiuosi geriau – suformulavau paskutiniojo skyriaus argumentus, bet pridėjau ir Epilogą, kur plačiau išdėstau savo požiūrį į moralinę bei politinę evoliuciją, – požiūrį, kuriuo vadovavausi rašydamas vi-

są šią knygą. Be to, 16 skyrius – tai glausta ankstesnės argumentacijos santrauka.

Buvo ir kitų mano vėlavimo priežasčių. Tada, kai svarsčiau, ar 2-ąjį tomą dera išleisti išsamiai neaptarus Johno Rawlo veikalo *Teisingumo teorija* (Oksfordas, 1972), šia tema pasirodė dar dvi ir ne mažiau svarbios naujos knygos, kurias, jeigu būčiau jaunesnis, privalėčiau nuodugniai išnagrinėti prieš išleisdamas savąją, kuri aprėpia tą pačią problematiką: Robert Nozick, *Anarchija, valstybė ir utopija (Anarchy, State and Utopia)* (New York, 1974) ir Michael Oakeshott, *Apie žmogiškąjį elgesį (On Human Conduct)* (Oxford, 1975). Nežinau, ar pagrįstai, bet nusprendžiau, kad jeigu stengčiausi išgvildenti jų argumentus prieš baigdamas savo knygą, tai jos turbūt niekada nebaigčiau. Vis dėlto laikau savo pareiga pasakyti jaunesniems mano knygos skaitytojams, jog jeigu jie nori pasiekti dabartinį teorinės minties lygį šioje problematikoje, tai jiems verta padaryti tokią pastangą, kurią pats esu priverstas atidėti iki tol, kol išdėstysiu tas išvadas, prie kurių priėjau dar prieš susipažindamas su šiomis knygomis.

Ilgas laiko tarpas, per kurį šis veikalas buvo rašomas, nulėmė ir tai, kad iš dalies keičiau savo vartojamus terminus, ir apie tai turiu skaitytoją informuoti. Sparti kibernetikos ir jai artimų informacijos bei sistemų teorijų pažanga mane įtikino, jog šiuolaikiniam skaitytojui būtų labiau suprantama kitokia terminija nei ta, kuria paprastai naudojuosi. Nors man patinka terminas „spontaninė tvarka" ir jį vis dar vartoju, turiu pripažinti, jog terminai „savigeneruojanti tvarka" arba „saviorganizuojanti struktūra" kartais būna tikslesni ir mažiau dviprasmiški, todėl vėlesniame tekste juos dažnai vartoju vietoje ankstesnio termino. Panašiai, taikydamasis prie šiuolaikinės vartosenos, vietoje „tvarkos" dabar kartais vartoju terminą „sistema". Taip pat ir terminas „informacija" dažnai labiau tinka ten, kur paprastai kalbėdavau apie „žinojimą", nes „informacija" aiškiai sugestionuoja konkrečių faktų, o ne teorines žinias, ku-

rias neretai sugestionuoja „žinojimas". Turbūt derėtų pridurti, jog apgailestauju dėl to, kad man pristigo drąsos nuosekliai naudotis kai kuriais savo neologizmais, tokiais kaip „kosmos", „taxis", „nomos", „thesis", „katalaksija" ir „demarchija". Nors dėl to galbūt nukentėjo dėstymo tikslumas, bet, manau, jį atsvėrė didesnis suprantamumas.

Turiu pabrėžti, jog niekada šiame veikale nepretendavau nuodugniai išdėstyti pamatinių principų, kuriais remiasi laisvų žmonių visuomenė; jis veikiau turėjo užpildyti spragas, mano atrastas po to, kai savo knygoje *Laisvės konstitucija* pamėginau tradicines klasikinio liberalizmo doktrinas pateikti šiuolaikiniame probleminiame bei teoriniame kontekste. Dėl to šis veikalas yra mažiau sistemiškas, daug sudėtingesnis ir labiau asmeniškas, tačiau taip pat, tikiuosi, originalesnis už minėtąją knygą. Tą knygą jis tik papildo, tačiau negali jos atstoti. Todėl skaitytojui, kuris nėra šios srities specialistas, pirmiausia siūlyčiau perskaityti *Laisvės konstituciją* ir tik tuomet gilintis į problemas, kurias mėginu spręsti šiuose trijuose tomuose. Tačiau ir čia mėginu paaiškinti, kodėl manau, jog klasikinio liberalizmo doktrina, nors dabar dažnai ji laikoma pasenusia, yra nepalyginamai pranašesnė už bet kurią iš tų alternatyvių doktrinų, kurios naujausiais laikais sulaukė didesnio visuomenės palankumo.

Skaitytojas veikiausiai suvoks, jog šias mano pastangas skatino didėjantis nerimas dėl pavojingos politinės raidos net tų šalių, kurios laikomos labiausiai išsivysčiusiomis. Stiprėjantis įsitikinimas, kurį šioje knygoje mėginu pagrįsti, jog šią pavojingą raidą totalitarinės sistemos link daro neišvengiamą dabar plačiai pripažinto „demokratinio" valdymo modelio konstrukcinės ydos, mane vertė ieškoti alternatyvių politinės sandaros formų. Noriu pabrėžti, jog nors pamatinius demokratijos principus laikau vieninteliu iki šiol atrastu būdu valdžiai taikiai keisti, būtent dėl to nerimą man kelia akivaizdžiai didėjantis nusivylimas demokratija kaip valdymo *metodu* – nusivylimas, kurį dar la-

biau skatina piktnaudžiavimas šiuo žodžiu, kai juo mėginama nusakyti įsivaizduojamus valdymo *tikslus;* vis labiau įsitikinu, jog dabar judame į aklavietę, iš kurios politiniai lyderiai mus siūlys vaduoti desperatiškomis priemonėmis.

Esminis demokratinio valdymo struktūros pakeitimas, kuris čia bus pasiūlytas ir kurį šiuo metu dauguma žmonių laikys visiškai nerealiu, yra siūlomas kaip atsarginis intelektinis įrankis tiems laikams, kurie gali ateiti gana greitai, kai esamų institucijų žlugimas taps akivaizdus; tada, tikiuosi, mano siūloma schema galėtų parodyti išeitį. Ji leistų mums išsaugoti tai, kas išties vertinga demokratijoje, ir kartu pašalintų tuos nepageidautinus jos bruožus, su kuriais dauguma žmonių vis dar taikstosi, nes laiko juos neišvengiamais. Kartu su panašia atsargine schema, kurią esu pasiūlęs kaip priemonę iš valdžios atimti monopolines galias pinigų atžvilgiu (ją neseniai išdėsčiau atskiroje publikacijoje, *Denationalization of Money*, 2nd ed., Institute of Economic Affairs, London, 1978), kas lygiai taip pat būtina norint išvengti didėjančio totalitarinės valdžios pavojaus – šios dvi priemonės gali padėti išvengti mums gresiančio likimo. Būsiu patenkintas, jeigu man pavyks įtikinti kai kuriuos žmones, jog net jeigu pirmasis moderniųjų laikų eksperimentas su laisve žlugtų, tai jis žlugtų ne todėl, kad laisvė yra nerealus idealas, o todėl, kad juo naudojomės netikusiai.

Tikiuosi, kad skaitytojas man atleis už tam tikrą sistemiškumo stygių bei kai kuriuos nereikalingus pasikartojimus tekste, kuris buvo rašomas ir perrašomas penkiolika metų, nes sutrukdė ilgas sutrikusios sveikatos tarpsnis. Šiuos trūkumus skaudžiai jaučiu, tačiau jeigu dabar, eidamas aštuoniasdešimtuosius savo gyvenimo metus, mėginčiau viską pertvarkyti, šios užduoties veikiausiai nespėčiau užbaigti.

Pirmojo tomo pratarmėje išreiškiau savo dėkingumą profesoriui Edwinui McClellanui iš Čikagos universiteto, daug padėjusiam stilistiškai redaguoti nebaigtą tekstą tuo jo pavidalu,

kuris buvo prieš septynetą metų. Nuo to laiko tekste buvo padaryta tiek pakeitimų, kad dabar privalau jį atleisti nuo bet kokios atsakomybės už šį spaudai pateikiamą tekstą. Tačiau per tą laiką įsiskolinau profesoriui Arthurui Schenfieldui iš Londono, malonėjusiam peržiūrėti galutinį šio tomo tekstą ir ištaisiusiam daugybę dalykinių bei stilistinių netikslumų; taip pat poniai Charlotte Cubitt, kuri rengdama rankraštį nudailino kai kuriuos teksto nelygumus.

12
DAUGUMOS NUOMONĖ IR ŠIUOLAIKINĖ DEMOKRATIJA

> Tačiau dauguma [Atėnų susirinkime] šaukė, jog baisu, kad žmonėms neleidžiama daryti, ką jie nori. ... Tada persigandę pritanai sutiko reikalą svarstyti – visi, išskyrus Sokratą, Sofronisko sūnų; o šis pasakė, kad niekada nesielgs kitaip, kaip tik pagal įstatymą.
>
> [Ksenofontas, *Helėnika*, I, vii, 12–16]*

Didėjantis nusivylimas demokratija

Kai šiuolaikinės valdžios veikla sukuria visuminį rezultatą, kurio nedaug kas siekė ar numatė, į tai dažniausiai žvelgiama kaip į neišvengiamą demokratijos bruožą. Tačiau kažin ar tokia raida tenkina kurios nors apibrėžiamos žmonių grupės norus. Atrodo, jog toji specifinė procedūra, kurią pasirinkome kaip priemonę „bendrai valiai" identifikuoti, sukuria rezultatus, kurie beveik jokio ryšio neturi su bent kiek reikšmingesnės gyventojų dalies „bendra valia".

Taip demokratinėmis įpratome laikyti tik tas institucines formas, šiandieną vyraujančias visose Vakarų demokratijose, kur atstovaujamojo susirinkimo dauguma priima įstatymus *ir* vadovauja vyriausybei, jog jas laikome vienintele galima demokratijos forma. Todėl nesusimąstome dėl to, kad ši sistema ne tik sukėlė daugybę niekieno negeidžiamų padarinių net tose šalyse, kur ji neblogai veikė, bet taip pat, kad ji visiškai neveikė

* Ksenofontas, *Helėnika*, I, vii, 12–16. Ankstesnis variantas teksto, kuris čia pasirodo 12 ir 13 skyriuose, pavadinimu „Anschauungen der Mehheit und zeitgenössische Demokratie" vokiečių kalba buvo išspausdintas jau 1965 m. žurnale *Ordo* XV/XVI (Düsseldorf und München, 1965); jis yra perspausdintas mano kn. *Freiburger Studien* (Tübingen, 1969).

daugumoje tų šalių, kur demokratinės institucijos nebuvo saistomos stiprių tradicinių įsitikinimų apie atstovaujamosioms asamblėjoms deramas funkcijas. Kadangi tikime pamatiniu demokratijos idealu, paprastai jaučiame pareigą ginti konkrečias institucijas, kurios nuo seno laikomos jo įkūnijimu, ir vengiame jas kritikuoti baimindamiesi, kad taip susilpnintume pagarbą mūsų puoselėjamam idealui.

Tačiau jau neįmanoma nepastebėti fakto, jog pastaruoju metu, nepaisant vis dar skelbiamos ištikimybės demokratijai ir net nepaisant reikalavimų ją toliau plėtoti, tarp mąstančių žmonių kyla vis daugiau abejonių ir nerimo dėl padarinių, kuriuos ji paprastai sukelia.[1] Šios nuotaikos ne visada reiškiasi tuo cinišku realizmu, būdingu kai kuriems dabartiniams politinių mokslų atstovams, kurie demokratiją traktuoja vien kaip formą neišvengiamos kovos, kurioje sprendžiamas klausimas: „kas, ką, kada ir kaip gaus".[2] Tačiau negalima neigti ir to, jog vyrauja nusivylimas demokratija bei netikrumas dėl jos ateities, ir tai sukelia įsitikinimas, jog procesai, kuriuos beveik visi laiko nepageidautinais, yra neišvengiami. Prieš daugelį metų tą įsitikinimą išreiškė Josephas Schumpeteris savo išgarsėjusia teze apie tai, kad nors sistema, grindžiama laisvosios rinkos principais, daugumai žmonių yra geriausia, tačiau ji neišvengiamai žlugs, o socializmas, nors jis negali tesėti savo pažadų, neišvengiamai nugalės.[3]

Atrodo, jog demokratijos raida paprastai prasideda šlovingu pirmuoju periodu, kai ji suvokiama ir išties veikia kaip asmens laisvės garantas, nes pripažįsta *nomos* nubrėžiamas ribas, tačiau anksčiau ar vėliau teisę spręsti bet kurį konkretų klausimą ji uzurpuoja paprasčiausiu daugumos nutarimu. Taip atsitiko su Atėnų demokratija V a. pabaigoje, kaip liudija garsusis įvykis, kurį nurodo šio skyriaus epigrafe pateiktoji citata; o po šimtmečio Demostenas (ir kiti) jau skundėsi, jog „mūsų įstatymai ne geresni už grynus įsakus; dar daugiau, galime pastebėti, jog įstatymai, kurių turi būti laikomasi skelbiant įsakus, būna vėlesni už pačius įsakus".[4]

Moderniaisiais laikais panašus procesas prasidėjo tada, kai Britanijos parlamentas pasiskelbė turįs suverenių, t.y. neribotų galių, ir 1765 m. viešai atmetė idėją, kad priimdamas konkrečius sprendimus jis privalo laikytis bendrų, o ne jo paties sukurtų, taisyklių. Nors tam tikrą laiką stipri teisės viršenybės tradicija Parlamentą sulaikydavo nuo rimto piktnaudžiavimo galia, kurią jis pats sau pasiskyrė, ilgainiui didžiąja šiuolaikinės raidos neganda tapo tai, kad po to, kai buvo išsikovota atstovaujamoji valdžia, visi tie aukščiausios valdžios apribojimai, kurie vargais negalais buvo sukurti konstitucinės monarchijos laikais, buvo laipsniškai pašalinti kaip nereikalingi. Praktiškai tai reiškia konstitucionalizmo, kuris bet kurią valdžią apriboja pastoviais valdymo principais, baigtį, – šį dalyką jau suprato Aristotelis, kai teigė, jog „ten, kur įstatymai neviešpatauja ... mat dauguma yra valdovai – ne kiekvienas atskirai, bet visi kartu ... tokiai demokratijai galima būtų prikišti, kad ji nėra santvarka"[5] [*Politika*, 1292a]; į tą patį dalyką atkreipia dėmesį šiuolaikinis autorius, kuris kalba apie „konstitucijas, kurios yra tokios demokratiškos, jog jų jau nedera vadinti konstitucijomis".[6] Mums net mėginama įteigti, jog „šiuolaikinė demokratijos samprata išreiškia tokią valdymo formą, kai valdymo institucijai netaikomi jokie apribojimai",[7] o kai kas, kaip matėme, jau padarė išvadą, jog konstitucijos tėra atgyvena, kurioms šiuolaikinėje valdžios koncepcijoje nėra vietos.[8]

Neribotų galių valdžia – lemiamas vyraujančios demokratijos formos trūkumas

Tragiškoji iliuzija buvo įsitikinimas, jog įtvirtinus demokratines procedūras galima atsisakyti visų kitų valdžios galios apribojimų. Tuo įsitikinimu rėmėsi ir idėja, jog „vyriausybės kontrolė", kurią vykdo demokratiškai išrinkta įstatymų leidybos asamblėja, gali pakeisti tradicinius valdžios galių apribojimus.[9]

Tačiau būtinybė telkti daugumą, siūlant priemonių programas atskirų grupių naudai, sudaro naują savivalės bei šališkumo elementą ir sukelia padarinių, nesuderinamų su daugumos žmonių moraliniais principais. Kaip matysime, paradoksalus neribojamų valdžios galių rezultatas yra tai, kad atstovaujamajam organui tampa neįmanoma vadovautis bendrais principais, nes tokioje sistemoje atstovų dauguma, norėdama išlikti dauguma, *priversta* daryti viską, kad atskiriems grupiniams interesams siūlydama specialias malones, mainais užsitikrintų jų paramą.

Tad kartu su brangintinomis atstovaujamosios valdžios institucijomis Britanija pasauliui dovanojo ir pragaištingą parlamentinio suvereniteto principą,[10] pagal kurį atstovaujamoji asamblėja yra ne tik aukščiausia, bet ir neribota valdžia. Kartais klaidingai manoma, jog pastarasis bruožas tėra būtinas pirmojo vedinys. Tačiau asamblėją gali riboti ne kitos, dar aukštesnės, „valios", bet žmonių pritarimas, kuriuo remiasi visa valdžia ir valstybės vientisumas. Jeigu pritariama tik bendrų taisyklių kūrimui ir niekam nesuteikiama teisė naudoti prievartą kitkam, kaip tik tokioms taisyklėms palaikyti (laikina išimtis gali būti tik koks nors sukrėtimas ar kataklizmas), tai net aukščiausioji valdžia gali būti apribota. Tiesą sakant, Parlamento pretenzija į suverenumą iš pradžių reiškė tik tai, jog jis virš savęs nepripažįsta jokios aukštesnės valios; tik pamažu ji buvo perinterpretuota taip, kad jis galįs daryti, ką tik norįs, o tai neišplaukia iš pirmojo teiginio, nes pritarimas, nuo kurio priklauso valstybės vientisumas, tad ir visų jos valdymo organų galia, gali valdžią tik apriboti, o ne suteikti pozityvių veiksmų galias. Būtent pritarimas sukuria valdžios galią, ir taip sukurtoji galia siekia tiek, kiek jai leidžia žmonių pritarimas. Tik užmiršus šią tiesą teisės suverenumas buvo sutapatintas su Parlamento suverenumu. Ir jeigu teisės viešpatavimo (viršenybės, suverenumo) sąvoka suponuoja teisės, apibrėžiamos taisyklių

atributais, o ne jos šaltinio, sąvoką, tai *šiandieną įstatymų leidėjai taip vadinami ne todėl, kad leidžia įstatymus, bet įstatymai taip vadinami todėl, kad jie kyla iš įstatymų leidėjų*, visiškai neatsižvelgiant į jų sprendimų formą ar turinį.[11]

Jeigu būtų galima pagrįstai teigti, jog egzistuojančios institucijos sukelia tokių padarinių, kokių siekia arba kuriems pritaria žmonių dauguma, tai demokratijos principo gynėjas turėtų, žinoma, juos pripažinti. Tačiau yra pagrindo manyti, jog faktinius tų institucijų padarinius didžia dalimi lemia tas specifinis aparatas, kurį sukūrėme daugumos valiai identifikuoti, o ne daugumos valia ar kieno nors sąmoningas sprendimas. Atrodo, kad visur ten, kur demokratines institucijas nustoja saistyti teisės viršenybės tradicija, jos veda ne tik į „totalitarinę demokratiją", bet ilgainiui ir į „plebiscitinę diktatūrą".[12] Tai, žinoma, rodo, kad turime branginti ne konkrečias institucijas, kurios gali būti lengvai kopijuojamos, bet tam tikras mažiau apčiuopiamas tradicijas, ir kad šių institucijų degeneracija bus neišvengiama, jeigu vidinei jų funkcionavimo logikai kelio neužkirs vyraujanti bendra teisingumo samprata. Gali būti, kaip buvo gerai pasakyta, jog „tikėjimas demokratija remiasi tikėjimu dalykais, kurie svarbesni už demokratiją".[13] Ar iš tikrųjų nėra kito būdo išsaugoti demokratinį valdymą, kaip tik suteikti neribotą galią grupei išrinktų atstovų, įtrauktų į politinių mainų procesą, kuriame jiems tenka papirkinėti rinkėjus, kad pajėgtų sutelti pakankamai didelę grupę, savo balsais galinčią nusverti likusiųjų balsą?

Tikrasis demokratinio idealo turinys

Nors apie demokratiją bei tas gėrybes, kurių ateityje dar žada jos plėtra, yra prirašyta ir toliau rašoma daugybė nesąmonių, labiausiai man nerimą kelia spartus pasitikėjimo ja smukimas. Šis demokratijos autoriteto smukimas, ypač tarp kritiškai mąstančių žmonių, turi jaudinti net ir tuos, kurie jos atžvilgiu nie-

kada nereiškė to perdėto ir nekritiško entuziazmo, kurį ji dar neseniai žadino ir dėl kurio pats terminas beveik ėmė reikšti bet kokį gėrį, kurio tikimasi iš politikos. Kaip išties lemta daugumai terminų, išreiškiančių politinius idealus, terminas „demokratija" vartojamas apibūdinti daugybei dalykų, kurie turi nedaug bendra su pirmykšte jo reikšme, o dabar jis dažnai vartojamas net ir tada, kai omeny turima „lygybė". Griežtai kalbant, jis reiškia valdymo sprendimų priėmimo metodą arba procedūrą; jis neišreiškia kokio nors materialaus valdymo tikslo (pavyzdžiui, turtinės lygybės); be to, jis netaikytinas nevaldymo organizacijoms (pavyzdžiui, švietimo, sveikatos apsaugos, karinėms ar komercinėms institucijoms). Terminą vartojant kitaip, jis netenka bet kokios apibrėžtos reikšmės.[14]

Tačiau net visiškai šaltas ir nesentimentalus požiūris į demokratiją kaip į gryną konvenciją, leidžiančią taikiai keisti valdžioje esančius asmenis,[15] leidžia suprasti, jog demokratija yra idealas, dėl kurio verta grumtis iš paskutiniųjų, nes jis vienintelis mums teikia apsaugą (net netobuląja šiuolaikine jo forma) nuo tironijos. Nors pati demokratija nėra laisvė (nebent laisvė neapibrėžtam kolektyvui – „tautos" daugumai), ji yra vienas iš svarbiausių laisvės garantų. Kaip vienintelis iki šiol atrastas taikaus valdžios keitimo būdas ji yra viena iš tų pamatinių, nors ir negatyvių vertybių, palygintinų su sanitarinėmis priemonėmis nuo maro, apie kurias beveik nieko nežinome, kol jos veiksmingos, o jų neveiksmingumas neša mirtį.

Principas, kad prievarta leistina tik įtvirtinant teisingo elgesio taisykles, kurioms pritaria visi ar bent dauguma, yra esminė valdžios savivalės apribojimo, tad ir laisvės, sąlyga. Būtent šis principas padarė galimą taikų žmonių sambūvį Didžiojoje visuomenėje ir taikų organizuotos galios valdytojų keitimą. Tačiau principas, kad imantis bendrų veiksmų būtų vadovaujamasi daugumos nuomone ir kad jokia prievartos galia nėra teisėta, jeigu jos naudojimo principui nepritaria dauguma, pats savaime

dar neimplikuoja, jog daugumos galia neturi būti ribojama ar net kad kiekvienu konkrečiu klausimu egzistuoja būdas išsiaiškinti vadinamąją daugumos valią. Deja, visai to nesiekdami, atrodo, sukūrėme aparatą, kuris daugumos vardu leidžia sankcionuoti priemones, kurių faktiškai toji dauguma nepageidauja ir kurioms ji galbūt net nepritaria, ir kad šis aparatas teikia tokį agregatą priemonių, kurių ne tik niekas nenori, bet kurioms kaip visumai negalėtų pritarti jokia racionali būtybė, nes jame jungiami nesuderinami dalykai.

Jeigu visa prievartinė galia turi remtis daugumos nuomone, tai ji negali plytėti už tų ribų, kurias apibrėžia realus daugumos sutarimas. Tai nereiškia, jog bet kuriai konkrečiai valdžios priemonei yra būtinas atskirai pareikštas daugumos pritarimas. Toks reikalavimas, ypač jeigu kalbame apie einamuosius valdžios sprendimus, dėl to, kaip naudoti jai patikėtus išteklius, negalėtų būti patenkintas sudėtingoje šiuolaikinėje visuomenėje. Tačiau tai reiškia, kad individas privalo paklusti tik įsakams, išplaukiantiems iš bendrų principų, kuriems pritarė dauguma, ir kad daugumos atstovų galia gali būti neribojama tik dėl jiems patikėtų konkrečių priemonių naudojimo.

Vienintelis prievartinės galios naudojimo pateisinimas yra tai, kad ji reikalinga gyvybingai tvarkai palaikyti, ir kad, vadinasi, visi yra suinteresuoti tokios galios egzistavimu. Tačiau šis pateisinimas nesiekia toliau nei yra būtina. Nebūtina, kad kas nors, net dauguma, turėtų kontrolės galią visiems visuomenėje vykdomiems veiksmams. Žingsnis nuo įsitikinimo, kad tik tie dalykai, kuriems pritaria dauguma, gali būti privalomi visiems, prie įsitikinimo, kad visa, kam pritaria dauguma, privaloma visiems, atrodo beveik nepastebimas. Tačiau iš tikrųjų jis reiškia perėjimą nuo vienos valdymo koncepcijos prie visiškai kitos – nuo idėjos, kad valdžia turi ribotas užduotis palaikant spontaninės tvarkos klostymąsi, prie idėjos, kad ji turi neribotas galias; kitaip sakant, perėjimą nuo sistemos, kurioje, vadovaudamiesi

pripažintomis procedūromis, sprendžiame, kaip turi būti tvarkomi kai kurie bendri reikalai, prie sistemos, kurioje viena žmonių grupė bet kokį reikalą gali paskelbti esant bendru ir atitinkamai taikyti tas pačias sprendimų priėmimo procedūras. Pirmoji koncepcija kalba tik apie tam tikrus neišvengiamai bendrus sprendimus taikai ir tvarkai palaikyti, o antroji organizuotoms žmonių grupėms leidžia kontroliuoti viską; taigi ji lengvai tampa priespaudos įrankiu.

Tačiau nėra jokio pagrindo manyti, kad daugumos norai, labiau nei individo, išreiškia teisingumo siekį. Puikiai žinome, jog individų teisingumo jausmą dažnai stelbia jų konkretūs norai. Mes, kaip individai, paprastai išmokstame tvardyti savo nepagrįstus norus, net jeigu tam kartais tenka panaudoti ir jėgą. Tokia civilizacijos galimybė atsirado pirmiausia dėl to, kad individai išmoko tvardyti savo norus ir paklusti bendrai pripažintoms teisingo elgesio taisyklėms. Tačiau šiuo požiūriu „dauguma" dar nėra civilizuota, nes ji neprivalo paklusti taisyklėms. Kas mums kliudytų imtis bet kokių veiksmų, jeigu būtume šventai įsitikinę, jog vien mūsų noras jų imtis pats savaime įrodo jų teisingumą? Tas pat pasakytina apie tokį atvejį, kai žmonės įtikinami, jog daugumos sutarimas dėl tam tikrų priemonių būtinumo savaime yra tų priemonių teisingumo įrodymas. Jeigu žmonės nuolat tikinami, jog visa, dėl ko jie sutaria, yra teisinga, jie greit nustoja kelti klausimą, ar taip yra iš tikrųjų. O idėja, jog visa, dėl ko dauguma gali sutarti, turi būti teisinga pagal apibrėžimą, dabar jau kelių kartų gyvenimo laikotarpiu atkakliai peršama viešajai nuomonei. Tad nieko nėra keisto, kad įtikėjusios bet kurių savo sprendimų teisingumu dabartinės atstovų asamblėjos nustojo net kelti klausimą, ar konkretūs jų sprendimai suderinami su teisingumu.[16]

Nors daugelio žmonių sutarimas dėl tam tikros *taisyklės* gali būti gana patikimas, nors ir ne absoliutus jos teisingumo požymis, teisingumo sąvoka praranda visą savo prasmę, jeigu teisin-

gumą apibrėžiame kaip tai, kam pritaria dauguma, vadovaudamiesi pozityvistine doktrina, jog nėra jokio objektyvaus teisingumo testo (tiksliau – neteisingumo testo, žr. 8 skyrių). Kaip ir individo atveju, yra didžiulis skirtumas tarp to, ką dauguma gali nuspręsti svarstydama konkretų klausimą ir to, ką ji gali nuspręsti svarstydama bendro principo priėmimo klausimą. Tad ir šiuo atveju būtina iš daugumos reikalauti, kad ji demonstruotų įsitikinimą savo priimamų sprendimų teisingumu *pati paklusdama* taisyklėms, kurias ji nustato konkrečiu atveju; tik tada jos prievartinė galia būtų apribota taisyklių, kurioms ji pati pavaldi, palaikymo užduotimi.

Įsitikinimas, jog teisingumą apibrėžia daugumos valia, implikuoja įsitikinimą, dabar traktuojamą kaip akivaizdžią tiesą, jog neįmanomas toks dalykas, kaip daugumos savivalė. Tokia išvada gali atrodyti pagrįsta tik vadovaujantis vyraujančia demokratijos interpretacija (ir pozityvistine jurisprudencija, kuria ji grindžiama). Teisingumo kriterijumi laikomas sprendimo šaltinis, o ne to sprendimo suderinamumas su žmonių pripažįstama taisykle ir jeigu „savivale" laikomas bet koks demokratinės procedūros nedeterminuotas sprendimas. Tačiau „savivalė" reiškia veiksmą, determinuojamą atskiros valios, nesaistomos bendros taisyklės, nepriklausomai nuo to, ar toji valia yra atskiro asmens, ar daugumos. Tad ne daugumos sutarimas, kaip veikti konkrečiu atveju, ir ne tokio sutarimo suderinamumas su konstitucija, o tik atstovų įsipareigojimas universaliai taikyti taisyklę, taikomą konkrečiam veiksmui, gali būti laikomas liudijimu, jog jie išties savo sprendimą laiko suderinamą su teisingumu. Deja, šiandieną daugumos net neklausiama, ar savo sprendimus ji laiko teisingais, ir atskiri jos nariai negali būti tikri, jog principas, kuriuo naudojamasi priimant konkretų sprendimą, bus naudojamas visais panašiais atvejais. Joks atstovaujamosios asamblėjos sprendimas nesaisto būsimų jos sprendimų, kadangi priimdama konkrečias priemones ji pati nėra saistoma jokių bendrų taisyklių.

Renkamo susirinkimo, turinčio neribotų galių, silpnumas

Svarbiausia yra tai, kad balsavimas dėl taisyklių, taikytinų visiems, visiškai skiriasi nuo balsavimo dėl priemonių, tiesiogiai liečiančių tik kai kuriuos. Balsavimas dėl dalykų, skirtų visiems, pavyzdžiui, dėl bendrų teisingo elgesio taisyklių, grindžiamas ilgalaikiais tvirtais įsitikinimais, tad jis visiškai skiriasi nuo balsavimo dėl konkrečių priemonių, teikiančių naudos (ir dažnai taip pat užkraunančių naštą) nežinomiems žmonėms, paprastai suvokiant, jog toji nauda bus skirstoma iš bendros kišenės ir kad daugiausia, ką atskiras individas šioje situacijoje gali padaryti, tai mėginti šį paskirstymą pakreipti sau palankesne linkme. Net jeigu tokia sistema gali būti efektyvi tvarkant vietos reikalus, kuriuos žmonės daugmaž išmano, Didžiojoje visuomenėje ji neišvengiamai atneša paradoksalių rezultatų, nes administravimo uždaviniai tokioje visuomenėje savo mastu bei sudėtingumu toli peržengia tą sritį, kurioje atskiro individo žinių ribotumą galėtų atsverti geresnė informacija, kuria disponuoja rinkėjai ar atstovai.[17]

Klasikinė atstovaujamosios valdžios teorija postulavo, kad tik tada, kai atstovai

> leidžia tokius įstatymus, kuriems privalo paklusti jie patys ir jų palikuonys; kai gali skirstyti tik tuos pinigus, kurių dalį sudaro jų pačių įnašas; kai jų daromos klaidos atsiliepia ir jiems patiems, ir visiems kitiems, – tik tada jų rinkėjai gali tikėtis gerų įstatymų, taupumo ir mažiausiai piktnaudžiavimų.[18]

Tačiau kai turime reikalą su šiuolaikiniais „įstatymų leidybos organais", kurių nariams svarbiausia užsitikrinti rinkėjų grupių paramą mainais joms parūpinant kokių nors gėrybių, tai jų rinkėjams nedaug rūpės, ką gauna kiti, nes jiems pirmiausia rūpės ką nors gauti patiems. Paprastai jie taikstysis su tam tikrų gėrybių dalijimu kitiems – dažniausiai trečiųjų grupių sąskaita – kaip su kaina, kurią tenka mokėti už savo pačių norų

tenkinimą, ir visiškai nesvarstys klausimo, ar visi šie skirtingi reikalavimai teisingi. Kiekviena grupė bus pasiruošusi taikytis net su pačiomis neteisingiausiomis malonėmis, iš bendros kišenės žarstomomis kitoms grupėms, jeigu tos kitos grupės tai kels kaip sąlygą savo privilegijoms išsaugoti. Šio proceso rezultatas neatitiks jokios teisingumo sampratos ir nebus suderinamas su jokiais principais; jis bus grindžiamas ne kokiais nors nuopelnų kriterijais, o tik politinio pragmatizmo sumetimais. Pagrindinis jo bruožas bus iš mažumos atimamų lėšų dalybos. Kad būtent toks neišvengiamas bus neribojamos, „intervencionistinės" įstatymų leidybos padarinys, aiškiai numatė ankstyvieji atstovaujamosios demokratijos teoretikai.[19] Iš tiesų, ar įmanoma įsivaizduoti, jog šiuolaikinė demokratinė įstatymų leidyba visą šią daugybę specialių subsidijų, privilegijų bei kitokių malonių, atsižvelgusi į reikalavimų teisingumą, suteikė atskirų interesų grupėms? Kai *A* proteguojamas nuo pigaus importo konkurencijos arba *B* uždarbis nuo mažiau kvalifikuoto darbuotojo konkurencijos, arba kai *C* saugomas nuo savo pajamų smukimo, o *D* nuo savo darbo vietos netekties – visa tai negali tarnauti visuomenės interesams, kad ir kaip apie juos gražbyliautų tokių priemonių šalininkai. Ir ne todėl, kad rinkėjai tiki visuomenine tokių priemonių nauda, o tik todėl, kad jie tikisi tų, kurie tokius reikalavimus kelia, paramos savo pretenzijoms, ir patys savo ruožtu paremia *jų* reikalavimus. „Socialinio teisingumo" mitą, kurį nagrinėjome antrajame tome, pirmiausia ir sukūrė šis specifinis demokratinis mechanizmas, verčiantis atstovus rasti moralinį pateisinimą toms malonėms, kurias jie teikia atskirų interesų grupėms.

Tiesą sakant, žmonės dažnai išties nuoširdžiai ima tikėti, jog teisinga, jeigu dauguma tam tikroms grupėms nuolat teikia tam tikrų malonių, tarytum teisingumas (ar apskritai moralės reikalavimai) turėtų kokį nors ryšį su tuo, kad kiekviena partija, siekianti daugumos pritarimo, turi žadėti kokių nors malonių

tam tikroms grupėms (tokioms, kaip ūkininkai ar valstiečiai, ar teisinių privilegijų profesinėms darbo sąjungoms), kurių balsai gali nulemti politinių jėgų pusiausvyrą. Tad esamos sistemos sąlygomis kiekviena nedidelė interesų grupė savo reikalavimus gali primesti kitiems nesistengdama daugumos įtikinti šių reikalavimų teisingumu, o grasindama neteikti tos paramos, kurios tarpusavyje sutariančių politikų branduoliui reikia tam, kad užsitikrintų sau balsų daugumą. Taigi juokinga būtų vaizduotis, kad visos tos subsidijos, privilegijos bei kitokios malonės įvairiausioms grupėms demokratinės įstatymų leidybos buvo suteiktos vadovaujantis teisingumo sumetimais. Nors išradingoji propaganda kartais sužadina kai kurių minkštaširdžių žmonių simpatijas atskiroms grupėms ir nors, žinoma, įstatymų leidėjams verta dėtis teisingumo gynėjais, tie balsavimo mechanizmai, kuriuos laikome daugumos valios raiškos būdu, tikrai neatspindi daugumos nuomonės apie tai, kas teisinga ar neteisinga.

Susirinkimas, turintis teisę balsuoti dėl gėrybių, dalijamų atskiroms grupėms, neišvengiamai tampa vieta, kur vyksta derybos bei sandoriai tarp daugumą sudarančių grupuočių, o ne vieta, kur ieškoma esminio sutarimo dėl įvairių reikalavimų pagrįstumo.[20] Tariamoji „daugumos valia", atsirandanti šių derybų procese, tėra sutarimas likusiųjų visuomenės narių sąskaita atsilyginti savo rėmėjams. Būtent dėl to, kad pradedama suvokti šį faktą, jog politiką daugiausia valdo atskirų grupių tarpusavio sandoriai, „politika" įgijo blogą reputaciją tarp paprastų žmonių.

Iš tiesų, idealistams, kurie iš politikų tikisi rūpinimosi vien bendrais interesais, politinė realybė, kai nuolat vyksta faktinis atskirų grupių papirkinėjimas joms žarstant didesnes ar mažesnes malones, turi atrodyti kaip grynos korupcijos viešpatija. Tai, kad daugumos valdžia duoda ne tai, ko nori dauguma, o tai, ką kiekviena iš grupių, sudarančių daugumą, turi atiduoti kitoms

mainais už paramą jos pačios siekiams, iš tiesų prilygsta korupcijai. Tai, kad šiandien ši padėtis suvokiama kaip kasdienybė ir kad patyręs politikas gali tik užjausti naivų idealistą, kuris ją smerkia manydamas, jog žmonėms esant sąžiningesniems jos galima būtų išvengti, – ši nuostata dėl egzistuojančių institucijų yra visiškai pagrįsta; ji nėra pagrįsta tik tuo požiūriu, kad ši korumpuota padėtis, iš kurios negali išsisukti net padoriausias ir sąžiningiausias žmogus, laikoma neišvengiamu kiekvienos atstovaujamosios, arba demokratinės, valdžios atributu. Ir vis dėlto ji nėra būtinas kiekvienos atstovaujamosios, arba demokratinės, valdžios atributas, o tik neišvengiamas neribojamos, arba visagalės, valdžios, priklausančios nuo įvairių grupių paramos, padarinys. Tik ribojama valdžia gali būti padori, nes tik esant tokiai valdžiai nėra (ir negali būti) bendrų moralinių taisyklių, numatančių konkrečių gėrybių skirstymą (kadangi, kaip išsireiškia Kantas, „aprūpinimas (*Wohlfahrt*) neturi jokio principo, o priklauso nuo valios empirinio turinio ir todėl negali būti išreikštas taisykle").[21] Ne demokratija ar atstovaujamoji valdžia pati savaime, bet toji konkreti institucinė jos sąranga, kurią pasirinkome pripažindami vienintelį visagalį „įstatymų leidybos organą", daro ją neišvengiamai korumpuotą.

Daro ją korumpuotą, bet kartu ir silpną: negalėdama atsispirti ją sudarančių grupių spaudimui, valdančioji dauguma *priverčiama imtis visų tų priemonių*, kurios tenkina ją remiančių grupių norus, kad ir kokios žalingos tos priemonės būtų likusiajai visuomenei – bent jau tol, kol tokia jos praktika netampa pernelyg akivaizdi arba kol grupės, kurios nuo jos kenčia, politiškai nėra labai įtakingos. Todėl net turėdama didžiulę prievartos galią ir būdama pajėgi nuslopinti bet kokį mažumos pasipriešinimą, ji visiškai nepajėgi laikytis kokio nors nuoseklaus kurso ir yra blaškoma į visas puses, tarsi girto vairuotojo vairuojamas buldozeris. Jeigu nėra jokios aukštesnės teisinės galios, kad užkirstų kelią įstatymų leidėjo praktikai teikti privilegijas atski-

roms grupėms, tai nėra jokių ribų ir šantažui, su kuriuo susidurs tokia valdžia. Jeigu ji tenkina grupių reikalavimus, ji tampa jų verge, tokia ji tapo Britanijoje, kur tos grupės užkerta kelią bet kokiai politikai, galinčiai šią šalį išvesti iš ekonominio sąstingio. Kad valdžia būtų tokia stipri, jog galėtų palaikyti tvarką ir teisingumą, iš politikų turime atimti tą gausybės ragą, kuriuo naudodamiesi jie gali vaizduotis galį ir privalą „pašalinti visus nepasitenkinimo šaltinius".[22] Deja, būtinybė prisitaikyti prie nuolat kintančių sąlygų neišvengiamai kelia nepasitenkinimą, tad iš politiko pirmiausia reikalaujama, kad jis apgintų žmones nuo nemalonios būtinybės keisti savo veiklos pobūdį.

Vienas iš keistų šios padėties padarinių yra tai, kad dalijant gėrybes ne pagal bendrą teisingumo sampratą, o pagal „politinio būtinumo" reikalavimus, susikuria dar vienas klaidingas įsitikinimas – mitas, kad jeigu tam tikrai grupei nuolat teikiamos malonės dėl jos pajėgumo nusverti balsų balansą, tai ji išties nusipelno tokių malonių. Tačiau, žinoma, būtų absurdiška daryti išvadą iš to fakto, kad jeigu fermerių, smulkiųjų verslininkų ar municipalitetų darbuotojų reikalavimai nuolat tenkinami, tai jie yra teisėti; iš tikrųjų tokia padėtis susidaro tik todėl, kad be rimtos šių grupių paramos jokia valdžia negali sau užsitikrinti daugumos paramos. Tačiau tokiu būdu paradoksaliai apsiverčia tai, ką postuluoja standartinė demokratijos teorija: dauguma vadovaujasi ne tuo, kas visuotinai laikoma teisingumu, bet teisingumu laikoma tai, ką turi daryti dauguma, kad išliktų kaip dauguma. Vis dar vyrauja įsitikinimas, jog daugumos pritarimas tam tikrai politinei priemonei yra jos teisingumo įrodymas, nors faktiškai didžioji dalis tos daugumos narių savo sutikimą dažniausiai duoda tik kaip išpirką už jų pačių interesų tenkinimą. „Socialinio teisingumo" reikalavimų pagrindu tampa tai, kad valdžia nuolat kai kurioms grupėms teikia privilegijų, o ne tai, kad kas nors, išskyrus privilegijuotą-

sias grupes, juos laikytų savaime teisingais. Politinė būtinybė nuolat vilioti atskalūniškas grupes sukuria visiškai atsitiktinius moralinius standartus, kurie žmones skatina manyti, jog privilegijuotosios socialinės grupės išties yra kažkuo nusipelniusios, nes joms nuolat skiriama ypatingų malonių. Kartais keliamas argumentas, esą „kiekviena šiuolaikinė demokratija susiduria su būtinybe daryti tą ar aną", tarsi ši padėtis būtų tam tikros priemonės pagrįstumo įrodymas, o ne vien aklas specifinio institucinio mechanizmo padarinys.

Tad esamas neribotos demokratinės valdžios mechanizmas sukuria naują, „demokratinę" pseudomoralę – darinį to institucinio mechanizmo, kuris verčia laikyti socialiai teisingais dalykus, reguliariai daromus demokratinės valdžios arba, išmoningai manipuliuojant tuo mechanizmu, iš jos išreikalaujamus. Didėjantis žmonių suvokimas, jog jų pajamas lemia valdžios sprendimai, tolydžio skatins naujas grupes, kurių padėtį vis dar lemia rinkos jėgos, kelti tokius pat, jų nuomone, teisėtus reikalavimus. Kiekvieną kartą, kai valdžios sprendimu padidinamos tam tikros grupės pajamos, iškyla teisėtas kitų grupių reikalavimas, kad panašiai būtų pasirūpinta ir jomis. Dauguma „socialinio teisingumo" reikalavimų remiasi lūkesčiais, jog jie bus traktuojami taip pat, kaip įstatymų leidėjas traktavo tam tikras grupes ir apdovanojo jas savo malonėmis.

Organizuotų interesų koalicijos ir paralelinės valdžios mechanizmai

Iki šiol dabartinių demokratinių institucijų tendencijas nagrinėjome tik tuo aspektu, kiek jas veikia būtinybė papirkinėti individualų rinkėją jo grupei teikiamų ypatingų malonių pažadais ir neatsižvelgėme į papildomą veiksnį, kuris smarkiai didina kai kurių atskirų interesų grupių įtaką – jų sugebėjimą organizuotis ir veikti kaip organizuotos spaudimo grupės.[23] Dėl to at-

skiros politinės partijos vienijasi ne kokių nors principų pagrindu, o vien kaip organizuotų interesų koalicijos, kuriose spaudimo grupių, sugebančių veiksmingai organizuotis, interesai beveik nustelbia interesus tų grupių, kurios dėl vienokių ar kitokių priežasčių nepajėgia suformuoti veiksmingų organizacijų.[24] Ši labai išaugusi organizuotų grupių įtaka dar labiau iškreipia gėrybių paskirstymą – daro jį dar mažiau susijusį su kokiais nors efektyvumo reikalavimais ar juo labiau su kokiu nors įsivaizduojamu teisingumo principu. Ir pajamų pasiskirstymą daugiausia pradeda lemti politinė galia. „Pajamų politiką", kuri šiandieną propaguojama kaip priemonė kovoti su infliacija, faktiškai daugiausia inspiruoja ši pasibaisėtina idėja, kad kiekvieno pajamos turi būti determinuojamos tų, kurie disponuoja šia politine galia.[25]

Vienas šios tendencijos padarinių yra tai, kad per šį šimtmetį išaugo milžiniškas, brangiai kainuojantis paralelinės valdžios aparatas, kurį sudaro profesinės asociacijos, sąjungos bei organizacijos, ir kurio pirmoji paskirtis – mėginti kuo didesnį valstybinių malonių srautą nukreipti savo nariams. Į šį aparatą dabar žvelgiama kaip į akivaizdžiai būtiną ir neišvengiamą, nors jis atsirado tik kaip reakcija (iš dalies gynybinė) į situaciją, kai visagalei daugumos valdžiai savo padėtį tenka palaikyti papirkinėjant tam tikras grupes.

Politinės partijos šiose koalicijose faktiškai tampa vien organizuotų interesų koalicijomis, kurių veiksmus lemia vidinė jų mechanikos logika, o ne koks nors sutarimas dėl bendrų principų ar idealų. Išskyrus keletą ideologinių partijų, kurios apskritai atmeta Vakaruose dabar vyraujančią sistemą ir siekia ją pakeisti vienokia ar kitokia jų įsivaizduojama utopija, stambesnių partijų programose ar juo labiau jų veiksmuose išties sunku įžiūrėti kokią nors nuoseklią socialinės tvarkos sampratą, dėl kurios sutartų jų šalininkai. Visos jos verčiamos, net jeigu tai ir nėra jų tikslas, visuomenei primetinėti tam tikrą konkrečią struktūrą,

t.y. tam tikrą socializmo formą, o ne kurti sąlygas, kurios leistų visuomenei pamažu evoliucionuoti tobulėjančių formacijų link.[26]

Tokios raidos neišvengiamumas sistemoje, kur pripažįstama įstatymų leidėjų visagalybė, tampa akivaizdus, kai iškeliame klausimą, kaip gali būti suformuota dauguma, vienijama bendrų siekių ir pajėgi vykdyti einamąją politiką. Pradinis demokratijos idealas buvo grindžiamas teisingumo samprata; ja vadovaujasi dauguma žmonių. Tačiau nuomonių bendrumo pamatinių vertybių atžvilgiu nepakanka einamosios valstybinės veiklos programai determinuoti. Specifinė programa, kuri suvienytų valdžios rėmėjus arba jiems padėtų išlaikyti tokią vienybę, turi būti grindžiama skirtingų interesų agregavimu, kuris pasiekiamas tik sandoriais. Šio agregavimo rezultatas nebus visiems bendro tikslo išraiška; kadangi sandorių pusėms rūpės, kaip valdžios disponuojami ištekliai paskirstomi konkretiems tikslams, tas rezultatas paprastai priklausys nuo atskirų grupių sutikimo teikti tam tikras paslaugas kai kurioms iš tarpusavyje sutariančių grupių mainais už kitas joms pačioms teikiamas paslaugas.

Nerimta vaizduotis, jog taip formuojama veiklos programa „sandorinėje" (*bargaining*) demokratijoje kartais gali būti laikoma daugumos nuomonės išraiška. Juk esant šiai tvarkai galima tokia padėtis, kai joks individas negali geisti visko, kas numatoma tokioje programoje, nes joje dažnai bus tokių prieštaringų dalykų, kurių pačių savaime niekada negalėtų geisti joks racionalus asmuo. Atsižvelgiant į specifinį procesą, pagal kurį priimamos tokios bendrų veiksmų programos, būtų tikras stebuklas, jeigu jo rezultatas būtų kas nors kita, kaip tik skirtingų ir tarpusavyje nesuderinamų daugelio individų bei jų grupių norų konglomeratas. Didžioji elektorato dalis (arba dauguma atstovaujamosios asamblėjos narių) sprendžiant daugelį programos klausimų apskritai neturės jokios nuomonės, nes nežinos konkrečių dalyko aplinkybių. Sprendžiant dar kitus klausimus jie bus abejingi

arba priešiški, tačiau pasiruošę duoti savo sutikimą kaip užmokestį už savo reikalavimų tenkinimą. Tad daugumai individų pasirinkimas tarp partinių programų bus pasirinkimas iš blogybių, kuriai jų sąskaita kitiems teikiamų malonių atiduoti pirmenybę.

Grynai adityvus tokios programos pobūdis geriausiai išaiškėja nagrinėjant problemą, su kuria susiduria partijos lyderis. Jis gali turėti jam asmeniškai rūpimą politinį tikslą, arba jo neturėti. Tačiau kad ir kokie būtų jo galutiniai tikslai, norint juos realizuoti, jam reikia valdžios. O norint gauti valdžią, reikia daugumos paramos, kurios jis gali sulaukti tik patraukęs savo pusėn žmones, kuriems jo tikslai gali visiškai nerūpėti. Tad siekdamas paramos savo programai, atskirų interesų grupėms jis turės siūlyti kokį nors masalą, kad galėtų suformuoti jį palaikančią daugumą.

Sutarimas, kuriuo grindžiama tokia valdžios veiksmų programa, yra kažkas visiškai kita nei ta bendra daugumos žmonių nuomonė, kuri, kaip buvo viliamasi, turėjo būti varomoji demokratijos jėga. Šis sutarimas taip pat negali būti laikomas kompromisu, neišvengiamu tada, kai nesutariančioms pusėms tenka rinktis vidurio liniją, galutinai netenkinančią nė vienos iš jų. Juk sandoriai, kai vienos grupės norai tenkinami mainais už kitos norų tenkinimą (paprastai trečiosios grupės, kurios sutikimo neatsiklausiama, sąskaita), gali lemti koalicijos jungtinių veiksmų tikslus, tačiau jie neišreiškia bendro pritarimo jos visuminiam rezultatui. Tiesą sakant, tas rezultatas gali būti visiškai priešingas principams, kuriems pritartų atskiri daugumos nariai, jeigu jie turėtų galimybę dėl jų balsuoti.

Pašalietis, stebėdamas šią padėtį, kai organizuotų interesų koalicijos (kai jos pirmąkart buvo pastebėtos, jos buvo vadinamos „tamsiaisiais interesais" (*sinister interests*)) perima valdžią į savo rankas, paprastai tą valdžią laiko piktnaudžiavimo ar net korupcijos padariniu. Tačiau ši padėtis yra neišvengiamas padarinys tos sistemos, kurioje valdžia turi neribotą galią imtis bet kokių priemonių tenkinant norus tų, nuo kurių palaikymo ji

priklauso. Valdžia, turinti tokių galių, negali jomis nesinaudoti neprarasdama daugumos paramos. Neturime teisės kaltinti politikų dėl to, ką jie priversti daryti, būdami padėtyje, į kurią juos pastatėme. Mes patys sukūrėme sąlygas, kai visuotinai žinoma, jog dauguma turi galią tenkinti bet kuriuos tam tikros gyventojų grupės reikalavimus. Tačiau valdžia, turinti tokią galią, gali išlikti valdžioje tik tenkindama grupių, užtikrinančių jai daugumos paramą, reikalavimus.

Tam tikru mastu valdymas siaurąja šio žodžio prasme, kaip konkrečių išteklių bendriems poreikiams tenkinti paskirstymas, visada turi šią ypatybę. Konkrečių išteklių dalijimo atskiroms grupėms užduotis visiškai skiriasi nuo tikrosios įstatymų leidybos užduoties. Tačiau nors ši ypatybė yra palyginti nekenksminga, kai valdymas apribojamas valdymo institucijai patikėtų išteklių tvarkymo užduotimi, jai veikiant pagal taisykles, kurių ji pati negali keisti (ypač tada, kai žmonės gali išvengti valdymo piktnaudžiavimų „balsuodami kojomis" – vietos valdžios atveju), ji tampa labai grėsminga, kai valdymas suplakamas su įstatymų leidyba ir kai žmonės, tvarkantys valdžiai patikėtus išteklius, patys nustato, kokią visų išteklių dalį jie gali tvarkyti. Suteikti tiems, kurie nustato teisingumo taisykles, padėtį, kurioje jie gali išsilaikyti tik tenkindami savo rėmėjų norus, reiškia suteikti jiems galią disponuoti visais visuomenės ištekliais bet kokiu būdu, kuris jiems padėtų išsilaikyti valdžioje.

Jeigu renkamieji visuomeniniams tikslams skirtų išteklių administratoriai būtų pavaldūs taisyklėms, kurių jie patys negalėtų keisti, tai net tvarkydami juos taip, kad tenkintų savo rėmėjų norus, jie negalėtų žengti toliau tos ribos, už kurios prasideda asmens laisvės pažeidimai. Tačiau jeigu jiems bus suteikta ir tų taisyklių kūrimo galia, jie bus priversti, tenkindami specifinius savo rinkėjų interesus, naudoti šią savo galią tvarkant ne tik valdžiai patikėtus išteklius, bet ir visos visuomenės, t.y. kiekvieno individo išteklius.

Užkirsti kelią valdžios pajungimui atskirų grupių interesams galime tik atėmę iš jos galią naudoti prievartą tokiems tikslams, o tai reiškia, kad organizuotų interesų galią galime apriboti tik apribojęs pačios valdžios galias. Sistema, kurioje politikai vaizduojasi privalą ir galį pašalinti bet kokį nepasitenkinimą,[27] neišvengiamai veda prie padėties, kai visi žmonių reikalai tampa politinio manipuliavimo objektu. Jeigu šios galios neribosime, ją išnaudos atskirų grupių interesai, ir tai visus organizuotis pajėgiančius interesus skatins jungtis į grupuotes, darančias spaudimą valdžiai. Vienintelė gynimosi nuo tokio spaudimo priemonė, kuria gali disponuoti politikas, tai apeliavimas į pripažintą principą, kuris jam draudžia pasiduoti tokiam spaudimui, ir kurio jis pats negali pakeisti. Sistema, kurioje valdžiai skirtų išteklių tvarkytojai nėra saistomi nekintamų taisyklių, neišvengiamai pavirs organizuotų interesų įrankiu.

Sutarimas dėl bendrų taisyklių ir dėl konkrečių priemonių

Nuolat pabrėžiame, jog Didžiojoje visuomenėje niekas negali žinoti ar turėti nuomonę apie visus tuos konkrečius faktus, galinčius tapti valdžios sprendimų objektu. Bet kuris tokios visuomenės narys gali pažinti tik nedidelę dalį tos visuminės santykių struktūros, kuri sudaro visuomenę; tačiau jo norai tai jo daliai, kuriai ir pats priklauso, visada konfliktuos su kitų norais.

Kadangi niekas nežino visko, skirtingų norų padariniai dažnai konfliktuos tarpusavyje ir turės būti derinami, kad būtų pasiektas sutarimas. Demokratinis *valdymas* (kitaip negu demokratinė įstatymų leidyba) reikalauja, kad toks sutarimas siektų toliau tų konkrečių faktų, kuriuos individai gali žinoti; jie su savo norų nepaisymu gali susitaikyti, jeigu bus pripažintos bendros taisyklės, kurioms bus subordinuotos visos konkrečios priemonės ir kurių laikysis net dauguma. Tokiose situacijose kon-

flikto galima išvengti tik sutarus dėl bendrų principų ir reikalaujant sutarimo dėl konkretybių, o iškilę konfliktai taptų nesutaikomi, tačiau ši idėja šiandieną yra beveik visiškai užmiršta.

Didžiojoje visuomenėje realus bendras sutarimas ar net daugumos sutarimas retai siekia toliau sutarimo dėl kai kurių bendrų principų, o sutarimas dėl konkrečių priemonių čia gali būti pasiektas tik tuo atveju, jeigu tos priemonės bus žinomos daugumai jos narių.[28] Dar svarbiau yra tai, kad tokia visuomenė darnią ir neprieštaringą visuminę tvarką gali sukurti tik tuo atveju, jeigu priimdama konkrečius sprendimus laikysis bendrų principų ir neleis jų žeisti net daugumai, nebent toji dauguma priimtų naują taisyklę ir įsipareigotų ją taikyti be išimčių.

Anksčiau jau matėme, jog tam tikrų taisyklių laikymasis yra būtinas net atskiram individui mėginant įvesti tvarką savo veiksmuose, kurių detalių jis negali iš anksto žinoti. Jis dar labiau būtinas ten, kur sprendimus dėl tam tikrų visumos dalių priima tam tikros žmonių grupės. Tokiomis sąlygomis periodinis balsavimas konkrečiais klausimais vargu ar gali duoti bendrą rezultatą, kuriam kas nors pritartų, nebent visi vadovautųsi tam tikromis bendromis taisyklėmis.

Būtent šis nepatenkinamas rezultatas, nulemtas demokratinės sprendimų priėmimo procedūros, kartą jį suvokus skatins reikalavimus griebtis visuminio planavimo, pagal kurį visa valdžios veikla būtų nustatoma ilgam laikui į priekį. Tačiau toks planavimas neišspręstų pagrindinės problemos. Bent jau taip, kaip jis paprastai įsivaizduojamas. Jis vis vien būtų konkrečių sprendimų atskirais klausimais rezultatas, tad jo sudarymas keltų tas pačias problemas. Tokio plano priėmimo padarinys paprastai bus tai, kad jis taps pakaitalu realiems kriterijams sprendžiant klausimą, ar jame numatomos priemonės išties yra pageidautinos.

Svarbu ne vien tai, kad Didžiojoje visuomenėje daugumos nuomonė realiai egzistuoja tik bendriesiems principams, bet ir tai, kad dauguma, jeigu apsiribos bendrų principų nustatymo

uždaviniais ir susilaikys nuo kišimosi į konkrečius dalykus, bus pajėgi iš dalies kontroliuoti rinkos proceso rezultatus, net jeigu tie rezultatai prieštarautų jos norams. Jeigu savo veikloje kliaunamės mechanizmu, reaguojančiu į aplinkybes, mums žinomas tik iš dalies, tai neišvengiama, kad kai kurie konkretūs jo padariniai bus priešingi mūsų norams ir, vadinasi, dažnai kils konfliktų tarp bendrų taisyklių, kurių norime, kad būtų laikomasi, ir konkrečių rezultatų, kurių geidžiame.

Aiškiausiai šis konfliktas pasireikš kolektyvinių veiksmų atveju, nes nors kaip individai paprastai išmokstame paisyti taisyklių ir sugebame jomis nuosekliai vadovautis, mes, kaip nariai visuomenės, kurioje sprendimai priimami daugumos balsais, neturime garantijų, kad kita dauguma laikysis taisyklės, draudžiančios balsuoti dėl tokių konkrečių geidžiamų dalykų, kurie gali būti pasiekti tik pažeidžiant įtvirtintas taisykles. Nors kaip individai jau išmokome pripažinti, jog siekdami savo tikslų esame saistomi nustatytų teisingo elgesio taisyklių, tais atvejais, kai balsuojame, būdami nariai kolektyvo, galinčio šias taisykles pakeisti, tokių saitų dažnai nejaučiame. Tiesą sakant, šiais atvejais dauguma žmonių laiko pagrįstais tokius savo reikalavimus valdžiai, kokius, kaip jie žino, sėkmingai kelia kiti, net jeigu jie ir supranta, kad tokie reikalavimai negali būti patenkinti visuotinai ir net jeigu jie patys veikiausiai nenorėtų, kad tokie reikalavimai apskritai būtų tenkinami. Štai kodėl konkrečių klausimų sprendimo procese rinkėjai arba jų atstovai paprastai verčiami palaikyti priemones, nesuderinamas su tais bendrais principais, kuriems jie patys teiktų pirmenybę. Kol nėra taisyklių, saistančių tuos, kurie sprendžia konkrečių išteklių naudojimo klausimus, dauguma neišvengiamai pritars tokioms priemonėms, kurias jie, jeigu būtų pasiūlyta balsuoti dėl principų, veikiausiai apskritai draustų.

Tezė, jog bet kurioje visuomenėje paprastai egzistuoja daugiau sutarimo dėl bendrų principų negu dėl konkrečių veiksmų, gali pasirodyti nesuderinama su kasdienine patirtimi. Kasdieni-

nė praktika liudija, jog lengviau yra susitarti dėl konkretaus dalyko negu dėl bendro principo. Tačiau ši regimybė tėra padarinys fakto, jog paprastai eksplicitiškai nežinome ir niekada neformuluojame žodžiais tų bendrų principų, kuriais mokame vadovautis savo veiksmuose ir kurie skirtingiems asmenims paprastai leidžia sutarti dėl dalykų vertinimo. Žodinis šių principų formulavimas dažnai gali būti labai sudėtingas. Tačiau principų, kuriais vadovaujamės, sąmoningo supratimo stoka nepaneigia fakto, jog konkrečiu moralinio vertinimo atveju paprastai sutariame tik todėl, kad sutariame dėl jam taikytinų bendrų taisyklių. Pačias šias taisykles išmokstame reikšti tik konkrečiais sutarimo atvejais ir sistemiškai analizuodami dalykus, dėl kurių sutariame.

Jeigu žmonės, pirmąkart susipažinę su tam tikro ginčo aplinkybėmis, paprastai panašiai jį ir vertina, tai taip įvyksta būtent dėl to, kad faktiškai – nesvarbu, sąmoningai ar nesąmoningai – jie vadovaujasi tais pačiais bendrais principais; tačiau jeigu jie nesugeba sutarti, tai dažniausiai liudija, jog jie neturi tokių principų. Tai pasitvirtina tada, kai analizuojame argumentus, galinčius sutaikyti puses, kurios iš pradžių nesutaria dėl konkretaus atvejo vertinimo. Tokie argumentai visada apeliuos į bendrus principus arba į tokius faktus, kurie turi prasmę kaip kokio nors bendro principo iliustracija. Jie niekada neapeliuos į konkretų atvejį, bet visuomet kaip į tam tikros klasės atvejį, kaip į tam tikros taisyklės taikymo atvejį. Taisyklės, dėl kurios galima sutarti, paieška bus pagrindas ieškant sutarimo dėl konkretaus atvejo vertinimo.

[1] Reikšmingas simptomas buvo Cecilo Kingo straipsnis laikraštyje *The Times* (Londonas), 1968 m. rugsėjo 16 d., pavadinimu „Smunkanti parlamentinės demokratijos reputacija", kuriame jis teigia:

> Labiausiai man kelia nerimą tai, kad visame pasaulyje smunka demokratinių institucijų autoritetas. Prieš šimtmetį pažangiose pasaulio šalyse vyravo sutarimas, jog parlamentinis valdymas yra geriausias. Tačiau šiandieną

visuotinai plinta nepasitenkinimas šia valdymo forma. Niekas negali rimtai teigti, jog Europos ar Amerikos parlamentai didina savo prestižą. ... Parlamentinio valdymo reputacija smuko taip žemai, kad dabar ji ginama remiantis tuo, jog būdama bloga ji vis dėlto yra geresnė už kitas valdymo formas.

Iš vis gausėjančios literatūros šia tema paminėsime tik naujesnes knygas: Robert Moss, *The Collapse of Democracy* (London, 1975); K. Sontheimer, G. A. Ritter *et al.*, *Der Überwindung an der Demokratie* (Köln, 1970); C. Julien, *La Suicide de la democratie* (Paris, 1972); Lord Hailsham, *The Dilemma of Democracy* (London, 1978).

[2] Harold D. Lasswell, *Politics – Who Gets What, When, How* (New York, 1936).

[3] J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (New York, 1942; 3 leid., 1950).

[4] Demosthenes, *Against Leptines*, 92, Loeb Classical Library edn., trs. J. H. Vince, p. 552–553. Žr. taip pat Ksenofonto citatą šio skyriaus epigrafe, kur nurodoma į epizodą, kurį Lordas Actonas (*History of Freedom*, London, 1907, p. 12) apibūdina taip:

Vieną atmintiną kartą susirinkę atėniečiai paskelbė, jog baisu, kad jiems neleidžiama daryti to, ką jie nori; jokios pajėgos nesugebėjo jų sutramdyti; jie nutarė, kad jų negali saistyti jokios pareigos ir kad jie nepaklus jokiems įstatymams, kurie nėra jų pačių sukurti. Taip emancipuota Atėnų liaudis tapo tironu.

[5] Aristotle, *Politics*, IV, iv, 7, Loeb Classical Library edn., trs. H. Rackham (Cambridge, Mass., and London, 1932), p. 304–305.

[6] Giovanni Sartori, *Democratic Theory* (New York, 1965), p. 312. Visas šios knygos 13 skyriaus 7 skirsnis labai svarbus šiai mūsų temai.

[7] Richard Wollheim, „A Paradox in the Theory of Democracy", kn.: Peter Laslett and W. G. Runciman (eds.), *Philosophy, Politics and Society*, 2nd series (Oxford, 1962), p. 72.

[8] George Burdeau, pagal ankstesnę citatą, t. 1, p. 1, išnaša 4.

[9] Atrodytų, ir tai patvirtina M. J. C. Vile, *Constitutionalism and the Separation of Powers* (Oxford, 1967), p. 217, jog šiuo požiūriu svarbiausias kaltininkas buvo Jamesas Millis, nors jo knygoje *Essay on Government* sunku surasti tikslią būtent šios minties formuluotę. Tačiau jo įtaką aiškiai matome per jo sūnų, kai, pavyzdžiui, J. S. Millis argumentuoja savo knygoje *Apie laisvę*, kad „tautos nereikia ginti nuo jos pačios valios" (Everyman edn., p. 67).

[10] Amerikiečiai savo revoliucijos metu puikiai suprato šią britų santvarkos ydą, ir vienas iškiliausių jų konstitucinių teoretikų, Jamesas Wilsonas (anot M.

J. C. Vile, *op. cit.*, p. 158) atmetė Blackstone'o parlamentinio suverenumo idėją laikydamas ją pasenusia. Britai [jo teigimu] neturėjo supratimo apie konstituciją, kuri riboja ir prižiūri įstatymų leidėjų veiksmus. Šis valdymo mokslo išradimas turi būti pripažintas amerikiečiams.

Žr. taip pat straipsnį „Pavydėtina laisvė", *The Economist*, 2 April 1977, p. 38:

> Tad amerikietiškoji sistema išreiškia tai, kas čia būtų susiklostę, jeigu Britanija nebūtų nusigriebusi Parlamento absoliutaus suverenumo doktrinos, taip pat jos vedinio, jau tapusio beveik mitu, kad skriaudžiamas pilietis per Parlamentą gali atgauti savo teises.

Tačiau aš abejoju, ar jiems išties pavyko šią problemą išspręsti sėkmingiau. Atidžiau panagrinėjus Britanijos ir JAV demokratinio valdymo paradigmas matyti, jog jas abi reikėtų laikyti valdžių atskyrimo idealo karikatūra, nes Britanijos atveju valdymo institucija taip pat turi galią leisti tokius įstatymus, kokių jai reikia siekiant savo tikslų, nors ji vaizduojasi pirmiausia vykdanti vyriausybės einamųjų reikalų priežiūrą; o JAV atveju administracija neatsiskaito atstovaujamosios asamblėjos daugumai, kuri pati užsiima daugiausia valdymo klausimais, o Prezidentas, kaip vyriausioji vykdančioji valdžia, per visą savo kadenciją gali veikti neturėdamas atstovų daugumos paramos. Ilgą laiką šie trūkumai neiškilo į paviršių, nes abi sistemos „veikė"; tačiau kažin ar jos gali tuo pasigirti dabar.

Britų Parlamento galią rodo tai, kad jeigu jis mane laikytų pakankamai svarbia persona, už šį mano teiginį – kaip nepagarbų Parlamento atžvilgiu – galėtų mane įkalinti Taueryje!

[11] Žr. J. L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy* (London, 1952) ir R. R. Palmer, *The Age of Democratic Revolution* (Princeton, 1959).

[12] E. Heimann, „Rationalism, Christianity and Democracy", *Festgabe für Alfred Weber* (Heidelberg, 1949), p. 175.

[13] Žr. Wilhelm Hennis, *Demokratisierung: Zur Problematik eines Begriffs* (Köln, 1970); taip pat J. A. Schumpeter, *op. cit.*, p. 242.

[14] Žr. Ludwig von Mises, *Human Action* (Yale University Press, 1949; 3rd rev. ed., Chicago, 1966), p. 150: Demokratija „teikia metodą, kuris leidžia valdžią taikiai derinti prie daugumos valios"; taip pat K. R. Popper, *The Open Society and its Enemies* (London, 1945; 4th edn., Princeton, 1963), vol. 1, p. 124: „Siūlau terminą „demokratija" laikyti patogia etikete, įvardijančia ... tokią valdžią, kurios galime atsikratyti be kraujo praliejimo – pavyzdžiui, visuotiniais rinkimais; kitaip sakant, tokias socialines institucijas, kurios valdiniams suteikia priemonę valdytojams nušalinti"; žr. taip pat J. A. Schumpeter, *op. cit.*, *passim*; bei nuorodas mano kn. *The Constitution of Liberty* (London and Chicago, 1960), p. 444, išnaša 9. Tiesą sakant, apgailestauju, kad toje knygoje (p. 108), susižavėjęs Tocqueville'iu, trečiąjį iš mano minimų trijų argumentų demokra-

tijos naudai – būtent, kad demokratija yra vienintelis veiksmingas daugumos žmonių politinio lavinimo būdas – pavadinau „svariausiu" argumentu. Jis yra išties svarbus, tačiau mažiau svarbus už tą, kurį minėjau pirmiausia: kad demokratijos funkcija – būti taikingos kaitos įrankiu.

[15] Šiuos demokratinio valdymo pavojus stebėtinai aiškiai suprato senieji vigai. Žr., pavyzdžiui, diskusiją itin svarbioje knygoje *Cato's Letters*, parašytoje Johno Trenchardo ir Thomaso Gordono, kuri pasirodė Londone tarp 1720 ir 1722 m. ir po to buvo daugkart pakartotinai leidžiama kaip straipsnių rinkinys (dabar ją patogiausia įsigyti kn. *The English Libertarian Heritage*, ed. David L. Jacobson, Indianapolis, 1965); ten 1721 m. sausio 13 dienos laiške rašoma: „Kai gėdos našta padalijama daugeliui, niekas dėl to papildomo krovinio nenuskęsta."

[16] Žr. J. A. Schumpeter, *op. cit.*, kur jis kalba apie

> daugumą kasdieninio gyvenimo sprendimų, priklausančių tai siaurai sričiai, kurią tikrai realistiškai aprėpia kiekvieno individualaus piliečio sąmonė. Turiu omenyje dalykus, kurie jį tiesiogiai liečia – šeimą, verslo reikalus, laisvalaikio pomėgius, draugus ir priešus, kaimynus ar parapijiečius, klasę, Bažnyčią, profesinę sąjungą ir bet kurią kitą socialinę grupę, kurioje jis aktyviai dalyvauja, – visus tuos dalykus, kuriuos jis asmeniškai pažįsta, apie kuriuos išmano nepriklausomai nuo to, ką rašo laikraščiai, kuriems jis gali turėti tiesioginės įtakos arba kuriuos tvarkydamas jis išsiugdo atsakomybę, būdingą žmogui, tiesiogiai atsakingam tiek už malonius, tiek už nemalonius savo veiklos padarinius.

[17] Žr. *Cato's Letters*, 1721 m. sausio 6 d. laišką nr. 60, *op. cit.*, p. 121. Plg. su William Paley citata toliau. Apie *Cato's Letters* įtaką Amerikos politinių idealų raidai Clintonas Rossiteris kn. *Seedtime of the Republic* (New York, 1953), p. 141, rašo:

> Niekam, kas bent kiek susipažino su kolonijinės Amerikos laikraščiais, pamfletais bei jos bibliotekų turiniu, nekils abejonių, jog tuo laikotarpiu veikiau *Cato's Letters*, o ne Locke'o *Traktatas* buvo populiariausias, labiausiai cituojamas ir vertinamas politinių idėjų šaltinis.

[18] Žr. *Cato's Letters*, laiškas nr. 62, datuotas 1721 m. sausio 20 d., p. 128:

> Klaidinga toji valdymo samprata, kuri teigia, esą turi būti paisoma tik daugumos intereso, nes visuomenėje kiekvienas žmogus turi teisę į paramą ginant jo privačią nuosavybę; priešingu atveju didžioji dauguma galėtų išparduoti mažumos turtą ir ką gavus pasidalyti tarpusavyje; ir taip visuomenė, ginanti kiekvieną taikų žmogų, pavirstų daugumos suokalbiu prieš visus kitus. Būtų lygiai taip pat neteisinga vienam žmogui primesti savo valią visiems kitiems ir prievartą teisinti plika galia.

[19] Šiuo klausimu žr. ypač R. A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory* (Chicago, 1950) ir R. A. Dahl and C. E. Lindblom, *Politics, Economics, and Welfare* (New York, 1953).

[20] Šios Imanuelio Kanto citatos kontekstas bei jos nuoroda pateikta 2 tomo 9 skyriaus epigrafe bei nuorodoje.

[21] Arba Austrijoje, kur profesinių sąjungų asociacijos vadovas yra neginčytinai vienas galingiausių šalies žmonių, ir tik jo blaivaus proto dėka padėtis kol kas yra pakenčiama.

[22] C. A. R. Crossland, *The Future of Socialism* (London, 1956), p. 205.

[23] Žr. E. E. Schattschneider, *Politics, Pressure, and the Tariff* (New York, 1935) ir *The Semi-Sovereign People* (New York, 1960).

[24] Žr. Mancur Olson, Jr., *The Locic of Collective Action* (Harvard, 1965).

[25] Nuosekliausia šio požiūrio šalininkė yra Lady Wootton (Barbara Wootton). Žr. naujausią jos knygą šia tema *Incomes Policy* (London, 1974).

[26] Anglų kalboje nėra tinkamo žodžio apibūdinti toms struktūroms, kurias bent iš dalies apibūdina vokiečių kalbos žodis *Bildungen*, t.y. struktūroms, atsiradusioms spontaninės evoliucijos procese. *Institucijos*, kurį dažnai tenka vartoti jo vietoje, klaidina, nes jis sugestionuoja, jog šios struktūros buvo įsteigtos arba sąmoningai sukurtos.

[27] Žr. C. R. A. Crosslando citatą aukščiau, 22 išnašoje.

[28] Žr. šiame kontekste labai svarbią abstraktaus visuomenės pobūdžio aptartį kn. K. R. Popper, *op. cit.*, p. 175.

13

DEMOKRATINĖS VALDŽIOS GALIŲ PADALIJIMAS

Svarbiausioji mūsų amžiaus problema tiems, kuriems rūpi demokratinių institucijų išlikimas – kaip sustabdyti prekybos balsais procesą.

W. H. Hutt*

Pirmykščio įstatymų leidybos funkcijų supratimo netektis

Čia negalime nuodugniai išanalizuoti proceso, kurio eigoje pirmykštė demokratinės santvarkos idėja buvo nustumta į šalį ir pamažu pakeista demokratiškai išrinktos asamblėjos neribotos galios idėja. Tokią analizę neseniai atliko M. J. C. Vile'as savo reikšmingoje knygoje atskleidęs, kaip Anglijoje Pilietinio karo metu Parlamento piktnaudžiavimas savo galia „parodė žmonėms, kurie anksčiau matė pavojų tik iš karališkosios galios, jog parlamentas gali būti ne mažiau tironiškas už karalių" ir kaip tai vedė prie „supratimo, jog ir įstatymų leidėjai turi būti saistomi taisyklių, jeigu norime, kad asmens laisvė nebūtų pažeidinėjama".[1] Ši idėja senųjų vigų doktrinoje išliko beveik iki pat XVIII amžiaus vidurio. Labiausiai ją išgarsino Johnas Locke'as savo argumentu, jog „įstatymų leidėjų galia – tai galia *veikti specifiniu būdu*". Anot Locke'o, turintys šią galią privalo kurti tik bendras taisykles: „Jų valdymas privalo remtis pa-

* W. H. Hutt, *Politically Impossible...?* (London, 1971), p. 43; žr. taip pat H. Schoeck, *Was heisst politisch unmöglich?* (Zürich, 1959) ir R. A. Dahl and C. E. Lindblom, *Politics, Economics and Welfare* (New York, 1953), p. 325: „bene rimčiausia kliūtis Amerikos sugebėjimui racionaliai tvarkytis ekonomikos reikaluose – tai toji didžiulė įtaka, kurią visiems mūsų valdžios sprendimams daro politiniai sandoriai."

skelbtais tvirtais įstatymais, kurie nebūtų keičiami atskirais atvejais."[2] Vieną įtakingiausių šios idėjos formuluočių pateikia Johnas Trenchardas ir Thomas Gordonas knygoje „Katono laiškai", kurioje Trenchardas (jį iš dalies jau citavome) 1721 metais galėjo teigti, jog

> kai deputatai, veikdami savo rinkėjų naudai, veiks ir savo pačių naudai; kai jie galės kurti tik tokius įstatymus, kuriems bus pavaldūs jie patys ir jų palikuonys; kai jie galės skirstyti tik tuos pinigus, kurių dalį sudarys jų pačių įnašai; kai jų daromos klaidos atsilieps jiems patiems, o ne vien jų bendrapiliečiams, – tik tada jų rinkėjai galės tikėtis gerų įstatymų, taupumo ir piktnaudžiavimo minimumo.[3]

To šimtmečio pabaigoje moralės filosofai vis dar galėjo šią idėją laikyti pamatiniu Britanijos santvarkos principu ir argumentuoti, kaip Williamas Paley 1785 metais, jog jeigu įstatymų leidybos ir teisingumo vykdymo užduotys bus

> sujungiamos tame pačiame asmenyje arba susirinkime, tai atskiri įstatymai bus kuriami atskiriems atvejams, paprastai vadovaujantis atskirų žmonių interesais ir talkinant jų privatiems tikslams; tačiau jeigu jos bus atskiriamos, tada bendrus įstatymus kurs vienas susirinkimas, negalintis numatyti, kuriuos žmones tie įstatymai palies; kartą sukurti, jie bus taikomi kito susirinkimo, kuris spręs, kuriuos žmones jie paliečia. ...
>
> Tais atvejais, kai asmenys bei interesai, kuriuos palies įstatymas, yra žinomi, įstatymų leidėjo palankumas neišvengiamai kryps vienos arba kitos pusės naudai. ...
>
> O nuo pavojų, kylančių dėl to, kad išskaidoma įstatymų leidybos ir teisingumo vykdymo valdžia, nesunku apsisaugoti. Parlamentas nepažįsta asmenų, kuriuos palies jo priimti įstatymai; jam nereikia nagrinėti bylų ar susidurti su ginčo pusėmis; jam nereikia rūpintis privačiais reikalais; todėl savo sprendimus jis darys atsižvelgdamas tik į visuotinius padarinius bei tendencijas, o tai visada skatins nešališkų ir visuomenei naudingų įstatymų kūrybą.[4]

Be abejo, ši idėja buvo idealizacija net tais laikais, ir faktiškai būtent Parlamento savivalę Amerikos kolonijų atstovai kėlė kaip pagrindinį atsiskyrimo nuo Anglijos argumentą. Aiškiausiai šią

jų nuostatą suformulavo Jamesas Wilsonas, vienas iš ryškiausių jų politinių filosofų, kuris

> Blackstone'o doktriną apie Parlamento suverenumą atmetė kaip pasenusią. Britai nieko neišmano apie konstituciją, kuri ribotų ir kontroliuotų įstatymų leidėjų veiksmus. Šią valdymo mokslo naujovę išrado amerikiečiai.[5]

Čia nenagrinėsime ne itin sėkmingų amerikiečių pastangų savo Konstitucijoje apriboti įstatymų leidėjų galią. Faktiškai ji neužkirto kelio Kongresui tapti daugiau valdymo organu, o ne tikrąja įstatymų leidybos institucija ir todėl leido jam įgyti visų tų bruožų, kuriuos suteikia valdymo uždaviniai ir kuriems šiame skyriuje skirsime pagrindinį dėmesį.

Dabartines atstovaujamąsias institucijas formuoja valdymo, o ne įstatymų leidybos poreikiai

Šiuolaikinės demokratinės valdžios struktūrą nulėmė pirmiausia tas faktas, jog atstovaujamosioms asamblėjoms buvo patikėtos dvi visiškai skirtingos užduotys. Nors šias asamblėjas vadiname „įstatymų leidybos" institucijomis, iš tikrųjų didesniąją jų veiklos dalį sudaro ne bendrų elgesio taisyklių artikuliavimas bei priėmimas, o vadovavimas vyriausybės priemonėms jai tvarkant konkrečius reikalus.[6] Mes visiškai pagrįstai siekiame, kad ir nustatant visiems privalomas bendras elgesio taisykles, ir tvarkant valdžiai patikėtus išteklius bei patį valdymo aparatą būtų vadovaujamasi daugumos piliečių norais. Tai, žinoma, nereiškia, kad šios dvi užduotys būtų skiriamos vienai ir tai pačiai institucijai ar kad kiekvienam demokratiškai išrinktos institucijos sprendimui būtų teikiama toji pagarba ir galia, kurią teikiame deramai sankcionuotoms bendroms elgesio taisyklėms. Tačiau „įstatymu" pradėjus vadinti kiekvieną tokios asamblėjos sprendimą, nepriklausomai nuo to, ar juo nustatoma taisyklė, ar tik sankcionuojamos konkrečios priemonės, buvo prarastas

pačių šių užduočių skirtumo supratimas.[7] Kadangi didžiausią atstovaujamųjų asamblėjų laiko ir energijos dalį atima valdymo organizavimo uždavinys, mes užmiršome ne tik tai, kad valdymas skiriasi nuo įstatymų leidybos, bet ir pradėjome manyti, kad vyriausybei skirti nurodymai imtis vienokių ar kitokių veiksmų sudaro įprastąjį įstatymų leidybos turinį. Bene svarbiausias šio fakto padarinys buvo tai, kad pati atstovaujamųjų asamblėjų organizacinė struktūra buvo formuojama pagal šią valdymo užduotį, nors tai neigiamai atsiliepia bendrų taisyklių kūrimo procesui.

Šiame kontekste verta prisiminti, jog beveik visi šiuolaikinės atstovaujamosios valdžios kūrėjai ir pradininkai įtariai žvelgė į politines partijas (į „grupuotes" (*factions*), kaip jie jas vadino), ir galima suprasti to įtarumo motyvaciją. Jiems vis dar labiausiai rūpėjo pagrindinė įstatymų leidybos užduotis, t.y. teisingo elgesio taisyklių, skirtų privačiam piliečiui, kūrimas; ir jie skyrė mažiau dėmesio kitai užduočiai – vyriausybės arba administracijos priežiūrai bei kontrolei. Juk vykdant pirmąją užduotį išties pageidautina turėti tikrą atstovaujamąją instituciją, atspindinčią visą nuomonių įvairovę, tačiau neįpareigotą vykdyti konkrečią veiksmų programą.

Tačiau vėliau, kai valdymas, o ne įstatymų leidyba, tapo svarbiausiu atstovaujamųjų asamblėjų rūpesčiu, jų efektyvumui padidinti, joms vykdant šią užduotį, reikėjo, kad jose narių dauguma sutartų dėl tam tikros veiksmų programos. Šiuolaikinių parlamentinių institucijų pobūdį faktiškai nulėmė vien šie demokratinio *valdymo* poreikiai, o ne demokratinės *įstatymų leidybos* griežtąja šio termino prasme uždaviniai. Efektyvus vadovavimas valdymo aparatui ir jam patikėtų žmogiškųjų bei materialinių išteklių naudojimo kontrolė reikalauja, kad vykdomąją valdžią nuolat palaikytų organizuota dauguma, sutarianti dėl nuoseklaus veiksmų plano. Vyriausybei nuolat tenka spręsti, kokių interesų reikalavimus ji gali patenkinti; ir net jeigu ją riboja jos

administravimui patikėti ištekliai, ji vis vien yra nuolat verčiama rinktis, kurių grupių reikalavimus jai verta tenkinti.

Visa patirtis rodo, jog tam, kad demokratinė valdžia efektyviai galėtų vykdyti savo uždavinius, ji turi būti organizuojama pagal partiškumo principus. Kad elektoratas galėtų įvertinti jos veiklos rezultatus, atstovų asamblėjoje turi egzistuoti organizuota grupė, prisiimanti atsakomybę už vyriausybės veiklą, taip pat organizuota opozicija, kuri ją stebi, kritikuoja bei siūlo alternatyvą nusivylimo ja atveju.

Tačiau toli gražu nėra tiesa, kad institucijai, sukurtai pirmiausia vyriausybės priežiūros tikslams, dera ir įstatymų leidybos griežtąja prasme uždaviniai – teisinių taisyklių sistemos, kurios rėmuose turi vykti jos pačios kasdieninė veikla, nustatymo uždaviniai.

Dar kartą prisiminkime, kuo valdymo uždaviniai skiriasi nuo visuotinai taikomų teisingo elgesio taisyklių nustatymo uždavinių. Vyriausybė turi atlikti konkrečius veiksmus, ji turi skirstyti konkrečias priemones konkretiems tikslams. Net jeigu jos uždavinys būtų tik įtvirtinti teisingo elgesio taisykles, jo įgyvendinimas reikalautų išlaikyti teismų, policijos bei baudžiamųjų įstaigų aparatą, t.y. konkrečias priemones naudoti konkretiems tikslams. Tačiau esant platesnei valdymo sričiai, kai piliečiams teikiamos įvairios kitos paslaugos, vyriausybei, disponuojančiai jai patikėtais ištekliais, nuolat teks rinktis tarp skirtingų jų panaudojimo tikslų, ir tokie sprendimai dažniausiai turės būti vien jos nuožiūros dalykas. Kokiu maršrutu tiesti kelią, kokią pastato konstrukciją pasirinkti, kaip organizuoti policijos veiklą ar atliekų pašalinimo darbus ir t.t. – visa tai nėra teisingumo klausimai, kurie galėtų būti sprendžiami taikant bendrą taisyklę, o efektyvaus organizavimo tenkinant įvairius žmonių poreikius klausimai, kurie gali būti sprendžiami tik atsižvelgiant į santykinę tarpusavyje besivaržančių tikslų svarbą. Sprendžiant tokius klausimus demokratiškai, tenka spręsti, kurių žmonių interesai turi nusverti.

Tad bendrų išteklių, naudojamų viešiesiems reikalams, administravimui reikia daugiau negu tik sutarimo dėl teisingo elgesio taisyklių. Jam reikia sutarimo dėl santykinės konkrečių tikslų svarbos. Jeigu kalbame apie visuomenės išteklius, kuriais disponuoja vyriausybė, tai kažkas turi spręsti, kaip tie ištekliai bus naudojami. Skirtumą tarp laisvų žmonių ir totalitarinės visuomenės sudaro tai, kad pirmojoje tai liečia tik ribotą išteklių kiekį, specialiai skirtą valdymo tikslams, o antrojoje tai liečia visus visuomenės išteklius ir pačius piliečius, kaip žmogiškąjį išteklių. Tad valdžios galių apribojimui, numatomam laisvos visuomenės, reikia, kad net dauguma neribotą galią turėtų tik tiems ištekliams, kurie skiriami bendram naudojimui, ir kad privatus pilietis su savo nuosavybe nebūtų pavaldus specialiems įsakams (net jeigu jie leidžiami įstatymų leidėjų), o tik tokioms elgesio taisyklėms, kurios galioja visiems vienodai.

Kadangi tos atstovų asamblėjos, kurias vadiname įstatymų leidybos organais, užsiima daugiausia valdymo reikalais, šie reikalai formuoja ne tik jų organizacinę sandarą, bet ir jų narių mąstymo būdą. Dabar dažnai skundžiamasi, jog valdžių atskyrimo principui grėsmę kelia tai, kad vyriausybė vis labiau į savo rankas perima įstatymų leidybos funkciją. Tačiau tas principas faktiškai buvo sugriautas daug anksčiau, būtent tada, kai vadinamieji įstatymų leidybos organai prisiėmė vadovavimo vyriausybei užduotį (arba, kalbant galbūt šiek tiek tiksliau, – tada, kai įstatymų leidyba buvo patikėta jau veikiantiems organams, daugiausia užsiimantiems valdymo reikalais). Valdžių atskyrimas turėjo garantuoti, kad bet kurį prievartinį vyriausybės aktą sankcionuotų universalios teisingo elgesio taisyklės, nustatomos institucijos, kuri nėra suinteresuota konkrečiais einamaisiais vyriausybės tikslais. Nors dabar „įstatymu" vadiname ir atskirų vyriausybės aktų sankcionavimą atstovaujamosios asamblėjos sprendimu, tokia „įstatymų leidyba" nėra įstatymų leidyba ta prasme, kuria ši sąvoka vartojama valdžių atskyrimo teorijoje;

tokia padėtis veikiau reiškia, jog demokratinė asamblėja vykdomosiomis galiomis naudojasi nebūdama saistoma įstatymo – bendros elgesio taisyklės, kurios ji pati negali keisti.

Institucijos, galinčios leisti specifinius įsakus, netinka įstatymų leidybai

Nors demokratinis valdymas akivaizdžiai reikalauja atstovaujamosios institucijos, per kurią žmonės galėtų reikšti savo nuomonę įvairiais valdžios veiklos klausimais, tas organas, kuris užsiima daugiausia šia veikla, nėra tinkamas tikrajai įstatymų leidybai. Tikėtis, kad šią užduotį jis gali atlikti, reiškia tikėtis, kad jis išsižadės tam tikrų priemonių, kurios jam efektyviausiai leidžia vykdyti konkrečius valdymo uždavinius. Atlikdamas valdymo funkcijas, jis faktiškai nebus saistomas jokių bendrų taisyklių, nes bet kuriuo momentu galės pats nustatyti taisykles, kurios jam leistų pasiekti užsibrėžtus konkrečius tikslus. Tiesą sakant, bet kuris jo priimamas konkretaus klausimo sprendimas automatiškai naikins bet kurią ankstesnę taisyklę, kurią toks sprendimas pažeidžia. Toks vykdomųjų galių ir įstatymų leidybos galių sujungimas vienos atstovaujamosios institucijos rankose yra akivaizdžiai nesuderinamas ne tik su valdžių atskyrimo principu, bet ir su teisei pavaldžios valdžios bei teisės viršenybės idealais.

Tie, kurie sprendžia konkrečius klausimus, turi galią priimti ir bet kokį jiems reikalingą įstatymą, taigi jiems akivaizdžiai negalioja teisės viršenybės principas; ir, žinoma, teisės viršenybės principas nesuderinamas su faktu, kad atskirų grupių, net jeigu jos sudaro daugumą, sprendimai kuriuo nors klausimu yra vadinami įstatymais, teisės taisyklėmis. Galime turėti teisės viršenybę arba daugumos viršenybę, galime netgi turėti daugumos, kuri taip pat valdo,[8] sukurtų įstatymų viršenybę, tačiau teisės viršenybė išliks tik tuo atveju, jeigu pati dauguma, spręs-

dama konkrečius klausimus, bus saistoma taisyklių, kurių ji negali keisti *ad hoc*. Parlamentinės asamblėjos vykdoma vyriausybės kontrolė tik tada garantuos valdžios pavaldumą teisei, jeigu toji asamblėja vien ribos vyriausybės galias bendromis taisyklėmis, bet pati neturės galios vadovauti vyriausybei ir tokiu būdu legalizuoti visa, ką ji įsako vyriausybei. Dabartinėje situacijoje net praradome supratimą, kuo įstatymas kaip teisingo elgesio taisyklė skiriasi nuo daugumos valios pareiškimo konkrečiu klausimu. Įsivaizdavimas, jog įstatymu laikytinas bet kuris vadinamosios įstatymų leidimo valdžios sprendimas, priimtas konstituciškai įteisinto proceso eigoje, tėra specifinis Europos demokratinių institucijų padarinys, – institucijų, kurios grindžiamos klaidingu įsitikinimu, jog pripažintieji daugumos žmonių atstovai privalo turėti neribotas galias. Beje, ir amerikiečių pastangos susidoroti su šia problema tik iš dalies buvo sėkmingos.

Asamblėja, kuri daugiausia sprendžia, kas konkrečiai turi būti daroma, ir kuri parlamentinėje demokratijoje prižiūri, kaip jos vykdomasis komitetas (vadinamoji vyriausybė) realizuoja jos priimtą programą, neturi nei paskatų, nei noro saistyti save bendromis taisyklėmis. Kadangi ji savo nustatomas taisykles gali derinti prie einamųjų užduočių, tos taisyklės paprastai turi tendenciją tarnauti valdymo organizavimo, o ne savireguliuojančios rinkos tvarkos poreikiams. Užsiimdama teisingo elgesio taisyklėmis ji dažniausiai vadovaujasi valdymo sumetimais ir todėl pajungia jas valdymo poreikiams. Tokia įstatymų leidyba turi tendenciją didinti valdymo aparato nuožiūros laisvę ir, užuot ribojusi valdžią, tampa jos konkrečių tikslų įrankiu.

Taigi valdžios demokratinės kontrolės idealas ir valdžios pavaldumo teisei idealas yra skirtingi; jie negali būti įgyvendinti į tos pačios atstovaujamosios asamblėjos rankas įdavus ir taisyklių kūrimo, ir valdymo galias. Nors abu šie idealai gali būti realizuoti, jokiai šaliai praktiškai dar nepavyko to padaryti konstitucinių nuostatų priemonėmis; tiesa, tam tikrų stiprių politi-

nių tradicijų dėka kai kurioms tautoms trumpam pavykdavo priartėti prie šios padėties. O naujausiais laikais dėl egzistuojančios institucinės sandaros ypatumo baigiama sunaikinti ir tai, kas dar buvo likę iš teisės viršenybės tradicijos.

Pirmose atstovaujamosios valdžios stadijose parlamento nariai vis dar galėjo būti laikomi bendro intereso, o ne atskirų interesų atstovais.[9] Nors vyriausybėms buvo reikalingas parlamento daugumos pasitikėjimas, tai dar nereiškė, jog vykdant vienokią ar kitokią politinę programą būtina turėti organizuotą daugumą. Bent jau taikos metu einamieji vyriausybės uždaviniai daugiausia buvo rutininio pobūdžio, tad jiems nereikėjo parlamentinės sankcijos, išskyrus metinio biudžeto patvirtinimą; būtent šitai tapo pagrindiniu įrankiu, kuriuo britų Bendruomenių rūmai tiesiogiai kontroliavo vyriausybės veiklą.

Dabartinių „įstatymų leidybos" institucijų pobūdį lemia valdymo uždaviniai

Nors visi žmonės, bent kiek žinantys šiuolaikinę politiką, nuo seno visiškai natūraliu laiko dabartinį parlamentinių procedūrų pobūdį, į dalyką įsigilinus išties tenka stebėtis, kaip smarkiai šiuolaikinės įstatymų leidybos rūpesčiai ir praktika skiriasi nuo to įvaizdžio, kurį susidarytų dauguma mąstančių žmonių įsivaizduodami asamblėją, kuri turi spręsti rimtas ir sudėtingas teisinės tvarkos palaikymo problemas arba atlikti taisyklių sistemos, kurios rėmuose turi vykti skirtingų interesų kova, tobulinimo užduotį. Stebėtojas, kuris nebūtų pripratęs prie dabartinės institucinės sandaros, veikiausiai prieitų prie išvados, jog politika, kokią ją dabar pažįstame, – tai būtinas padarinys fakto, kad toje pačioje arenoje, kurioje nustatomos interesų kovos taisyklės, vyksta kova, kurią jos turi riboti, ir kad tie patys asmenys, kurie kovoja dėl balsų žarstydami malones atskiroms interesų grupėms, taip pat tariamai nubrėžia valdžios galių ribas.

Šios dvi užduotys yra akivaizdžiai antagonistinės, ir būtų gryna iliuzija tikėtis, jog atstovai išsižadės tų savo galių papirkinėdami elektoratą, kurio dėka jie išlaiko savo padėtį.

Galima neperdedant sakyti, jog esamų atstovaujamųjų institucijų pobūdis visą laiką beveik ištisai buvo formuojamas valdymo užduočių. Atstovų rinkimo metodai, atstovavimo periodų trukmė, asamblėjos pasidalijimas į organizuotas partijas, jų darbotvarkė bei procedūrinės taisyklės ir, svarbiausia, pačių atstovų nuostatos – visa tai nulemia jų rūpinimasis valdymo, o ne įstatymų leidybos uždaviniais. Bent jau žemesniuosiuose rūmuose biudžeto tvirtinimas, kuris neturi nieko bendra su tikrąja įstatymų leidyba, yra svarbiausias metų įvykis.

Visa tai asamblėjų narius verčia būti savo elektorato agentais, o ne viešosios nuomonės atstovais. Tam tikro individo išrinkimas jos nariu tampa atlygiu už suteiktas ar žadamas malones, o ne išraiška tikėjimo, jog sveikas protas, sąžiningumas ir nešališkumas, kurį jis parodė savo privačiuose santykiuose su žmonėmis, bus jo kelrodis ir viešoje tarnyboje. Žmonės, kurie tikisi būti perrinkti dėl to, kad jų partija per ankstesnius trejus ar ketverius metus savo rinkėjams pažėrė akivaizdžių malonių, nėra padėtyje, kuri jiems leistų pasirūpinti to pobūdžio bendrais įstatymais, kurie realiai tarnautų visuomenės interesams.

Puikiai yra žinoma, jog dėl šios sudvigubintos užduoties tipinis atstovas neturi nei laiko, nei intereso, nei noro ar galios prižiūrėti ar juo labiau tikslinti valdžios prievartinių galių ribas, nors tai turėtų būti viena svarbiausių teisės, tad ir įstatymų leidybos, užduočių (šalia žmonių apsaugos nuo prievartos, vykdomos kitų žmonių). Tačiau valdymo užduotys, kurias vykdo demokratinės asamblėjos, ne tik trukdo įstatymų leidėjo tikslams, bet dažnai net tiesiogiai su jais konfliktuoja.

Jau citavome komentarą, kurį pateikia vienas įžvalgiausių britų Parlamento stebėtojų (buvęs Iždo parlamentinis patarėjas), būtent, kad „Parlamentas neturi nei laiko, nei noro rūpintis tei-

sėjo teise".[10] Dabar verta pacituoti sero Courtenay Ilberto išsamesnę padėties Britanijos Parlamente šio šimtmečio pradžioje charakteristiką:

> Dauguma jo narių realiai nesidomi techniniais teisės klausimais ir yra linkę leisti teisėjams savo nuožiūra nustatyti reikiamas taisykles bei procedūras. Svarbiausias Parlamento, kaip įstatymų leidėjo (!) uždavinys – palaikyti darnų Valstybės aparato funkcionavimą. O įstatymai, kurių reikalauja šis uždavinys, priklauso ne privatinės ar baudžiamosios teisės sričiai, bet tam, kas Europos kontinente vadinama administracine teise. ... Statutų knygos turinį kasmet paprastai užpildo administraciniai potvarkiai, kurie neliečia įprastų teorinių ir praktinių teisininko problemų.[11]

Nors taip apie Britanijos Parlamentą buvo galima kalbėti šio šimtmečio pradžioje, nežinau jokios dabartinės demokratinės įstatymų leidybos institucijos, apie kurią negalima būtų pasakyti to paties. Tenka pripažinti, jog paprastai įstatymų leidėjai neturi supratimo apie įstatymą tikrąja jo prasme, arba apie teisėjo teisę, kurią sudaro teisingo elgesio taisyklės; jiems pirmiausia rūpi tam tikri administracinės teisės aspektai, pamažu jiems sukūrę atskirą teisę net Anglijoje, kurioje kadaise buvo pripažįstama, jog privatinė teisė vienodai riboja ir valdžios agentūrų, ir paprastų piliečių galias. Todėl britai (kadaise galėję pasigirti, jog jų šalyje nėra tokio dalyko, kaip administracinė teisė) dabar yra pavaldūs šimtams administracinių agentūrų, turinčių galią leisti visiems privalomus įsakus.

Atstovų rūpinimasis valdymo, o ne įstatymų leidybos uždaviniais paaiškinamas tuo, jog jie žino, kad jų perrinkimo šansai daugiausia priklauso nuo jų partijos laimėjimų valdymo, o ne įstatymų leidybos srityje. Rinkimuose išreiškiamas rinkėjų pasitenkinimas arba nepasitenkinimas tiesioginiais vyriausybės vykdomų priemonių padariniais, o ne tai, kaip jie vertina teisinių pokyčių padarinius, pastebimus tik per ilgą laiką. Atskiras atstovas žino, jog jo perrinkimas pirmiausia priklauso nuo jo partijos populiarumo bei nuo paramos, kurią ji jam teikia, todėl jam

pirmiausia rūpės trumpalaikiai jos vykdomų priemonių padariniai. Principiniai klausimai jam gali rūpėti iš pradžių, pasirenkant partiją, o jį išrinkus kaip tam tikros partijos narį, partijos pakeitimas gali grėsti politinės karjeros žlugimu, todėl tokių klausimų sprendimą jis paprastai palieka savo partijos vadams ir pasineria į kasdienines rūpinimosi savo rinkėjais problemas, dažnai atlikdamas grynai rutininį administravimą.

Jo esminė nuostata bus atsakymas „taip" į atskirų grupių keliamus reikalavimus, nors tikrojo įstatymdavio nuostata turėtų būti tvirtas „ne" bet kokiems specialiems privilegijų reikalavimams ir laikymasis principo, jog tam tikri dalykai paprasčiausiai neleistini. Kad ir koks buvo partijos idealas, aprašytas Edmundo Burke'o, šių dienų partijas vienija ne sutarimas dėl vertybių, bet sutarimas dėl konkrečių tikslų. Nenoriu neigti, kad net šiuolaikinės partijos paprastai susiformuoja aplink branduolį, vienijamą bendrų principų arba idealų. Kadangi jos turi pritraukti jas palaikančiųjų būrį žadėdamos kitokių dalykų, jos, jeigu išlieka ištikimos savo principams, beveik niekada nesulaukia daugumos paramos. Ir, žinoma, partijai naudinga turėti tokių principų, kurie galėtų pateisinti privilegijų dalijimą atskiroms grupėms, siekiant įgyti daugumos paramą.

Šiuo požiūriu socialistai turi pranašumo, ir kol jie nėra pasiekę savo svarbiausio tikslo, t.y. gamybos priemonių valstybinės kontrolės, kurį pasiekę turėtų spręsti visuomeninio produkto paskirstymo įvairioms grupėms uždavinį, yra vienijami bendro principo, tiksliau, šūkio, tokio kaip „socialinis teisingumas", kurio beprasmiškumas jiems dar neatsiskleidė. Jie gali sutelkti savo pastangas ir naujo valdymo aparato kūrimui, ir sudėti visas savo viltis į tai, ko pasieks naujasis aparatas, kai jis galiausiai bus sukurtas. Bet juos, kaip jau matėme, vienija dar ir sutarimas dėl būtinybės panaikinti teisę (bendrų teisingo elgesio taisyklių sistemos prasme) ją pakeičiant administraciniais įsakais. Tad socialistinis įstatymų leidėjas būtų grynas valdymo organas, nors

jo funkcija veikiausiai apsiribotų planuojančios biurokratijos sprendimų tvirtinimu.

Akivaizdu, kad valdžios galių ribojimo funkcijai atlikti reikia visiškai kitokio tipo individų nei tie, kuriems daugiausia rūpi išrūpinti specialių malonių savo rėmėjams ir taip užsitikrinti perrinkimą. Ją reikėtų patikėti ne tiems žmonėms, kurie savo gyvenimą skiria partinei politikai ir kurių mąstyseną formuoja perrinkimo rūpesčiai, o tiems, kurie pelnė pagarbą ir autoritetą įprastuose gyvenimo reikaluose ir kurie išrenkami dėl to, kad kliaunamasi jų patirtimi, išmintimi bei nešališkumu, – jiems reikėtų suteikti galimybę visą savo laiką skirti tvarios teisinės sistemos, kurios ribose turi vykti visa veikla, taip pat ir valdžios veikla, tobulinimo reikalams. Jie turėtų pakankamai laiko išmokti dirbti įstatymų leidybos darbą ir tada nebūtų tokie bejėgiai prieš (juos niekinančią) biurokratiją, kuri šiandien faktiškai pati kuria įstatymus, nes atstovaujamosios asamblėjos tam neturi pakankamai laiko.

Tiesą sakant, tose asamblėjose labiausiai stebina tai, kad pagrindinis įstatymų leidybos uždavinys nuolat yra nustumiamas į šalį kitų reikalų, ir kad vis daugiau ir daugiau užduočių, kurias paprastas žmogus įsivaizduoja esant svarbiausiais įstatymdavių rūpesčiais, faktiškai yra atliekamos viešųjų tarnautojų. Įstatymų leidėjai daugiausia užsiima tuo, kas praktiškai yra administravimas, todėl tikrąjį įstatymų leidybos darbą vis dažniau atlieka biurokratija, o ji, žinoma, neturi pakankamai galių nustatyti ribas valdytojiškiems sprendimams vadinamųjų „įstatymdavių", kurie dėl savo užimtumo negali skirti laiko įstatymų leidybai.

Ne mažiau svarbu ir tai, kad tais atvejais, kai parlamentams tenka užsiimti tikrąja įstatymų leidyba srityse, kur reiškiasi stiprūs moraliniai įsitikinimai ir kur problemų sprendimą daugelis atstovų laiko sąžinės dalyku, pavyzdžiui, mirties bausmės, abortų, skyrybų, eutanazijos, narkotikų (ir alkoholio bei tabako) ar

pornografijos problemų atveju, partijos yra priverstos susilpninti savo narių balsavimo kontrolę; praktiškai tai daroma visais tais atvejais, kai išties siekiama išsiaiškinti vyraujančią *nuomonę* principiniais klausimais, o ne vien požiūrį į konkrečias valdžios priemones. Tai rodo, jog faktiškai neegzistuoja griežtų skiriamųjų linijų tarp žmonių grupių, sutariančių dėl vienokių ar kitokių principų, kaip tai teigia partinės organizacijos principas. Sutarimas laikytis tam tikrų principų skiriasi nuo sutarimo, kaip pasidalyti įvairiomis privilegijomis.

Sistema, kurioje aukščiausiajai valdžiai rūpi pirmiausia valdymas, o ne teisė, valdymą neišvengiamai iškelia virš teisės – ir nepaliaujamą valdžios kompetencijos srities plėtrą daugiausia lemia būtent ši sistema. Būtų iliuzija tikėtis, kad tie, kurių padėtis priklauso nuo galios dalyti malones, kad jie save susaistys nekeičiamomis taisyklėmis, draudžiančiomis kam nors teikti specialias privilegijas. Teisę įduoti į renkamų valdytojų rankas yra tas pat, kas katinui patikėti saugoti grietinės puodą – tame puode greitai nieko neliks, bent jau teisės ta prasme, kuria teisė riboja valdžios sprendimų laisvės galias. Dėl šio konstrukcinio defekto tariamai konstitucinių demokratijų sandaroje faktiškai iš naujo susiduriame su neribota valdžios galia, kurią XVIII amžiaus vigai vadino „tokiu laukiniu ir pasibaisėtinu dalyku, kad net jeigu būtų natūralu jo siekti, būtų taip pat natūralu jam priešintis".[12]

Partinė įstatymų leidyba žlugdo demokratinę visuomenę

Sistema, kuri bet kuriai nedidelei grupei leidžia atsidurti padėtyje, kai ji visuomenę gali laikyti savo įkaite, nes nuo jos priklauso tarpusavyje oponuojančių grupių jėgų balansas, ir kai ji už paramą kuriai nors partijai gali išsireikalauti ypatingų privilegijų, – tokia sistema nedaug turi bendra su demokratija ar

„socialiniu teisingumu". Tačiau ji yra neišvengiama, jeigu vienintelei renkamai neribojamų galių asamblėjai neužkertamas kelias vykdyti diskriminaciją apribojant jos galias arba tikrąja įstatymų leidybos užduotimi, arba valdymo užduotimi, tai atliekant pagal taisykles, kurių jai pačiai neleidžiama keisti.

Tokia sistema ne tik padaro valdžią priklausomą nuo šantažo ir korupcijos, bet ir padaro galimus tokius įstatymus, kuriems nepritaria dauguma ir kurių padariniai ilgainiui gali lemti visuomenės žlugimą. Ar kas nors galėtų rimtai teigti, jog pragaištingiausias įstatymas naujausioje Britanijos istorijoje – 1906 metais priimtas „Darbo ginčų įstatymas" (*Trade Disputes Act*) – buvo daugumos valios išraiška?[13] Konservatorių opozicija buvo beviltiškai silpna ir labiau nei abejotina, ar tuo metu net dauguma valdančiosios Liberalų partijos narių pritarė įstatymui, „parengtam pirmosios leiboristų parlamentarų kartos".[14] Liberalų partijos dauguma priklausė nuo leiboristų paramos, todėl nors tas įstatymas iškiliausius britų konstitucinės tradicijos atstovus veikiausiai sukrėtė labiau nei bet kuris kitas įstatyminis aktas šiuolaikinėje įstatymų leidybos istorijoje,[15] nuo tada stulbinančios teisinės privilegijos, jo suteiktos profsąjungoms, tapo pagrindine nepaliaujamo Britanijos ekonomikos smukimo priežastimi.

Dar viena specifinė tendencija, susiklostanti valdžiai formuojantis esant būtinybei rinkti balsus už dalijamas malones atskiroms grupėms ar profesijoms, veikia netiesiogiai – per būtinybę įgyti paramą „prekiautojų antrinėmis idėjomis", veikiančių daugiausia vadinamojoje „žiniasklaidoje", kuri iš esmės formuoja viešąją nuomonę. Šalia kitų jos apraiškų ši tendencija reiškiasi valstybės parama modernistiniam menui, nors dauguma žmonių jam visiškai abejingi, ir, be abejo, jos parama technologijos žygiams (skrydis į Mėnulį!), kuriems visuomenės pritarimas, žinoma, labai abejotinas, nors partija, skelbianti jiems savo pritarimą, gali užsitikrinti intelektualų, vadovaujančių „žiniasklaidai", simpatijas ir palaikymą.

Demokratija (jeigu šis terminas jau apskritai nėra vartojamas vien kaip egalitarizmo sinonimas) vis labiau tampa terminu, įvardijančiu rinkėjų papirkinėjimą tenkinant atskirų grupių interesus – tuos, kurie naivesniais laikais buvo vadinami „tamsiaisiais". Tačiau mums svarbu parodyti, jog kaltė dėl to tenka ne demokratijai pačiai savaime, bet tai specifinei jos formai, kurią šiandieną praktikuojame. Esu įsitikinęs, jog labiau reprezentatyvią visuomeninės nuomonės atstovybę turėtume tuo atveju, jeigu burtų keliu išsirinkę penketą šimtų subrendusių žmonių dvidešimtį metų leistume jiems užsiimti teisinės sistemos tobulinimu, vadovaujantis tik savo sąžine ir noru pelnyti pagarbą, negu esant dabartinei aukciono sistemai, kurioje kas keleri metai įstatymų leidimo galią patikime tiems, kurie savo rėmėjams žada daugiausiai malonių. Kaip parodysime vėliau, vis dėlto yra geresnių demokratijos sistemos alternatyvų už tą, kuri vienintelei asamblėjai suteikusi neribotas galias sukuria politinio šantažo ir korupcijos sistemas.

Konstruktyvistinis suverenumo prietaras

Idėja, kad žmonių (arba jų išrinktų atstovų) daugumai leistina bet kurį jų sutartą sprendimą paversti įstatymu ir kad šia prasme ji turi būti visagalė, glaudžiai siejasi su tautos (liaudies) suverenumo idėja. Jos klaidingumą lemia ne įsitikinimas, kad bet kuri valdžia turi būti tautos (liaudies) rankose ir kad jos norai turi būti reiškiami daugumos sprendimais, bet įsitikinimas, kad šis pirminis valdžios šaltinis turi būti neribotas, t.y. tikėjimas pačia suverenumo idėja. Tariamoji loginė neribotos galios šaltinio būtinybė paprasčiausiai neegzistuoja. Kaip jau matėme, įsitikinimas tokia būtinybe tėra padarinys klaidingos konstruktyvistinės žmogiškųjų institucijų atsiradimo interpretacijos, kurioje jas visas mėginama kildinti iš kokio nors sumanytojo sąmoningo valios akto. Tačiau pamatinis visuomeninės tvarkos šalti-

nis yra ne kieno nors sąmoningas sprendimas nustatant tam tikras bendras taisykles, bet tas faktas, jog žmonės vadovaujasi daugmaž vieninga nuomone apie tai, kas suderinama ir kas nesuderinama su teisingumu. Vadinamąją Didžiąją visuomenę galimą padarė ne koks nors sąmoningas elgesio taisyklių pasirinkimas, bet tokių taisyklių klostymasis žmonių santykiuose, patiems žmonėms menkai suvokiant tokių taisyklių visuotinio laikymosi padarinius.

Kiekviena valdžia remiasi tam tikra jau egzistuojančia viešąja nuomone ir laikosi tik tol, kol išlieka toji nuomonė, taigi nėra jokio asmeninio valdžios šaltinio ar ją sukūrusios valios. Suverenumo idėja grindžiama klaidinga logine konstrukcija, kurioje remiamasi prielaida, jog egzistuojančios taisyklės bei institucijos kyla iš jas sukūrusios sąmoningos valios. Laisvų žmonių visuomenė nėra valios, visuomenei primetančios savo taisykles, darinys; ji veikiau suponuoja, kad kiekviena valdžia priklauso nuo bendrų įsitikinimų, skatinančių žmones jungtis į visuomenę, ir kad ten, kur tokio įsitikinimų bendrumo nėra, negali egzistuoti jokia valdžia.[16]

Išskyrus atvejus, kai politinis vienetas sukuriamas užkariavimu, žmonės paklūsta tam tikram autoritetui ne todėl, kad nori leisti jam daryti ką šis nori, o todėl, kad iš jo tikisi elgesio, atitinkančio jų teisingumo supratimą. Nėra taip, kad pirmiausia susikuria visuomenė ir paskui nusistato sau taisykles – veikiau būtent taisyklės išsklaidytas grupes suburia į visuomenę. Paklusimo pripažintai valdžiai sąlygos apibrėžia ir pastovias jos galių ribas, nes tai yra tos sąlygos, nuo kurių priklauso valstybės vientisumas ir net egzistavimas. Liberalioje epochoje šioms paklusimo sąlygoms priklausė reikalavimas, kad prievarta gali būti naudojama tik pripažintoms bendroms teisingo elgesio taisyklėms palaikyti. Idėja, kad kaip visos valdžios šaltinis turi egzistuoti niekuo nesaistoma valia, tėra konstruktyvistinė hipostazė, arba fikcija, kurią daro būtiną klaidingos faktinės teisinio pozityvizmo prielaidos, ir ji nieko nepasako apie tikruosius valdžios šaltinius.

Klausimas, kurį visada, nagrinėdami valdžios galių struktūrą, turime kelti pirmiausia, tai nėra klausimas, kas turi vienokias ar kitokias galias, o klausimas, ar galios, kuriomis naudojasi tam tikra valdžios agentūra, yra pateisinamos pagal implicitiškai sutartas paklusimo tai agentūrai sąlygas. Tad pamatines valdžios galių ribas nubrėžia ne kieno nors valia, o visiškai kitoks dalykas – tam tikros teritorinės grupės narių vienoda nuomonė dėl teisingo elgesio taisyklių. Garsioji Franciso Bacono tezė, kuria galiausiai remiasi teisinis pozityvizmas, kad esą „aukščiausioji ir absoliuti valdžia negali savęs riboti, ir tai, kas iš esmės yra atšaukiama, negali būti neatšaukiama",[17] klaidingai suponuoja, jog visa valdžia kildintina iš kieno nors tikslingo valios akto. Tačiau apsisprendimas „sutiksime būti valdomi gero žmogaus, o jeigu jis nepaisys teisingumo, jį nušalinsime" nereiškia, jog tam žmogui suteikiame neribotas galias arba galias, kurias patys turime. Valdymo galia kyla ne iš kokio nors atskiro agento, o yra grindžiama viešosios nuomonės pritarimu tam tikriems principams ir nesiekia toliau šio pritarimo. Nors aukščiausiasis sprendimų šaltinis negali veiksmingai apriboti savo paties galių, jis pats yra ribojamas šaltinio, iš kurio atsiranda jo paties galia – šaltinio, kuris yra ne kieno nors valios aktas, o vyraujanti viešosios nuomonės nuostata. Nėra jokio pagrindo manyti, jog lojalumas (tad ir valstybės autoritetas) išliks ir valdžiai prisiėmus savivalės galias, kurioms nepritaria viešoji nuomonė ir kurių negali veiksmingai realizuoti pati uzurpacinė valdžia.

Nuo pat antikos iki XVI a. absoliutizmo beveik niekas Vakarų pasaulyje nepretendavo į neribotą suverenumą. Toks suverenumas tikrai nebuvo teikiamas viduramžių kunigaikščiams, ir jie beveik niekada į jį nepretendavo. Ir nors absoliutiems Europos žemyno monarchams pavyko jį įsigyti, tas jų suverenumas realiai niekada nebuvo laikomas teisėtu, kol atsirado šiuolaikinė demokratija, šiuo požiūriu paveldėjusi absoliutizmo tradiciją. Iki tol vis dar buvo gyvas įsitikinimas, jog valdžios teisėtumas

galiausiai priklauso nuo žmonių daugumos pritarimo tam tikriems pamatiniams principams, kuriais remiasi ir kartu yra ribojama kiekviena valdžia, o ne nuo jų pritarimo konkrečioms priemonėms. Kai eksplicitinis pritarimas, išrastas kaip būdas valdžiai riboti, buvo imtas traktuoti kaip vienintelis valdžios galių šaltinis, tada neribotų galių valdžia pirmąkart buvo apgaubta teisėtumo aura.

Tad idėja, jog valdžios, jeigu ji kyla iš tam tikro šaltinio, galios neturi būti ribojamos, tėra iškrypimas, kuris dėl teisinio pozityvizmo įtakos paplito visur, kur bent trumpam egzistavo demokratija. Tačiau ši idėja nėra būtinas demokratijos vedinys, veikiau ji yra vedinys klaidingo įsitikinimo, kad esą, jeigu priimamos demokratinės procedūros, tai visi daugumos valios raiškos mechanizmų rezultatai iš tikrųjų atspindi daugumos *nuomonę*, ir kad nėra tokios problemos, kurios atžvilgiu ši procedūra neleistų pasiekti daugumos sutarimo. Šį įsitikinimą stiprino naivi viltis, kad tokiu atveju žmonės veikia „vieningai" arba „kaip tauta", ir kad, moralės požiūriu, tokio pobūdžio veiklai teiktina pirmenybė prieš privačią individų veiklą. Galiausiai ši fikcija atvedė prie keistos teorijos, jog demokratinis sprendimų priėmimo procesas visada išreiškia bendrą interesą, apibrėžiant jį kaip tuos sprendimus, kuriuos generuoja demokratinės procedūros. Jos absurdiškumą rodo vien tas faktas, jog skirtingos, tačiau vienodai pateisinamos demokratinės sprendimų priėmimo procedūros gali duoti labai skirtingus rezultatus.

Būtinasis atstovaujamųjų asamblėjų galių padalijimas

Klasikinė atstovaujamosios valdžios teorija įsivaizdavo, jog jos tikslas gali būti pasiektas įstatymų leidybos ir valdymo skirtumą tapatinant su renkamosios atstovų asamblėjos ir jos sudaromo vykdomojo organo skirtumu. Kaip žinome, šio tikslo pasiek-

ti jai nepavyko, nes demokratinis vykdomosios valdžios pobūdis buvo ne mažiau svarbus už demokratinį įstatymų leidybos pobūdį, tad vienintelė demokratiškai renkama asamblėja, turinti teisę leisti įstatymus, tvirtai pareikalavo teisės kontroliuoti vyriausybę. Taip joje susipynė įstatymų leidybos ir valdymo galios ir buvo atgaivinta grėsmingoji absoliučios, jokių taisyklių nesaistomos, valdžios institucija. Tikiu, kad ateis laikai, kai idėja, jog asamblėjai (net jeigu ji išrinkta daugumos piliečių) leistina įsakinėti ką tik ji nori, atrodys tokia pat atstumianti, kaip dabar atrodo dauguma kitokių autoritarinio valdymo idėjų. Ji grąžina mus į barbarų laikus, ir ne todėl, kad suteikiame valdžią barbarams, bet todėl, kad, atpalaiduodami valdžią nuo pavaldumo taisyklėms, neišvengiamai susiduriame su šiuo padariniu visiškai nepriklausomai nuo to, kokiems žmonėms tokią valdžią suteikiame. Gali būti, jog paprasti žmonės turi stipresnį teisingumo jausmą negu intelektinis elitas, vedamas konstruktyvistinių ambicijų; tačiau kai jų nesaisto taisyklės, jų valdžia būna net labiau savavališka, negu taisyklių saistomo elito ar net absoliutaus monarcho valdžia. Taip yra ne todėl, kad pasitikėjimas paprastu žmogumi neturi pagrindo, o todėl, kad šiuo atveju jam užkraunamas uždavinys, pranokstantis jo išgales.

Nors vykdydama savo įprastas funkcijas vyriausybė negali būti visiškai susaistyta taisyklių, būtent dėl to jos galia visada turi būti ribojama apimties požiūriu – jos veikla apribojama griežtai apibrėžtu jai patikėtų išteklių tvarkymu. O visas valdymas, kuris šiuo atveju nėra pririštas prie konkrečios materialinių išteklių masės, turi apsiriboti bendrų taisyklių palaikymo užduotimi. Tie, kurių rankose yra taisyklių kūrimo galia, privalo apsiriboti šia užduotimi ir negali turėti teisės priiminėti sprendimus dėl konkrečių priemonių. Kitaip sakant, aukščiausioji valdžia turi atlikti teisingumo testą – ji gali laisvai daryti, ką nori, konkrečiu atveju, jeigu tai įsipareigoja paversti principu, taikytinu visais panašiais atvejais.

Konstitucijų tikslas – užkirsti kelią valdžios savivalei. Deja, iki šiol jokiai Konstitucijai nėra pavykę to pasiekti. Tačiau tikėjimas, jog joms pavyks tai pasiekti, skatina terminus „savavališkas" ir „nekonstitucinis" vartoti kaip lygiareikšmius. Ir vis dėlto, nors savivalės sutramdymas yra vienas iš Konstitucijos tikslų, toli gražu jis nėra garantuotas Konstitucijos laikymosi padarinys. Painiavos šiuo klausimu atsiranda dėl ydingos teisinio pozityvizmo doktrinos. Išties testas, parodantis, ar Konstitucija pasiekia savo tikslą, yra tai, ar ji užkerta kelią valdžios savivalei; tačiau tai nereiškia, kad kiekviena Konstitucija teikia adekvatų savivalės testą ar kad joks dalykas, kurį tam tikra Konstitucija leidžia, negali būti savivalė.

Kad aukščiausioji valdžia visada įrodinėtų savo ketinimų teisingumą pati paklusdama bendroms taisyklėms, tam reikia tokios institucinės sandaros, kuri garantuotų, jog bendros taisyklės visada bus viršenės už konkrečius valdančiųjų norus net ir tuo atveju, kai labai didelė dauguma siekia tam tikrų veiksmų, tačiau nedidelė mažuma yra pasiryžusi laikytis taisyklės, užkertančios kelią tokiems veiksmams. (Tai nėra tarpusavyje nesuderinami dalykai, nes galima visiškai racionaliai norėti, kad visi tam tikros rūšies veiksmai būtų draudžiami, tačiau teikti pirmenybę vienam iš jų, jeigu jie leidžiami). Kitaip sakant, net didžiausiai daugumai anksčiau nustatytą taisyklę leistina pažeisti *tik tuo atveju*, jeigu ji eksplicitiškai įsipareigoja ją anuliuoti ir vietoje jos prisiimti naują taisyklę. Įstatymų leidyba tikrąja šio žodžio prasme visada turi reikšti įsipareigojimą veikti pagal paskelbtus principus, o ne pagal apsisprendimą, kaip veikti konkrečiu atveju. Todėl pirmiausia ji turi siekti ilgalaikių rezultatų ir būti nukreipta į ateitį, kurios konkretūs bruožai dar nėra žinomi; o kuriami įstatymai turi tarnauti nežinomiems žmonėms, siekiantiems nežinomų tikslų. Šiai funkcijai atlikti reikia asmenų, nesuinteresuotų konkrečia padėtimi ir neįsipareigojusių palaikyti atskirus interesus; jie turi būti laisvi žmonės, į

savo nustatomas taisykles galintys pažvelgti jų ilgalaikės naudos visuomenei požiūriu.

Nors tikroji įstatymų leidyba net labiau reikalauja ilgalaikės perspektyvos, negu konstitucijos kūrimo užduotis, ji skiriasi nuo pastarosios tuo, kad reiškia nuolatines, nenutrūkstamas pastangas tobulinti teisę ir ją derinti prie naujų aplinkybių – ypač tada, kai pati jurisdikcija nepajėgia susidoroti su sparčia sąlygų bei nuomonių kaita. Nors formalius sprendimus jai gali tekti daryti ne dažnai, jos užduotis reikalauja tokio atsidėjimo ir gilinimosi, kuriam politikai, užsiėmę savo rėmėjų garbstymu bei skubiai spręstinais reikalais, niekada neturi laiko.

Tikroji įstatymų leidyba nuo konstitucijos kūrimo užduoties skiriasi dar ir tuo, kad jai rūpi bendresnio pobūdžio taisyklės nei tos, kurios sudaro konstituciją. Konstitucijai pirmiausia rūpi valdymo organizacija bei galių paskirstymas tarp įvairių šios organizacijos dalių. Nors į formalius dokumentus, „konstituojančius" valstybės santvarką, verta įtraukti kai kurias pamatines teisingumo nuostatas, kad būtų garantuota ypatinga jų sauga, vis dėlto konstitucija iš esmės tėra antstatas, kuris konstruojamas įtvirtinti, o ne artikuliuoti egzistuojančią teisingumo sampratą; ji suponuoja egzistuojančią teisingo elgesio taisyklių sistemą ir paprasčiausiai tik sukuria reguliarų jos įtvirtinimo mechanizmą.

Šiame analizės etape nebūtina toliau gilintis į šį klausimą, o pakanka atkreipti dėmesį į tai, kad tikrosios įstatymų leidybos užduotis skiriasi nuo konstitucijos kūrimo užduoties ne mažiau, negu nuo valdymo uždavinių, ir kad tai neturi būti painiojama. Tai reiškia, jog, norint išvengti tokio painiojimo, būtina turėti trijų atstovaujamųjų institucijų sistemą, kurioje pirmoji užsiimtų daugmaž pastovia konstitucijos sistema ir veiktų tik ilgalaikiais intervalais, pribrendus sistemos pokyčių būtinybei, antroji užsiimtų nuolatine bendrųjų elgesio taisyklių tobulinimo užduotimi, o trečiajai priklausytų einamieji valdymo uždaviniai, t.y. jai patikėtų išteklių tvarkymas.

Demokratija ar demarchija?

Čia neturime galimybės aptarti tos demokratijos sąvokos kaitos, kurios eigoje ji buvo dažnai ekstrapoliuojama iš jai deramos politinės srities į kitas sritis, į ten, kur abejotina, ar ji apskritai gali būti prasmingai taikoma.[18] Nesiaiškinsime ir to, ar dėl nuolatinio ir sąmoningo komunistų piktnaudžiavimo šia sąvoka, kai jie apie „liaudies demokratiją" gražbyliauja šalyse, kur nėra elementariausių demokratijos požymių, ji netampa netinkama reikšti tam idealui, kurį reiškė iš pradžių. Į šias tendencijas atkreipiame dėmesį tik todėl, kad jos prisideda griaunant termino „demokratija" apibrėžtumą ir jį paverčia žodžiu-fetišu, kuriuo naudojamasi teisėtumo aureole siekiant apgaubti bet kurios grupės reikalavimus visuomenės tvarką derinti prie jos specialių interesų.

Didesnės demokratijos reikalavimų teisėtumas ypač tampa abejotinu, kai tie reikalavimai įvairių organizacijų keliami dėl tvarkymosi būdo. Jų problemiškumas tampa akivaizdus, kai iškeliame klausimą, ką turime laikyti tokių organizacijų „nariais", kuriems siūloma suteikti daugiau teisių jų valdyme. Toli gražu nėra akivaizdu, kad asmuo, organizacijai parduodantis savo paslaugas, privalo turėti ir balsavimo teisę sprendžiant jos veiklos ar tikslų pasirinkimo klausimus. Pavyzdžiui, puikiai žinome, jog kariuomenės vykdoma operacija negali būti organizuojama demokratiškai. Tas pat pasakytina apie tokias paprastas operacijas, kaip namo statyba ar biurokratinės įstaigos valdymas.

O kas yra ligoninės, viešbučio, klubo, mokymo įstaigos ar prekybos centro „nariai"? Tie, kurie šias institucijas aptarnauja? Tie, kuriuos aptarnauja jos? Ar tie, kurie teikia jų funkcionavimui būtinus materialinius išteklius? Keliu šiuos klausimus tik tam, kad būtų aišku, jog terminas „demokratija" – nors jį tebevartojame ir jaučiame pareigą ginti su juo siejamą idealą – jau nustojo reikšti apibrėžtą idėją, kurią galima būtų pateikti be ilgų aiškinimų ir kuris šiandien dažnai vartojamomis jo prasmėmis pats kelia rimtą pavojų juo kadaise reikštiems idealams. Nors

tvirtai tikiu, kad valdžia turi veikti pagal principus, kuriems pritaria dauguma žmonių, ir kad tik jai veikiant tokiu būdu galime išsaugoti taiką ir laisvę, privalau prisipažinti, jog *jeigu* demokratija suprantama kaip neribojama daugumos valdžia, aš nesu demokratas, taigi tokią valdžią laikau pragaištinga ir ilgalaikės perspektyvos požiūriu – pasmerktą praktiniam žlugimui.

Čia kyla klausimas, ar tie, kurie tiki pirmaprade demokratijos idėja, vis dar gali naudotis senuoju pavadinimu savo idealui išreikšti. Tuo jau pradedu rimtai abejoti ir vis labiau įsitikinu, jog siekiant išsaugoti tą pirmapradį idealą mums gali tekti jį pavadinti naujai. Mums reikalingas žodis, išreiškiantis faktą, jog daugumos *valia* yra teisėta ir privaloma visiems tik tuo atveju, jeigu dauguma įrodo savo ketinimų suderinamumą su teisingumu pati paklusdama bendroms taisyklėms. Tam reikalingas pavadinimas, nusakantis sistemą, kurioje daugumos valdžios teisėtumą lemia ne plika jėga, bet įrodomas jos įsitikinimas, kad savo sprendimuose ji vadovaujasi teisingumu.

Graikų kalbos žodis *demokratija* buvo sudarytas jungiant žodį, reiškiantį tautą, arba liaudį (*demos*), su vienu iš žodžių, reiškiančių galią, būtent *kratos* (veiksmažodis *kratein*), o toks junginys dar nebuvo vartojamas kitais tikslais. Tačiau, kaip atrodo, *kratein*, palyginti su alternatyviuoju veiksmažodžiu *archein* (vartojamu tokiuose sudurtiniuose žodžiuose kaip *monarchija, oligarchija, anarchija* ir t.t.), pabrėžia brutalią jėgą, o ne valdymą pagal taisykles. Antikinėje Graikijoje šio žodžio šaknis negalėjo būti panaudota sudaryti terminui *demarchija*, kuris reikštų tautos (liaudies) valdymą pagal taisykles, nes terminas *demarchas* (bent jau Atėnuose) jau buvo vartojamas anksčiau ir reiškė vietos grupės arba apylinkės (*deme*) vyresniojo pareigybę, tad jis jau negalėjo būti vartojamas tautos (liaudies) valdžiai apibūdinti. Tačiau šiandien mums tai nekliudo terminu *demarchija* įvardyti tą idealą, kurį iš pradžių reiškė *demokratijos* terminas, laipsniškai išstūmęs senesnį terminą *izonomija*, reiškusį visų lygybės prieš įstatymą

idėją.[19] Taip įgytume naują pavadinimą, kuris reikalingas ginti šį pamatinį idealą dabar, kai dėl piktnaudžiavimo demokratijos terminu demokratinėmis vadinamos sistemos, skatinančios naujų privilegijų organizuotų interesų koalicijoms dalijimą, ir vis daugiau žmonių atmeta vyraujančią sistemą. Kad ši visiškai pagrįsta reakcija į piktnaudžiavimą terminu nediskredituotų paties idealo ir nusivylusių žmonių neskatintų priimti dar mažiau pageidautinas valdymo formas, būtinas naujas pavadinimas, toks kaip *demarchija*, kuris senąjį idealą įvardytų ilgalaikio piktnaudžiavimo nesudarkytu vardu.

[1] M. J. C. Vile, *Constitutionalism and the Separation of Powers* (Oxford, 1967), p. 43. Taip pat verta atkreipti dėmesį į išvadą, *op. cit.*, p. 347: „Būtent rūpinimasis socialiniu teisingumu labiau nei kas nors kita suardė ankstesniąją valdymo funkcijų bei agentūrų triadą ir šiuolaikiniam valdymui suteikė naują matmenį."

[2] *Ibid.*, p. 63.

[3] John Trenchard and Thomas Gordon, *Cato's Letters* (1720–2), perspausdinta kn. D. L. Jacobson (ed.), *The English Libertarian Heritage* (Indianapolis, 1965), p. 121.

[4] William Paley, *The Principles of Moral and Political Philosophy* (1785; London edn., 1824), p. 348 ir toliau. Plg. taip pat Thomas Day, „Speech at the general meeting of the freeholders of the county of Cambridge" 20 March 1782 (cituojama pagal Daina Spearman, *Democracy in England*, London, 1957, p. 12): „Turėti diskriminacinę galią, kuri žeistų individo gyvybę, nuosavybę ar laisvę, pas mus neleidžiama net suverenui."

[5] M. J. Vile, *op. cit.*, p. 158. Žr. taip pat įdomią Jameso Iredello argumentaciją 1786 m. straipsnyje, kuri pateikiama kn. Gerald Stourzh, *Vom Widerstandsrecht zur Verfassungsgerichtsbarkeit: Zum Problem der Verfassungswidrigkeit im 18. Jahrhundert* (Graz, 1974), p. 31. Tame straipsnyje, perspausdintame kn. Griffith J. McRee, *Life and Correspondence of James Iredell*, vol. II (New York, 1857; pakartotinai New York, 1949), kurio kopiją man maloniai parūpino profesorius Stourzhas, Iredellas siūlo (p. 145–148) „įstatymdavius padaryti pavaldžius Konstitucijai". Jis protestuoja prieš „piktnaudžiavimą neribota galia, kuria niekada negalima pasitikėti" ir ypač prieš „visagalę Britų Parlamento valdžią ... teoriją, *esą įstatymų leidėjas privalo būti absoliutus visais atvejais*, nes ji tapo britų pretenzijų pagrindu". Toliau jis kalba apie tai, kad „mūsų Konstitucija ... atmeta neribotos įstatymų leidėjų galios principą. Šiuo principu jie vadovaujasi Anglijoje. Todėl Anglijoje žmonės mažiau laisvi negu pas mus." Pabaigoje jis sako: „Manau,

nekils abejonių dėl to, kad Konstitucija yra *valstybės įstatymas*, taip pat ir *Asamblėjos aktas*, tačiau ji yra *pamatinis įstatymas*, kurio negali keisti įstatymų leidėjas, nes jis pats visą savo galią gauna iš jo."

Šios idėjos labai ilgai išliko tarp Amerikos radikalų ir galiausiai jos buvo pradėtos jų naudoti kaip argumentas prieš demokratijos ribojimą. Iš tiesų, būdas, kuriuo buvo sudaryta Amerikos Konstitucija, gana tiksliai, nors iš dalies su kritinėmis intencijomis, išaiškinamas po autoriaus mirties išleistoje profesoriaus J. Alleno Smitho knygoje *Growth and Decadence of Constitutional Government* (New York, 1931; nauja red. Seattle, 1972). Savo įvade šiai knygai Vernonas Louisas Parringtonas nurodo ankstesnę J. A. Smitho knygą *The Spirit of American Government* (New York, 1907), „kurios reikšmingiausias indėlis į 1907 m. liberalizmą buvo įrodymas, paremtas to meto [kai buvo rašoma Konstitucija] pasisakymų bei rašinių analize, jog sistema buvo sąmoningai kuriama nedemokratiniams tikslams." Nenuostabu, kad vėlesnė jo knyga, kurios paskutiniame skyriuje aiškiai nurodomas pavojus individo laisvei, kylantis tada, kai pašalinamos ribos demokratinei visagalybei, jau nebuvo tokia populiari tarp Amerikos pseudoliberalų. Smitho paaiškinimas, kokiu būdu „Mūsų konstitucinių individo laisvės garantijų efektyvumas labai sumažėjo tada, kai valdžia ir ypač toji jos šaka, kurią mažiausiai veikia visuomenės įtaka – Aukščiausiasis Teismas – įgijo teisę jas interpretuoti" (p. 279) ir kodėl „individo laisvė nebūtinai saugi ten, kur valdo dauguma" (p. 282), taip pat jo teiginys, jog „individo laisvės idėjos Jungtinėse Valstijose šiandien ne tik neremia aktyvioji, išsilavinusioji visuomenės dalis, dar daugiau, toji idėja dažnai susiduria su tokiu visuomenės priešiškumu, kuris konstitucines jos garantijas daro visiškai neefektyvias" (p. 284) – visa tai skamba kaip idėjų, kurias jis kadaise propagavo, padarinių kritika; tad šią knygą vis dar verta perskaityti.

[6] Apie tai, kad šį faktą suprato kai kurie senesnieji vokiečių autoriai, tokie kaip filosofas G. W. F. Hegelis ir politinių institucijų teoretikas W. Hasbachas, žr. 1 tomo išnašas 17 ir 18, p. 211.

[7] Apie sisteminę paramą, kurią šiai raidai teikė teisinis pozityvizmas žr. 2 tomo 8 skyrių.

[8] Plg. G. Sartori, *Democratic Theory* (New York, 1965), p. 312:

> Jeigu teisė (*law*), kaip ji buvo anksčiau suprantama, tarnavo kaip veiksminga užtvara nuo valdžios savivalės, tai įstatymų leidyba, kaip ji dabar suprantama, šiuo požiūriu gali neduoti jokių garantijų. ... Kai įstatymo viršenybė virsta įstatymdavių viršenybe, iš principo atveriamas kelias tokiai priespaudai, vykdomai „įstatymo vardu", kuri neturi precedento žmonijos istorijoje.

[9] Edmundas Burke'as vis dar galėjo apibūdinti partiją kaip žmonių sąjungą, „vienijamą bendro noro pasitarnauti visuomenės interesams pagal tam tikrą jų

tarpusavyje sutartą principą" (*Thoughts on the Causes of the Present Discontents* (London, 1779).

[10] Žr. 2 tomo p. 187.

[11] Cournenay Ilbert, *Legislative Methods and Forms* (Oxford, 1901), p. 210.

[12] Knygoje *Cato Letters*, 9 February 1722, D. L. Jacobsono leidime, žr. aukščiau išnašą 3, p. 256.

[13] Žr. Gerald Abrahams, *Trade Unions and the Law* (London, 1968).

[14] Robert Moss, *The Collapse of Democracy* (London, 1975), p. 102: „Taigi liberalai, vykdydami priešrinkiminį pusių susitarimą ir lengvabūdiškai priėmę pirmosios Leiboristų parlamentarų kartos parengtą įstatymą, visiškai nesuprato, ką daro."

[15] Plg. su P. Vinogradoffo citata, tomas 1, p. 214, išnaša 32, taip pat citatas iš A. V. Dicey, Lordo Mcdermoto ir J. A. Schumpeterio mano kn. *The Constitution of Liberty* (London and Chicago, 1960), p. 506, 3 išnaša.

[16] Žr. šio veikalo 1 tomo 1 skyriaus paskutinį skirsnį ir 2 tomo 8 skirsnį, taip pat K. R. Popper, *The Open Society and its Enemies* (London, 1945; 6–asis leid., 1966), vol. 1, p. 121.

[17] Cituojama pagal C. H. McIlwain, *The High Court of Parliament* (Yale University Press, 1910).

[18] Šiuo klausimu žr. Wilhelm Hennis, *Demokratisierung: Zur Problematik eines Begriffs* (Köln, 1970)

[19] Po to, kai pirmą kartą pasiūliau terminą „demarchija" (brošiūroje *The Confusion of Language in Political Thought*, Occasiuonal Paper 20 of the Institute of Economic Affairs (London, 1968), atradau, kad ši terminijos problema buvo nagrinėta vokiečių literatūroje. Žr. ypač Christiano Meierio studijas: „Drei Bemerkungen zur Vor– und Frühgeschichte des Begriffes Demokratie" kn. *Discordia Concors, Festschrift für Edgar Bonjour* (Basel, 1968); *Die Entstehung des Begriffes „Demokratie"* (Frankfurt a. M., 1970); taip pat jo skirsnį straipsnyje „Demokratija" kn. O. Brunner, W. Conze und R. Kosselek (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe, Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Stuttgart, Bd. I, 1972), kuriose pateikiama nuorodų į kitus šios diskusijos šaltinius.

14

VIEŠASIS IR PRIVATUS SEKTORIUS

> Lemiamos reikšmės laisvei turi skirtumas tarp įstatymų leidybos ir apmokestinimo.
>
> William Pitt, Earl of Chatham*

Dvejopas valdymo uždavinys

Kadangi šioje knygoje pirmiausia mus domina ribos, kurias laisva visuomenė turi nubrėžti prievartinėms valdžios galioms, skaitytojui gali susidaryti klaidingas įspūdis, kad teisės palaikymo ir gynybos nuo išorės priešų užduotis laikome vienintelėmis teisėtomis valdžios funkcijomis. Išties, praeityje kai kurie teoretikai agitavo už tokią „minimalią valstybę".[1] Galbūt tam tikromis sąlygomis, kai silpnas valdžios aparatas vos pajėgia atlikti net šią pamatinę funkciją, būtų racionalu jį ir apriboti vien tik ja, nes papildomi uždaviniai jam būtų per didelė našta, ir mėgindama tokią naštą pakelti, valdžia nesugebėtų deramai pasirūpinti net būtiniausiomis laisvos visuomenės funkcionavimo sąlygomis. Tačiau šio pobūdžio argumentai negalioja išsivysčiusioms Vakarų šalims, tad jie nieko negali duoti nei pastangoms garantuoti asmens laisvę, nei siekiams geriau išnaudoti Didžiosios visuomenės spontaninės tvarkos jėgas.

Ir visai nepropaguodami šios „minimalios valstybės",[2] nekeliame abejonių dėl to, kad pažengusioje visuomenėje valdžia

* Epigrafas šiam skyriui paimtas iš Williamo Pitto kalbos Bendruomenių rūmuose 1766 m. sausio 14 d., *Parliamentary History of England* (London, 1813), vol. 16. Verta pabrėžti, jog tuo metu iš visų Parlamente sprendžiamų klausimų tik apmokestinimą Pittas laikė prievartiniu aktu privačių asmenų atžvilgiu, nes visos kitos privalomos teisingo elgesio taisyklės priklausė daugiausia bendrajai, o ne statutinei teisei ir todėl paprastai nepriklausė kompetencijai tos institucijos, kuri užsiima daugiausia valdymu, o ne įstatymų kūrimu.

mokesčių lėšomis gali teikti tokias paslaugas, kurių dėl įvairių priežasčių negali teikti rinka arba kurias ji teikia neadekvačiai. Tiesą sakant, net jeigu kiekvienas savanoriškai paklustų tradicinėms teisingo elgesio taisyklėms ir šiuo požiūriu nebūtų pagrindo prievartai, vis vien tikslinga būtų teritorinei valdžiai suteikti galią versti gyventojus prisidėti prie bendrojo išteklių fondo, iš kurio galėtų būti finansuojamos tokios paslaugos. Tezė, jog ten, kur tam tikrą paslaugą teikia rinka, ji ją teikia efektyviausiai, dar nereiškia, jog neleistina imtis kitokių metodų ten, kur ji tos paslaugos neteikia. Neabejotina ir tai, kad jeigu tam tikra paslauga gali būti teikiama tik privertus visus jos gavėjus dengti atitinkamus kaštus, nes jos neįmanoma tiekti vien tiems, kurie už ją moka – tik valdžiai gali būti suteikta tokia prievartinė galia.

Kaip turi būti reguliuojama šio pobūdžio tarnybinė valdžios veikla, kaip turi būti kontroliuojamas šiai veiklai skirtų materialinių išteklių surinkimas bei administravimas – deramam šių problemų aptarimui reikėtų atskiros didelės studijos. Šiame skyriuje galime tik nužymėti tą plačios ir visiškai teisėtos veiklos sritį, kurioje leistina darbuotis valdžiai, kaip bendrų išteklių tvarkytojai. Tokia apžvalga reikalinga tik tam, kad nesusidarytų įspūdis, jog *prievartines* valdžios galias apriboję teisingo elgesio taisyklių palaikymo, gynybos bei lėšų tokiai veiklai surinkimo uždaviniais – vien jais siekiame apriboti valdžią.

Būtent disponavimas prievartos galia valdžiai leidžia surinkti lėšų toms paslaugoms, kurių neįmanoma teikti komerciniu pagrindu, tačiau tai nereiškia, jog valdžia, kaip tokių paslaugų teikėja ar organizatorė, gali naudoti prievartines galias. Matysime, jog būtinybė remtis prievartos galia renkant reikiamas lėšas paslaugoms finansuoti visiškai nereiškia, kad ir pačios tos paslaugos turi būti organizuojamos valdžios. Nors valdiškas jų organizavimas kartais yra efektyviausias, tai irgi nereiškia, jog valdžiai, kaip paslaugų teikėjai, būtina ar privalu disponuoti

tais autoritetingumo bei šventumo atributais, kuriais ji tradiciškai ir pagrįstai puošiasi vykdydama savo pagrindines funkcijas (ir kurias raiškiausiai pabrėžia vokiškoji *Hoheit* ir *Herrschaft* mistika). Labai svarbu, kad nepainiotume šių visiškai skirtingų valdžios uždavinių ir valdžiai tarnybinėje jos funkcijoje neteiktume tų galių, kurias jai teikiame atliekant teisėtumo palaikymo bei gynybos funkcijas. Jokio pagrindo nėra, kad tokias pat galias arba išskirtines teises teiktume grynai utilitarinėms tarnybinėms agentūroms, kurios valdžios žinioje išlieka vien dėl to, kad jų finansavimą gali garantuoti tik valdžia. Nėra smerktina, kai šios agentūros traktuojamos grynai utilitariškai, panašiai kaip skerdyklos ar kepyklos – neskiriama joms jokios ypatingos pagarbos, ir jos gali būti labiau įtartinos vien dėl to, kad savo veiklos kaštams dengti gali griebtis prievartinės galios. Šiuolaikinė demokratija ne tik nerodo deramos pagarbos teisei, bet ji turi ir tendenciją pervertinti valstybės grynai tarnybines funkcijas ir šias funkcijas atliekant teikti prerogatyvų, kurios jai dera tik palaikant teisingumą ir tvarką.

Kolektyvinės gėrybės

Rinkos bei privačios nuosavybės institucijos efektyvumą lemia tai, kad paprastai prekės ar paslaugos teikėjas pats nustato, kas jomis naudosis ir kas dengs jų teikimo kaštus. Sąlyga, kad paslaugos turi būti teikiamos tik tiems, kurie už jas moka, ir neteikiamos tiems, kurie nenori mokėti jų kainos, paprastai patenkinama tada, kai tai susiję su judamu turtu, esančiu savininko rankose: priklausomybė savininkui paprastai garantuoja, kad naudojimosi juo padariniai (naudingi ar žalingi) teks pačiam savininkui. Nuo materialaus turto šia siaurąja prasme perėjus prie žemės, ši sąlyga gali būti patenkinta tik tam tikru mastu. Paprastai individo veiklos savo valdoje padarinių neįmanoma apriboti jam priklausančia žemės valda; atsiranda vadinamųjų

„kaimynystės padarinių", į kuriuos neatsižvelgiama, jeigu savininkas privalo paisyti tik tų savo veiklos padarinių, kurie liečia vien jo nuosavybę. Šiuo požiūriu būdingos oro bei vandens taršos ir panašios problemos. Visais šiais atvejais savo naudos išskaičiavimas, jeigu individas atsižvelgia tik į tuos padarinius, kurie liečia jo valdas, negarantuoja to naudos ir kaštų balanso, kuris paprastai pasiekiamas tada, kai tai susiję su judamojo turto naudojimu, kur tik pats savininkas pakelia visus naudojimosi juo padarinius.

Kai kuriais atvejais sąlygos, reikalingos tam, kad rinka atliktų savo reguliuojamąją funkciją, patenkinamos tik kai kuriems individualios veiklos rezultatams, nors apskritai vis dar veiksmingai vadovaujamasi rinkos kainų mechanizmu, net jeigu kai kurie tokios veiklos padariniai paliečia kitus individus, kurie arba nemoka už jiems teikiamą naudą, arba nėra atlyginama už jiems daromą žalą. Šiais atvejais ekonomistai kalba apie (pozityvius arba negatyvius) *išorinius* padarinius. Tačiau kai kuriais kitais atvejais techniškai neįmanoma arba pernelyg brangu paslaugos teikimą apriboti konkrečiais asmenimis, todėl tokia paslauga gali būti teikiama tik visiems (arba teikiama pigiau ir efektyviau, jeigu teikiama visiems). Šiai paslaugų kategorijai priklauso ne tik tokie dalykai, kaip sauga nuo prievartos ar nuo stichinių nelaimių: epidemijų, potvynių ar lavinų, bet ir daugelis tų paslaugų, be kurių, pavyzdžiui, būtų neįmanoma gyventi šiuolaikiniame mieste, pradedant nuo automobilių kelių (išskyrus kai kurias automagistrales, kur įmanoma įvesti naudojimosi jomis mokestį), matų standartų, tokios informacijos, kurią teikia žemės registras, žemėlapiai bei statistika, ir baigiant rinkoje teikiamų prekių bei paslaugų kokybės sertifikavimo paslauga. Daugeliu atvejų tokių paslaugų teikimas būtų nuostolingas tiems, kurie jas teiktų; būtent todėl rinkoje jų nebūtų. Šio pobūdžio paslaugos – tai kolektyvinės, arba viešosios, gėrybės, kurioms parūpinti tenka ieškoti kitokių teikimo būdų nei to, kai paslauga parduodama individualiems vartotojams.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, jog šiam tikslui prievarta nebūtina, nes bendros naudos, pasiekiamos tik bendromis pastangomis, suvokimas bet kurią racionalių žmonių grupę skatintų tokią paslaugą teikti ir finansuoti jungtiniu būdu. Nors taip išties gali vykti santykinai nedidelėse grupėse, tokio rezultato negalima tikėtis iš didelių grupių. Kur turime reikalą su didelėmis grupėmis, ten dauguma individų – net jeigu kiekvienas jų norėtų, kad tokia paslauga būtų visiems prieinama – bus visiškai racionaliai įsitikinę, jog jų dalyvavimas ar nedalyvavimas dengiant tokios paslaugos kaštus nėra svarbus. Ir nė vienas iš tų individų, sutikusių dalyvauti finansuojant tokią paslaugą, nebus garantuotas, kad visi kiti elgsis jų pavyzdžiu, ir, vadinasi, bendras tikslas bus pasiektas. Tiesą sakant, visiškai racionalūs sumetimai tikintis visų kitų dalyvavimo kiekvieną atskirą individą skatins vengti tokio dalyvavimo.[3] Tačiau jeigu jis žinos, jog prievarta gali būti naudojama tik visiems, įskaitant ir jį patį, jam bus racionalu su ja susitaikyti, jeigu ji išties bus naudojama visiems. Daugeliu atvejų prievartinis finansavimas bus vienintelis būdas garantuoti kolektyvinių gėrybių, kurių geidžia visi ar bent jau aiški dauguma, tiekimą.

Galbūt šio pobūdžio prievartos, reikalaujančios pozityvių veiksmų, moralumas nėra toks pat akivaizdus, kaip moralumas taisyklių, vien draudžiančių kėsinimąsi į svetimas valdas. Ypač ten, kur kolektyvinės gėrybės tiekimas nėra grindžiamas visų ar bent didelės daugumos norais, kyla rimtų problemų. Atskiriems individams vis dėlto išties bus naudinga susitaikyti su prievartiniu jų išteklių dalies nusavinimu, net jeigu tai tarnaus svetimiems tikslams, su sąlyga, kad ir kiti panašiai bus verčiami talkinti jų tikslams. Gali atrodyti, jog tokiais atvejais individai verčiami tarnauti kitiems, tačiau tiksliau būtų sakyti, jog tai yra savotiški mainai: kiekvienas savo ištekliais sutinka prisidėti prie bendro fondo, sudaromo pagal tam tikrus vieningus principus, su sąlyga, kad jo poreikiai paslaugoms, finansuojamoms iš to

fondo, bus tenkinami proporcingai jo indėliui. Kiekvienam, iš šio fondo galinčiam tikėtis paslaugų, kurias vertina labiau už savo priverstinį indėlį, bus naudinga susitaikyti su šia prievarta. Daugelio kolektyvinių gėrybių atveju bus neįmanoma bent kiek tiksliau nustatyti, kas ir kokios naudos iš jų gauna, daugiausia, ko galime pasiekti – tai tokios padėties, kad kiekvienas jaustų, jog apskritai imant visos kolektyvinės gėrybės, kurios jam teikiamos, savo verte bent prilygsta indėlio, kurį jis verčiamas daryti, vertei.

Kalbėdami apie daugelį tų kolektyvinių gėrybių, kurios tenkina tik atskiro regiono ar vietovės gyventojų poreikius, prie šio tikslo labiausiai priartėjame tada, kai ne tik paslaugų administravimas, bet ir mokesčių surinkimas atiduodamas į vietos, o ne centrinės valdžios, rankas. Glaustumo dėlei šioje knygoje paprastai kalbame apie valdžią vienaskaita ir pabrėžiame, kad tik valdžia gali turėti teisę rinkti lėšas prievartiniu būdu, tačiau tai nereiškia, jog ši galia turi būti sukoncentruota viename centriniame valdžios organe. Optimaliausia kolektyvinių gėrybių tiekimo sistema veikiausiai yra toji, kur ši užduotis daugiausia deleguojama vietiniams bei regioniniams valdžios organams. Šios knygos ribos neleidžia išsamiau nagrinėti valdžios centralizavimo ir decentralizavimo arba unitarinio ir federalinio valdymo problematikos. Čia tik galime pabrėžti, jog reikalavimas, kad prievarta būtų valdžios monopolis, nebūtinai reiškia, jog visa prievartos galia turi būti suteikta centrinei valdžiai. Veikiau priešingai, galių, kuriomis įmanoma disponuoti vietos lygiu, delegavimas vietos valdžios agentūroms yra geriausias būdas garantuoti, jog valdžios užkraunamą naštą daugmaž atlygins jos teikiama nauda.

Toliau aptariant viešąjį sektorių būtina nuolat prisiminti du svarbiausius dalykus. Pirma, priešingai įsigalėjusiai nebyliai prielaidai, būtinybė kai kurias paslaugas finansuoti prievartinio apmokestinimo būdu visiškai neimplikuoja, jog ir tokios paslau-

gos turi būti valdžios administruojamos. Išsprendus finansavimo problemą, tokių paslaugų organizavimo bei tvarkymo reikalus paprastai geriausia yra patikėti privačiam verslui ir remtis fondų, prievartiniu būdu surinktų iš gamintojų, paskirstymu vartotojams pagal tam tikras pareikštas jų preferencijas. Profesorius Miltonas Friedmanas siūlo originalią šio pobūdžio schemą finansuojant švietimą, pagal kurią mokinių tėvams skiriami vadinamieji vaučeriai, kuriais būtų iš dalies arba visiškai atlyginama už jų pačių pasirenkamų mokyklų paslaugas; toks pat principas gali būti taikomas daugelyje kitų sričių.[4]

Antras atmintinas dalykas yra tai, kad tikrų kolektyvinių gėrybių atveju, o kartais ir atveju „išorinių padarinių", dėl kurių individų veiklos rezultatai tampa savotiška kolektyvine gėrybe (arba kolektyvine blogybe), mums tenka naudoti *blogesnį* paslaugų teikimo metodą, nes sąlygos, kurios būtinos tam, kad jos būtų teikiamos efektyvesniu rinkos būdu, tokiais atvejais nėra patenkintos. Tačiau visur ten, kur jas teikiant gali būti panaudotas spontaninis rinkos mechanizmas, juo visada verta kliautis – taikant prievartinį centralizuoto valdymo metodą tik lėšų surinkimo tikslams, ir patikint, kur tik įmanoma, rinkos jėgoms šių paslaugų teikimo organizavimą bei išteklių paskirstymą tarp įvairių tiekėjų. Bene svarbiausia nuostata, kuria turime vadovautis griebdamiesi prievartinio organizavimo metodų ten, kur jie neišvengiami, yra ta, kad jais turime naudotis taip, kad netrikdytume tos spontaninės tvarkos, nuo kurios priklauso daugelio kitų ir dažnai svarbesnių mūsų poreikių tenkinimas.

Viešojo sektoriaus ribos

Kadangi valdžia turi išimtinę prievartos teisę, daugeliu atvejų tai reiškia, jog tik ji pajėgi teikti tam tikras paslaugas, finansuojamas prievarta nusavintais ištekliais. Tačiau tai nereiškia, kad šių paslaugų teikimo teisė valdžiai turi būti rezervuojama net

tada, kai gali būti atrasta kitokių jų teikimo būdų. Dažnai viešojo ir privataus sektoriaus skirtumas klaidingai interpretuojamas, tarsi ne vien teisingo elgesio taisyklių palaikymo paslauga, bet ir kai kurios kitos paslaugos įstatymiškai turi būti rezervuotos valdžiai. Tokia interpretacija neturi jokio pagrindo. Net jeigu tam tikromis sąlygomis faktiškai tik valdžia pajėgi teikti tam tikras paslaugas, tai nėra pakankamas pagrindas privačioms struktūroms drausti mėginti ieškoti būdų jas teikti nenaudojant prievartinių galių. Ir svarbu, kad būdas, kuriuo valdžia tokias paslaugas teikia, neužkirstų kelio jas teikti kitiems. Gali būti atrasta naujų metodų, leidžiančių individualiai pardavinėti paslaugą, kuri iki tol negalėjo būti teikiama vien tiems, kurie už ją moka; taigi rinkos metodas gali būti imtas taikyti ten, kur anksčiau jo negalėjo būti. Pavyzdžiu gali būti radijo transliavimas: dabar bet kurios stoties transliaciją gali priimti bet kas; jokios programos neįmanoma pardavinėti konkretiems vartotojams. Tačiau vykstant techninei pažangai gali būti atrastas būdas, kaip transliacijos priėmimą padaryti priklausomą nuo tam tikros įrangos; taip būtų sudaromos galimybės veikti rinkai.

Tad vadinamasis viešasis sektorius neturi būti traktuojamas kaip valdžiai rezervuotų funkcijų ar paslaugų aibė; jį veikiau reikėtų traktuoti kaip tam tikrą materialių priemonių kiekį, patikėtą valdžiai, kad ji teiktų tam tikras paslaugas. Šiame vaidmenyje valdžiai nebūtina suteikti jokių ypatingų galių, išskyrus teisę pagal tam tikrą vieningą principą prievarta surinkti reikiamus išteklius; tvarkydama tuos išteklius ji neturi pretenduoti į kokias nors ypatingas privilegijas, o privalo, kaip bet kuri kita organizacija, paklusti toms pačioms bendroms elgesio (bei potencialios konkurencijos) taisyklėms.

Toks viešasis sektoriaus,[5] apimantis visus valdžios dispozicijoje esančius žmogiškuosius bei materialinius išteklius, taip pat jos aprūpinamas bei išlaikomas bendrojo naudojimo institucijas ir tarnybas, kelia reguliavimo problemų, kurias šiandien spren-

džia įstatymų leidyba. Tačiau „įstatymai", kurie šiam tikslui kuriami, savo prigimtimi labai skiriasi nuo tų universalių elgesio taisyklių, kurias vadinome *teisės taisyklėmis*. Jie reguliuoja tai, kaip turi būti tiekiamos bei individų naudojamos tokios viešosios gėrybės, kaip keliai, bei įvairios viešos bendrojo naudojimo paslaugos. Taisyklės, kurios čia taikomos, savo prigimtimi yra organizacinės, nukreiptos į konkrečius rezultatus, tai nėra teisingo elgesio taisyklės, delimituojančios privačias valdas, ir jų turinį daugiausia lemia efektyvumas, arba praktiškumas, o ne teisingumas. Čia esame susiję su valdymo, o ne tikrosios įstatymų leidybos dalykais; ir nors nustatydama šias jos teikiamų paslaugų naudojimo taisykles valdžia privalo paisyti tam tikrų bendrų teisingumo reikalavimų (pavyzdžiui, jai neleistina vykdyti savavališkos diskriminacijos), materialųjį šių taisyklių turinį daugiausia lemia teikiamų paslaugų naudingumo, arba efektyvumo, sumetimai.

Taisykles, reguliuojančias naudojimąsi viešąja gėrybe, gerai iliustruoja kelių, arba eismo apskritai, taisyklės, nors jos dažnai klaidingai laikomos teisingo elgesio taisyklių pavyzdžiu. Nors jos taip pat yra elgesio taisyklių formos, nuo universalių teisingo elgesio taisyklių skiriasi tuo, kad nedelimituoja privačių valdų ir yra taikomos ne universaliai, o tik konkrečioms paslaugoms, kurias teikia valdžia. (Eismo taisyklės, pavyzdžiui, negalioja eismui, vykstančiam privačiame, pašaliniams uždarame, parke.)

Šio pobūdžio reglamentacija teikiant viešąsias paslaugas yra neabejotinai būtina, tačiau turime atsispirti dabartinei tendencijai plėsti šią reglamentaciją į kitas, vadinamąsias „viešąsias vietas", kurių komerciniu pagrindu parūpina privatus verslas. Antai privatus teatras, gamykla, prekybos centras, sporto aikštelė ar konferencijų centras netampa viešosiomis vietomis griežtąja šio žodžio prasme vien dėl to, kad jomis siūloma naudotis plačiajai visuomenei. Be abejo, pagrįstai galima reikalauti, kad at-

veriant tokias vietas visuomenei, būtų laikomasi tam tikrų nustatytų bendrų taisyklių: pageidautina, kad tokiose vietose žmogus būtų tikras, jog jose laikomasi tam tikrų saugumo ar higienos standartų. Tačiau tokios taisyklės, kurių turi būti laikomasi atveriant privačias institucijas plačiajai visuomenei, priklauso kitai taisyklių kategorijai nei tos, kurios reguliuoja valdžios kuriamų bei tvarkomų institucijų veiklą. Jų turinį determinuoja ne institucijos tikslas, ir jos yra skirtos tik paslaugomis besinaudojančių individų saugumui užtikrinti juos informuojant apie tai, dėl ko jie gali būti tikri tam tikroje vietoje, į kurią įžengia siekdami savo pačių tikslų, ir kas jiems leidžiama tenai daryti. Konkretus savininkas, žinoma, turi teisę šiuos juridinius reikalavimus, taikomus bet kuriai viešų susibūrimų vietai, papildyti specialiais savo klientams keliamais reikalavimais. Ir dauguma specialaus reglamentavimo taisyklių, kurios nustato naudojimosi valdžios teikiamomis paslaugomis tvarką, savo pobūdžiu yra būtent tokios; jos neformuluoja bendrų taisyklių.

Nepriklausomas sektorius

„Viešasis sektorius" turi būti traktuojamas ne kaip atskira paslaugų sritis, kurioje valdžia turi monopolį, o veikiau kaip visuma tokių paslaugų, kurias teikti reikalaujama iš valdžios tik tol, kol nėra galimybių jas teikti geresniu būdu – šį principą ypač svarbu atsiminti svarstant dar vieną svarbią problemą, kurią čia galime aptarti tik labai glaustai. Nors valdžiai leistina įsikišti ten, kur rinka neteikia tam tikros reikalingos paslaugos, prievartinių galių naudojimas reikiamoms lėšoms surinkti dažnai nėra vienintelė arba geriausioji alternatyva. Tai gali būti efektyviausias būdas kolektyvinėmis gėrybėmis apsirūpinti ten, kur jų geidžia dauguma arba pakankamai didelė gyventojų grupė, turinti politinės įtakos. Tačiau visada yra daugybė paslaugų, kurių daug kas pageidauja, ir kurios pasižymi visais kolektyvinių gėrybių

bruožais, nors susidomėjimą jomis reiškia tik nedaugelis. Didysis rinkos pranašumas yra tas, kad ji tarnauja ir mažumai, ir daugumai. Yra sričių, ypač susijusių su tuo, kas laikoma „kultūra", kur labai abejotina, ar daugumos nuomonei leistina įsivyrauti stelbiant mažesniųjų grupių nuomonę – tokia padėtis labiausiai tikėtina ten, kur politinė organizacija tampa vieninteliu kanalu, per kurį apie save gali pareikšti kai kurie žmonių skoniai. Visi nauji skoniai ir norai iš pradžių neišvengiamai yra tik nedaugelio, tad jeigu jų tenkinimas priklausytų nuo daugumos pritarimo, daugelis dalykų, kuriuos dauguma būtų pamėgusi kartą su jais susidūrusi, apskritai niekada netaptų jai prieinami.

Būtina priminti, jog kur kas anksčiau negu valdžia įžengė į šias sritis, daugelis dalykų, kurie šiandien laikomi pripažintomis kolektyvinėmis gėrybėmis, buvo teikiami visuomeniškai aktyvių individų arba jų grupių pastangomis, jiems parūpinant lėšų tiems viešiesiems reikalams, kuriuos jie laikė svarbiais. Viešas švietimas, viešos ligoninės, bibliotekos, vieši muziejai, teatrai bei parkai – visas šias paslaugas iš pradžių teikė ne valdžia. Ir nors šias sritis, kur pirmeiviai buvo privatūs mecenatai, dabar daugiausia savo žinion perėmė valdžia,[6] vis vien privačios iniciatyvos poreikis išlieka daugelyje kitų, kurių svarba dar nėra visuotinai pripažinta ir kur valdžios įsikišimas nėra nei veiksmingas, nei pageidautinas.

Praeityje šį kelią nužymėjo pirmiausia bažnyčios, o vėliau, ypač anglosaksų šalyse, įvairūs privatūs fondai bei nesuskaičiuojamos privačios draugijos ar labdaros agentūros. Tam tikru mastu joms įsikurti padėdavo privatus turtas, kaip paveldas skiriamas įvariems filantropiniams tikslams. Tačiau daugelio jų pradžia siejama su idealistais, disponuojančiais nedideliais ištekliais, tačiau savo organizacinius bei agitacinius sugebėjimus paskyrusiems kokiam nors bendram reikalui. Neabejotina, jog šio pobūdžio savanoriškos pastangos ne tik atskleidė daugybę poreikių, bet ir daugybę būdų jiems tenkinti, – ko negalima būtų

tikėtis iš valdžios; neabejotina ir tai, jog kai kuriose srityse savanoriškos pastangos yra efektyvesnės ir atveria kanalus tai vertingai individų energijai bei sentimentams, kurie šiaip jau liktų nepareikšti. Antai jokiai valstybinei agentūrai niekada nėra pavykę sugalvoti ir įsteigti tokios efektyvios organizacijos kaip *Alcoholics Anonymous*. Man taip pat atrodo, jog vietinės pastangos sprendžiant aktualias mūsų miestų problemas teikia daugiau vilčių negu valstybinės miestų „atnaujinimo programos".[7] Visa ši raida būtų vykusi daug sparčiau ir platesniu mastu, jeigu trumparegiškas siekis iškart ir visur taikyti tuos pačius vaistus dažnai nebūtų baigdavęsis tuo, kad viskas būdavo perleidžiama valdžiai, kurios negrabūs pirmieji žingsniai šioje srityje paprastai užkerta kelią pažangai.

Tad įprastas visos visuomeninės erdvės suskirstymas į privatųjį ir viešąjį sektorius šiek tiek klaidina. Kaip įtikinamai parodė R. C. Cornuelle'is[8], sveikai visuomenei labai svarbu, kad šalia komercinio ir valstybinio išliktų trečiasis, nepriklausomas, sektorius, kuris paprastai efektyviau gali teikti daugelį tų paslaugų, kurias, dabartiniu mūsų įsitikinimu, turi teikti valdžia. Tiesą sakant, toks nepriklausomas sektorius plačiai ir tiesiogiai galėtų konkuruoti su valdžia viešųjų paslaugų srityje ir taip neutralizuoti didžiausią valstybinių paslaugų pavojų, būtent – monopolizmą bei su juo susijusias monopolinės savivalės ir neefektyvumo problemas. Paprasčiausiai netiesa, jog, anot J. K. Galbraitho, „nėra alternatyvos valstybiniam valdymui".[9] Tokia alternatyva paprastai yra, ir bent Jungtinėse Valstijose žmonės jai turi būti dėkingi daug labiau nei jie įsivaizduoja. Daugelyje sričių šio nepriklausomo sektoriaus plėtra bei jo galių stiprinimas yra vienintelis kelias išvengti visiško valdžios įsiviešpatavimo visuomenės gyvenime. R. C. Cornuelle'is parodo šį kelią; ir nors jo optimizmas dėl nepriklausomojo sektoriaus galimybių, jeigu jis bus sąmoningai puoselėjamas ir plėtojamas, iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti iliuzinis, iš tikrų-

jų nėra nepagrįstas. Jo nedidelė šiai temai skirta knyga, man atrodo, yra viena perspektyviausių pastarųjų metų politinės minties atodangų.

Nors realūs ir potencialūs nepriklausomojo sektoriaus laimėjimai puikiai iliustruoja vieną iš pagrindinių mūsų knygos tezių, tačiau jam čia galime skirti labai mažai dėmesio, nes mums pirmiausia rūpi apibrėžti valdžios galių ribas. Tikrai norėčiau šią temą aptarti išsamiau jau vien dėl to, kad išaiškinčiau, jog visuomeniškumo dvasia nebūtinai reiškiasi valdžios įsikišimo reikalavimais ar pritarimu tokiam įsikišimui. Deja, negaliu pernelyg nutolti nuo šio skyriaus temos, kur mums rūpi klausimas, kokias tarnybines funkcijas valdžia gali atlikti naudingai, o ne klausimas, kurių funkcijų jai nereikėtų imtis.

Mokesčiai ir viešojo sektoriaus dydis

Atskiri individai iš skirtingų valdžios paslaugų gauna labai nevienodai naudos; tad realiai tarpusavyje sutarti dėl tokių paslaugų apimties jie gali tik su sąlyga, kad kiekvienas tikėsis gauti daugmaž tiek tų paslaugų, kiek moka mokesčių. Kaip jau matėme, šis sutarimas turi būti interpretuojamas ne kaip kiekvieno sutikimas dengti visų valdžios paslaugų kaštus, o veikiau kaip kiekvieno sutikimas mokėti pagal tą patį bendrą principą už paslaugas, kurių kaštai dengiami iš bendro fondo. Tad bendrą viešojo sektoriaus apimtį turi lemti sprendimas dėl mokesčių dydžio.

Racionalus sprendimas dėl valdžios teiktinų paslaugų gali būti pasiektas tik sutarimu dėl bendros tokių paslaugų apimties, todėl kiekvienas pilietis, balsuojantis dėl vienokio ar kitokio išlaidų straipsnio, privalo žinoti, jog jam teks pakelti tam tikrą dalį kaštų. Deja, visa viešųjų finansų praktika klostėsi kaip pastanga pergudrauti mokesčių mokėtoją, kad jis mokėtų daugiau, negu įsivaizduoja mokąs, ir pritartų viešosioms išlaidoms

tikėdamasis, jog kažkam kitam, o ne jam, teks jas pakelti. Net viešųjų finansų teorijoje buvo iškelti visi galimi apmokestinimo kriterijai, išskyrus tą vienintelį, kuris yra bene svarbiausias demokratijoje: kad sprendimų priėmimo procedūra leistų nustatyti racionalias viešųjų išlaidų dydžio ribas. Tam, matyt, reikėtų, kad principai, pagal kuriuos atskiriems individams seikėjama jų kaštų našta, būtų nustatomi iš anksto, ir kad kiekvienas balsuojantis už bet kokias išlaidas žinotų, jog tam tikrą iš anksto nustatytą jų dalį teks dengti jam, ir taip galėtų sudaryti jam tenkančios naudos ir užkraunamų kaštų balansą.

Tačiau svarbiausias viešųjų finansų rūpestis nuo pat pradžių buvo tik toks – kaip surinkti kuo didesnę mokesčių sumą sukeliant kuo mažesnį pasipriešinimą; o svarbiausias kriterijus, kad mokesčių rinkimo būdas veiktų kaip saugiklis, ribojantis bendrą išlaidų dydį, buvo beveik nesvarstomas. Apmokestinimo būdas, žmones skatinantis manyti, jog „už tai mokės kiti", taip pat vadovavimasis principu, jog dauguma turi teisę apmokestinti mažumas pagal taisykles, netaikomas jai pačiai (kaip, pavyzdžiui, progresyvinių mokesčių atveju), neišvengiamai lemia nuolatinį viešųjų išlaidų didėjimą, peržengiantį tą jų apimtį, kurios iš tikrųjų geidžia individas. Racionalus ir atsakingas viešųjų išlaidų dydžio klausimo sprendimas, jeigu priimamas demokratinio balsavimo būdu, suponuoja, jog individualūs balsuotojai suvokia, kad numatomas išlaidas teks dengti jiems. Kai pritariantieji tam tikram išlaidų straipsniui žino, jog jiems neteks jų pakelti, o veikiau sprendžia klausimą, kam toji našta turėtų būti užkrauta, ir kai dauguma jaučia, jog jos numatomos išlaidos bus dengiamos iš kitų žmonių kišenių, tada susiklosto padėtis, kai ne išlaidos derinamos su turimomis lėšomis, bet ieškoma lėšų išlaidoms, kurios nustatomos neatsižvelgiant į kaštus. Vykstant šiam procesui galiausiai susiklosto nuostata politinį spaudimą bei kitų prievartavimą traktuoti kaip pigiausią geidžiamų paslaugų įsigijimo būdą.

Svarstant viešųjų išlaidų dydžio klausimą racionalus sprendimas įmanomas tik tuo atveju, kai principai, pagal kuriuos kiekvienam nustatomas jo įnašas, garantuoja, jog balsuodamas dėl bet kurio išlaidų straipsnio kiekvienas atsižvelgs į kaštus, taigi tik tuo atveju, kai kiekvienas žinos, jog visas išlaidas, kurioms jis pritaria, jis turės dengti pagal tam tikrą iš anksto nustatytą taisyklę negalėdamas įsakyti, kad kažkas būtų daroma kito sąskaita. Dabar vyraujanti sistema pačia savo sandara skatina neatsakingas ir švaistūniškas išlaidas.

Viešojo sektoriaus nuolatinio ir neribojamo augimo tendencija jau prieš šimtmetį leido suformuluoti „didėjančių valstybės išlaidų dėsnį".[10] Kai kuriose šalyse, pavyzdžiui, Didžiojoje Britanijoje, tas augimas jau pasiekė tašką, kai valdžios kontroliuojama nacionalinių pajamų dalis yra didesnė kaip 50 procentų. Tačiau ši valdžios mechanizmo ekspansija yra neišvengiamas egzistuojančios institucinės sandaros padarinys; vargu ar galima tikėtis kitokio rezultato sistemoje, kurioje iš pradžių nustatomi „poreikiai", o paskui jiems skiriamos lėšos sprendimu žmonių, kurie dažniausiai gyvena iliuzija, jog jiems patiems nereikės tų lėšų parūpinti.

Yra šiokio tokio pagrindo manyti, kad visuomenei turtėjant ir gyventojų tankumui didėjant poreikių dalis, kuri gali būti tenkinama tik kolektyvinėmis pastangomis, didės, tačiau beveik nėra jokio pagrindo manyti, jog toji jų dalis, kurią jau kontroliuoja valdžia, ypač centrinė, skatina taupų išteklių naudojimą. Tie, kurie palankiai žvelgia į šią raidą, paprastai neatsižvelgia į tai, kad kiekvienas žingsnis šia kryptimi reiškia spontaninės visuomeninės tvarkos, tarnaujančios skirtingiems individų poreikiams, transformavimą į organizacinę tvarką, kuri gali tarnauti tik daugumos nustatomai konkrečių tikslų aibei arba, tiksliau, tendenciją į tokį transformavimą, nes pati ši organizacinė tvarka tampa per daug sudėtinga, kad ją pajėgtų suprasti rinkėjai ar įvaldyti biurokratai, kuriems patikimas tų išteklių naudojimas.

Pastaruoju metu girdime balsų, rimtai tvirtinančių, jog esamos politinės institucijos negarantuoja adekvataus viešojo sektoriaus finansavimo.[11] Išties, kai kurios iš tų paslaugų, kurias privalo teikti valdžia, veikiausiai teikiamos neadekvačiai. Tačiau tai nereiškia, jog visuminės valdžios išlaidos yra per mažos. Visai gali būti, jog prisiėmusi per daug užduočių, valdžia nebesusidoroja su svarbiausiomis, juo labiau kad dabartinė procedūra, pagal kurią yra nustatoma valdžiai patikimų visuomenės išteklių dalis, beveik garantuoja, kad toji dalis yra daug didesnė už tą, kuriai pritaria (ar kurią bent suvokia) dauguma žmonių. Tai neginčijamai patvirtina įvairių viešosios nuomonės apklausų rezultatai, iš kurių naujausieji Didžiojoje Britanijoje parodė, jog maždaug 80 proc. visų klasių ir visų amžiaus grupių žmonių pasisako už pajamų mokesčių mažinimą, ir ne daugiau kaip 5 proc. bet kurios žmonių grupės narių pritaria jų didinimui – ir tai yra bene vienintelė įvairiausių mokesčių našta, kurios svorį jie daugmaž teisingai suvokia.[12]

Saugumas

Čia mums nebūtina plačiau nagrinėti antrosios neginčijamos funkcijos, kurią valdžia turi atlikti net „minimalios valstybės" sąlygomis, t.y. gynybos nuo išorės agresijos funkciją. Į šią funkciją bei su ja susijusią tarptautinių santykių sritį atkreipiame dėmesį tik tam, kad primintume, kokią plačią veiklos sritį apima toji valdžios veikla, kuri negali būti griežtai saistoma bendrų taisyklių (ar net veiksmingai reguliuojama atstovaujamosios asamblėjos) ir kurioje vykdomajai valdžiai turi būti suteikta plati nuožiūros laisvė. Šioje vietoje galbūt verta priminti, jog būtent noras stiprinti valdžią jos santykiuose su kitomis šalimis skatino jai patikėti ir tokias užduotis, kurias veikiausiai efektyviau atlieka regioninė, arba vietinė, valdžia. Karo grėsmė visada buvo pagrindinė valdžios galių centralizavimo priežastis.

Tačiau užsienio priešų keliamas pavojus (ar maišto šalies viduje pavojus) nėra vienintelis, su kuriuo susiduria visuomenės nariai ir su kuriuo veiksmingai gali dorotis tik organizacija, disponuojanti prievartos galia. Dauguma neabejotinai mano, kad tik tokia organizacija, kuri imasi prevencinių arba atstatomųjų priemonių, yra pajėgi veiksmingai dorotis su tokiomis stichinėmis nelaimėmis kaip uraganai, liūtys, žemės drebėjimai, epidemijos ir pan. Apie tai kalbame tik norėdami priminti dar vieną priežastį, dėl kurios svarbu, kad valdžia turėtų galimybę savo pačios nuožiūra tvarkyti jai patikėtus materialinius išteklius.

Tačiau yra dar viena klasė bendrų rizikos faktorių, į kurią valdžios įsikišimo būtinybė anksčiau paprastai nebūdavo pripažįstama; turiu omeny tą padėtį, kai dėl vietos bendruomenių irimo (vystantis labai mobiliai ir atvirai visuomenei) vis daugiau žmonių netenka glaudžių ryšių su konkrečiomis grupėmis, kurių pagalbos ir paramos jie galėtų tikėtis nelaimės atveju. Problema, su kuria čia pirmiausia susiduriame – tai likimas žmonių, kurie dėl vienokių ar kitokių priežasčių negali išsilaikyti rinkoje: ligonių, nusenusių, fizinės ar dvasinės negalios kamuojamų, našlių ir našlaičių, t.y. visų tų žmonių, kurie susiduria su negandomis, galinčiomis užklupti kiekvieną ir nuo kurių dauguma negali visiškai apsidrausti vien savo jėgomis, nors tokį draudimą visiems gali suteikti visuomenė, pasiekusi tam tikrą materialinės gerovės lygį.

Tam tikrų minimalių pajamų, arba pajamų „grindų", žemiau kurių niekas neturėtų smukti net nesugebėdamas pasirūpinti savimi, garantija atrodo ne tik visiškai teisėta saugos priemonė prieš šį bendrą rizikos faktorių; ji yra netgi būtina Didžiojoje visuomenėje, kurioje individas jau negali kelti ypatingų reikalavimų nedidelės grupės, kurioje jis gimė, nariams. Sistema, daugumą žmonių viliojanti atsisakyti to santykinio saugumo, kurį garantuoja narystė nedidelėje grupėje, veikiausiai žadintų didžiausią nepasitenkinimą ar net smurtinę reakciją, jeigu tie, ku-

rie iš pradžių pasinaudoję jos teikiamais pranašumais, liktų be paramos tada, kai ne dėl jų kaltės netektų galimybės užsidirbti pragyvenimui.[13]

Deja, pastangos parūpinti vienodą minimumą visiems tiems, kurie negali pasirūpinti savimi, buvo susietos su visiškai kitokiais tikslais – su mėginimais garantuoti „teisingą" pajamų paskirstymą, kurie, kaip matėme, virto mėginimais individams garantuoti jų pasiekto gyvenimo lygio išlikimą. Suprantama, jog šio pobūdžio garantija būtų privilegija, kuri negalėtų būti suteikta visiems, – ji galėtų būti suteikta tik kai kuriems, kitų padėties bloginimo sąskaita. Jeigu lėšos, būtinos šiam tikslui, surenkamos mokesčiais, atsiranda dar ir kitas nenumatytas padarinys: susikuria didesnė nelygybė nei toji, kuri būtina rinkai funkcionuoti. Juk palyginti su padėtimi, kur tokia parama nusenusiems, neįgaliesiems ar išlaikytiniams darbdavio teikiama kaip darbo paslaugos kontrakto dalis, arba pagal savanoriškąjį ar privalomąjį draudimą (t.y. kaip savotiškas atidėtas užmokestis), šioje padėtyje gaunamas atlyginimas nesumažės, tačiau pati paslauga bus brangesnė, o tai reikš, jog šių aukštesnių pajamų tiekimas iš viešųjų lėšų fondo po to, kai tos paslaugos nebeteikiamos, bus grynas priedas prie rinkoje uždirbtų pajamų.

Tačiau piliečio ar šalies gyventojo teisės pripažinimas į tam tikrą pajamų minimumą, priklausomą nuo šalies turtingumo lygio, implikuoja tam tikrą šalies išteklių kolektyvizavimą, kuris yra nesuderinamas su Atviros visuomenės idėja ir kuris kelia rimtų problemų. Akivaizdu, kad dar ilgai bus neįmanoma visiškai garantuoti adekvataus ir vienodo minimalaus pragyvenimo standarto viso pasaulio žmonėms, ar kad turtingesnės šalys savo piliečiams sutiks teikti ne didesnes minimumo garantijas, negu galima būtų parūpinti viso pasaulio žmonėms. Tačiau atskirų šalių piliečiams garantuojant didesnio minimumo garantijas negu jos būtų garantuojant jas universaliai, susikuria padėtis, kuri reikalauja riboti laisvą žmonių judėjimą per valstybių

sienas. Žinoma, yra ir kitokių priežasčių, kodėl tokie apribojimai atrodo reikalingi tol, kol egzistuoja tam tikri nacionalinių ar etninių tradicijų skirtumai (ypač skiriasi gyventojų prieaugio tempai), kurie savo ruožtu daugiausia neišnyksta todėl, kad išlieka migracijos apribojimų. Turime pripažinti faktą, jog čia susiduriame su liberalių politikos principų universalaus taikymo riba, kurią neišvengiamai nubrėžia realūs dabarties pasaulio faktai. Tačiau jos egzistavimas nereiškia, jog pats liberalusis argumentas beviltiškai ydingas, jis tik reiškia, jog tokie liberalūs principai kaip tolerancija nuosekliai gali būti taikomi tik tiems, kurie patys vadovaujasi liberaliais principais ir ne visada gali būti pritaikomi nesivadovaujantiems jais. Tas pat pasakytina apie kai kuriuos moralės principus. Tad neišvengiamos šios bendros taisyklės taikymo išimtys neteikia pagrindo daryti panašių išimčių toje sferoje, kur valdžia nuosekliai gali laikytis liberalių principų.

Čia neturime galimybių išsamiau nagrinėti techninių detalių tokio „socialinės rūpybos" aparato, kuris negriautų rinkos tvarkos ir nežeistų pamatinių individo laisvės principų. Tai jau mėginome padaryti kitoje vietoje.[14]

Valstybinis paslaugų monopolis

Yra dvi labai svarbios paslaugų sritys, kurių monopolį (arba prerogatyvą) valdžia pasisavino taip seniai, jog dabar jos laikomos būtinu ir natūraliu valdžios atributu, nors šie monopoliai nebuvo kuriami visuomeninio naudingumo sumetimais ir faktiškai jie jam netarnauja. Turiu omeny išimtinę teisę leisti pinigus ir teikti pašto paslaugas. Monopoliai čia buvo įvesti ne tam, kad visuomenė gautų geresnes paslaugas, o vien tam, kad valdžia įgytų didesnių galių; dėl to visuomenė ne tik gauna kur kas prastesnes paslaugas nei jos būtų nesant monopolio, bet ir, pirmiausia pinigų atveju, savo kasdieninėje veikloje nuolat su-

siduria su didžiule rizika, kurią neišvengiamai kelia politinė pinigų kontrolė – rizika, iš kurios ji greit būtų radusi kaip išsivaduoti, jeigu jai būtų leista tai padaryti.

Pašto monopolis (Jungtinėse Valstijose – tik laiškų pristatymo monopolis), visiškai akivaizdu, atsirado tik dėl valdžios noro kontroliuoti piliečių susižinojimą, jokio kito pagrindo jis neturi.[15] Pačią šią paslaugą sukūrė ne valdžia, o perėmė iš privataus verslo. Pašto monopolis ne tik nepagerino susižinojimo paslaugos, ne tik valdžiai nedavė papildomų įplaukų – pastaraisiais dešimtmečiais visame pasaulyje jo kokybė nuolat blogėjo ir jis tapo ne tik didėjančia našta mokesčių mokėtojams, bet ir rimtu kliuviniu verslui. Suvokusios, jog valdžia yra bejėgiškiausias darbdavys, profesinės sąjungos valstybinių paslaugų srityje įgijo didžiulių šantažo galių kartkartėmis paralyžiuodamos net viešąjį gyvenimą. Tačiau net nekalbant apie streikus ir panašius dalykus, didėjantis valstybinių pašto paslaugų neefektyvumas tampa realia kliūtimi efektyviam visų išteklių naudojimui. Jiems galioja visi tie argumentai prieš valstybinį įvairių kitų „viešųjų tarnybų" monopolį: transporto, ryšių bei energetikos, kuriuos dar nagrinėsime toliau.

Tačiau deramų monetarinių institucijų problema yra per daug plati ir sudėtinga, kad ją galėtume išnagrinėti šiame kontekste.[16] Norint suprasti jos esmę būtina atsikratyti giliai įsišaknijusių mąstymo įpročių ir naujai pažvelgti į monetarinę teoriją. Jeigu panaikinus valstybinį monopolį atsivertų kelias skirtingų piniginių vienetų konkurencijai, vien tai būtų pažanga, palyginti su valstybiniu pinigų monopoliu, kuriuo nuolat buvo piktnaudžiaujama apiplėšinėjant ir apgaudinėjant piliečius; tačiau pagrindinis jo tikslas būtų įvesti būtinąją discipliną valdžios vykdomai pinigų leidybai – suteikti galimybę ją išstumti patikimesnei pinigų leidybai. Atsiradus tokiai konkurencijai paprastas pilietis savo įprastuose sandoriuose vis vien galėtų naudotis jam pažįstamais pinigais, ir jais jau galėtų pasitikėti. Tokiu atveju iš val-

džios būtų atimta ne tik viena iš pagrindinių ekonomikos žlugdymo bei individų laisvės ribojimo priemonių, bet ir būtų pašalinta viena iš jos nuolatinės ekspansijos priežasčių. Yra visiška nesąmonė manyti, jog valdžia gali būti reikalinga nuo kokių nors pavojų (išskyrus pinigų klastojimą, kurį, kaip bet kurią kitą apgaulę, draudžia įprastos teisės taisyklės) „apginti" šalyje naudojamą pinigą, nebent ji būtų reikalinga apsisaugoti nuo pavojų, kylančių iš jos pačios: pinigai pirmiausia turi būti ginami nuo valdžios. Pinigų eksportuotojai, kitokių pinigų tiekėjai ir pan., prieš kuriuos politikai meistriškai nukreipia visuomenės pyktį, iš tiesų yra geriausi sarginiai šunys, kurie, jeigu jiems būtų leidžiama laisvai užsiimti savo verslu, priverstų valdžią sąžiningai elgtis su pinigais. Valiutų keitimo kursų kontrolė ir panašūs dalykai paprasčiausiai valdžiai padeda tęsti savo juodąjį darbą – jai konkuruojant rinkoje dėl išteklių su savo piliečiais ir naudojant specialiai tam tikslui pagamintus pinigus.

Nėra jokio pagrindo uoliai puoselėjamam mitui, jog tam tikroje teritorijoje būtinai turi cirkuliuoti vienintelis pinigas, arba vienintelė teisėta mokėjimų priemonė. Kadaise valdžia galbūt atliko naudingą darbą tikrindama ir sertifikuodama monetų svorį bei grynumą, nors ir ši paslauga nebuvo atliekama nei patikimiau, nei sąžiningiau už tą pačią paslaugą, teikiamą autoritetingų pirklių. Pretenduodami į pinigų leidimo prerogatyvą valdovai siekė tik senjoražo pelno ir savo įvaizdžio išplatinimo po visus jų valdomos teritorijos kampus, kad parodytų jų gyventojams, kam šie yra pavaldūs. Šia prerogatyva naudodamiesi kaip prievartos ir apgaulės įrankiu jie ir jų paveldėtojai begėdiškai piktnaudžiavo. Be to, visų pinigų leidybos teisių aklo išsižadėjimo moderniaisiais laikais buvo išsireikalauta vien siekiant įgyti efektyvesnį valdymo bei lėšų išgavimo įrankį, o ne dėl įsitikinimo, jog tai duos naudos visuomenei. Britų vyriausybė 1694 metais Anglijos bankui suteikė (šiek tiek apribotą) banknotų leidimo monopolį todėl, kad jai už tai buvo sumokė-

ta, o ne todėl, kad toks monopolis tarnavo visų labui. Ir nors nuo tų laikų iliuzija, kad valstybinis monopolis labiau nei rinka šaliai garantuoja patikimesnį pinigą, tapo monetarinių institucijų raidos pagrindu, faktai aiškiai liudija, jog ten, kur ši galia nebuvo ribojama kokiu nors automatiniu mechanizmu, tokiu kaip aukso paritetas, ja buvo piktnaudžiaujama – pinigų klastojimu nusavinant šalies žmonių lėšas. Bet kuri pinigų istorijos studija rodo, jog valdžia, turinti tiesioginę pinigų kiekio kontrolę, anksčiau ar vėliau ima šia galia piktnaudžiauti. Neturėsime patikimų pinigų tol, kol nebus draudžiama siūlyti geresnių pinigų už tuos, kuriuos mums teikia tam įpareigota valdžia. Kol šiai klastojimo praktikai nebus užkirstas kelias – žmonėms leista atsisakyti oficialios valiutos – tol bet kuri valdžia bus verčiama griebtis tokios praktikos klaidingai įsivaizduojant, kad ji gali ir, vadinasi, privalo garantuoti visišką žmonių užimtumą manipuliuodama monetariniais svertais; kartais tai net pateikiama kaip argumentas, esą negalime išsiversti be ekonomikos „planavimo", „valdymo" ar „vairavimo". Žinoma, patirtis ir čia patvirtina, jog būtent infliacinė valdžios politika sukelia tą ligą, kuriai gydyti jos griebiamasi; nors infliacija trumpam gali sumažinti nedarbą, ji to pasiekia daug didesnio vėlesnio nedarbo kaina.

Tokie pat argumentai galioja kalbant ir apie kitas monopolizuotas paslaugas, kurias naudingai gali teikti valdžia, ypač vietos, tačiau būdama monopolininkė ji veikiausiai bus priversta jomis piktnaudžiauti. Šiuo atveju žalingiausias piktnaudžiavimas nėra tas, kurio visuomenė labiausiai baiminasi, būtent lupikiškos kainos, bet politinio spaudimo nulemtas neekonomiškas išteklių naudojimas. Transporto, ryšių bei energetikos monopoliai, kurie ne tik užkerta kelią konkurencijai, bet ir juos nustatant pagal tariamus teisingumo reikalavimus neišvengiamai politizuoja kainų tarifus, daugiausia kalti dėl tokių reiškinių kaip

hipertrofinė miestų plėtra. Ji yra neišvengiamas rezultatas padėties, kai kiekvienas, net pasirinkęs atokiausią gyvenamąją vietą, teisėtai gali reikalauti šių paslaugų – nepaisant jų kaštų – už tą pačią kainą, kurią moka gyvenantieji miesto centre.

Kita vertus, natūralu reikalauti, kad valdžia, kaip organizacija, daranti didžiausias išlaidas ir investicijas, kurios veikla negali būti visiškai pagrįsta pelningumo reikalavimais ir kurios finansavimas mažai priklauso nuo kapitalo rinkos būklės, privalo, kiek tai praktiškai įmanoma, savo išlaidas paskirstyti per tam tikrą laiką taip, kad jos būtų daromos privačių investicijų nuoslūgio periodais ir kad tokiu būdu viešosioms investicijoms skiriamos lėšos būtų naudojamos mažiausiais kaštais ir duotų didžiausios naudos visuomenei. Kodėl šio seno principo buvo nepaisoma ne tik tada, kai jį palaikė tik keletas ekonomistų, bet ir dabar, kai tapo madinga jį skelbti? Dalykas paaiškinamas politinėmis ir administracinėmis priežastimis. Kad valstybinių investicijų dydžio pokyčiai būtų pakankamai spartūs stabilizavimo funkcijai atlikti, o ne, kaip paprastai, tokie lėti ir vėluojantys, jog padaro daugiau žalos, negu atneša naudos, reikėtų, kad visa valstybinių investicijų programa būtų konstruojama taip, jog jos vykdymo sparta galėtų būti greitai, be vilkinimo keičiama. Tam reikėtų, kad valdžios kapitalinių išlaidų dydis būtų užfiksuotas ilgam periodui į priekį – penkeriems ar septyneriems metams, numatant tik vidutinį jų tempą. Jeigu jį įvardysime kaip „tempą 3", tai centrinės valdžios nurodymu jis galėtų būti laikinai didinamas visuose departamentuose 20 ar 40 proc. iki „tempo 4" ar „tempo 5" arba mažinamas 20 ar 40 proc. iki „tempo 2" ar „tempo 1".

Kiekvienas valdžios departamentas žinotų, jog vėliau jis privalės kompensuoti šį padidėjimą arba sumažėjimą ir stengtųsi šiuos pokyčius daryti tose veiklos srityse, kur jų kaštai mažiausi ir kur jis laimi daugiausiai prisitaikydamas prie laikino darbo

jėgos ir kitokių išteklių pertekliaus ar stygiaus. Turbūt nereikia aiškinti, kaip būtų sunku tokią programą veiksmingai įgyvendinti ir kaip menkai esamas valdžios aparatas yra pritaikytas tokiai užduočiai atlikti.

Informacija ir švietimas

Šią sritį taip pat galime paliesti tik labai trumpai. Išsamesnę jos analizę skaitytojas gali rasti šiai temai skirtame ankstesniame mano darbe.[17]

Be abejo, informacija ir švietimas yra tarpusavyje susiję dalykai. Tad argumentai, kuriais remiantis mėginama įrodyti būtinybę šias gėrybes finansuoti iš viešųjų lėšų, gana panašūs, tačiau jie nėra visiškai tapatūs tiems, kurie naudojami kitoms viešosioms gėrybėms. Nors informacija ir švietimas yra tokios gėrybės, kurios gali būti parduodamos individualiai, tie žmonės, kurie negauna nė vienos, dažnai net nežino, kad jiems būtų naudinga jų įsigyti, o visuomenei gali būti naudinga, kad jie šių gėrybių įsigytų. Tai visiškai akivaizdu yra kalbant apie žinias, kurios individams reikalingos tam, kad galėtų laikytis įstatymų bei dalyvauti demokratinėse valdymo procedūrose. Ir rinkos procesas, nors yra vienas efektyviausių informacijos sklaidos mechanizmų, funkcionuotų efektyviau, jeigu tam tikro pobūdžio informacija būtų prieinama nemokamai. Be to, informacija, kuri gali būti naudinga individams siekiant savųjų tikslų, gali atsirasti kaip šalutinis valdymo proceso padarinys, arba gali būti sukaupta tik valdymo institucijų – pavyzdžiu gali būti informacija, kurią teikia statistika, žemės registrai ir pan. Taip pat verta pabrėžti, jog daugeliu atvejų informacija, kartą įsigyta, nustoja būti trūkstamu ištekliu ir už nežymią kainą, palyginti su kaštais, kurių reikalauja pirminis jų įsigijimas, ji gali būti padaryta prieinama visiems. Tai, žinoma, nebūtinai reiškia, kad šios informacijos sklaida turi būti patikėta valdžiai: juk tikrai nenorė-

tume, kad valdžia įgytų monopolį, pavyzdžiui, žiniasklaidoje; o tai, kad kai kuriose šalyse valdžia buvo monopolizavusi bevielio transliavimo priemones, buvo turbūt vienas iš pavojingiausių moderniųjų laikų politinių sprendimų.

Nors dažnai labai abejotina, ar valdžia yra efektyviausia agentūra skleidžiant tam tikros rūšies informaciją, ir nors yra pavojaus, kad monopolizuodama šią paslaugą ji užkirs kelią kitiems ją tobulinti, būtų sunku apginti nuostatą, jog valdžiai apskritai nedera brautis į šią sritį, tad reali problema yra tik tokia: kokiu pavidalu ir kokiu mastu valdžia turėtų šias paslaugas teikti?

Svarbiausias argumentas, kuriuo teisinama valstybės parama švietimui, yra tas, kad vaikai dar nėra atsakingi asmenys, kad jie dar nesupranta savo poreikių, taip pat nevaldo išteklių, kuriuos galėtų skirti žinioms įsigyti; tėvai ne visada gali ir nori investuoti į savo vaikų lavinimą tiek, kad sangrąža nuo šio nematerialaus kapitalo prilygtų sangrąžai nuo materialaus kapitalo. Šis argumentas galioja tik vaikams ir nepilnamečiams. Tačiau jį papildo dar vienas argumentas, galiojantis ir suaugusiesiems, būtent, kad švietimas gali atskleisti tų, kurie jį gauna, jiems patiems nežinomus sugebėjimus. Dažnai gali būti, kad jeigu individui bus padedama pirmaisiais jo lavinimosi etapais, savo potencialą toliau jis galės plėtoti savo paties iniciatyva.

Tačiau net įtikinamiausi argumentai, kuriais grindžiamas bent jau bendrojo lavinimo valstybinis finansavimas, neimplikuoja, kad šį lavinimą turėtų organizuoti pati valdžia ar juo labiau kad valdžiai leistina įsigyti jo monopolį. Jeigu kalbame apie bendrąjį, o ne apie aukštesnįjį lavinimą, tai anksčiau minėtas profesoriaus Miltono Friedmano pasiūlymas[18] – teikti tėvams vaučerius, kuriais jie galėtų mokėti už savo vaikų mokymąsi savo pačių pasirinktose mokyklose, kaip atrodo, turi daugybę pranašumų prieš vyraujančią sistemą. Net jeigu tėvų pasirinkimas būtų ribojamas tomis mokyklomis, kurios tenkina tam tikrus minimalius standartus, tokia sistema būtų kur kas pranašesnė

už valstybinių mokyklų sistemą, nes tada tėvai už papildomą užmokestį galėtų savo vaikams teikti jų pačių geidžiamą lavinimą. Kalbant apie specialų profesinį lavinimą ir t.t., kai tai susiję su pilnamečiais, tai alternatyvių ir veikiausiai geresnių galimybių teikia sistema, tokia kaip Richardo Cornuelle'io pasiūlyta *United Student Aid Fund, Inc.*, kur studentai gauna paskolas, grąžinamas iš didesnių pajamų, kurias toks išsilavinimas garantuoja.[19]

Kitos svarbios problemos

Keletas kitų svarbių problemų, kurias reikėtų paliesti net paviršutiniškoje teisėtų valdžios funkcijų analizėje, čia gali būti tik paminėtos. Viena iš jų – tai valdžios ar kitokių agentūrų vykdomas kai kurių prekių ir paslaugų *sertifikavimas*, apimantis ir kai kurių veiklos rūšių valstybinį *licencijavimą*. Kažin ar galima neigti, jog vartotojo pasirinkimas labai palengvėtų ir rinkos funkcionavimas pagerėtų, jeigu tam tikros kokybinės daiktų charakteristikos ar paslaugų teikėjų kvalifikacinės savybės būtų žinomos visiems, o ne tik ekspertams – nors vėlgi visai neaišku, ar šiuo požiūriu tik valdžia galėtų išsikovoti pasitikėjimą. Statybų saugos, maisto kokybės ir pan. standartai, tam tikrų profesijų sertifikavimas, tam tikrų pavojingų dalykų (tokių kaip ginklai, sprogmenys, nuodai ar narkotikai) pardavimo ribojimas, taip pat žmonių saugumą bei sveikatą sauganti reglamentacija tokiose viešose vietose kaip teatrai, sporto aikštelės ir t.t., individams išties padeda pasirinkti, ir tokia parama kartais išties gali būti nepakeičiama. Kad produktai, siūlomi žmogui vartoti, tenkintų minimalius higienos reikalavimus, pavyzdžiui, kad mėsa nebūtų užkrėsta trichinelioze, o pienas tuberkulioze, arba kad žmogus, save apibūdinantis kaip tam tikros srities profesionalą, pavyzdžiui, kaip gydytoją (kas implikuoja tam tikrą kompetenciją), realiai turėtų tokią kompetenciją, – visam tam veiksmingiausia būtų turėti tam tikras bendras taisykles, kurių privalėtų

laikytis visi, kurie tokias gėrybes ar paslaugas teikia. Tokiu atveju kiltų turbūt tik grynai praktinis klausimas – ar pakaktų visiems suprantamo tokių prekių ar paslaugų standartų apibūdinimo, ar tiesiog reikėtų drausti jas parduoti be sertifikavimo. Teisės viršenybei išsaugoti ir rinkos funkcionavimui garantuoti pakanka to, kad kiekvienas, kuris tenkina nustatytus bendrus standartus, teisėtai galėtų pareikalauti sertifikato, o tai reiškia, kad sertifikuojančių tarnybų galia *neturi* būti naudojama pasiūlai reguliuoti.

Problema, kelianti ypatingų keblumų, tai *ekspropriavimas*, arba *privalomas pardavimas*, – teisė, kurią, kaip atrodo, valdžia įgyja vykdydama kai kurias būtinas savo funkcijas. Bent jau kuriant adekvačią susisiekimo sistemą tokia teisė atrodo būtina, ir *„eminent domain"* pavadinimu ji visada būdavo suteikiama valdžiai.[20] Kol tokia galia jai suteikiama griežtai apibrėžtais atvejais ir pagal bendras teisės taisykles, kol reikalaujama visos vertės kompensacijos ir kol vykdomosios valdžios sprendimai gali būti apskundžiami nepriklausomiems teismams, tol ši galia nebūtinai labai trikdo rinkos procesą ar žeidžia teisės viršenybės principą. Tačiau negalima nepripažinti, kad šiuo atveju *prima facie* iškyla konfliktas tarp pamatinių libertarinės tvarkos principų ir to, kas atrodo esant neabejotina valstybinės politikos būtinybe, ir kad vis dar neturime adekvačių teorinių principų kai kurioms šioje srityje iškylančioms problemoms spręsti.

Yra dar keletas sričių, kur valdžia, kaip atrodo, dar neteikia individui tos saugos, kurios sąlygomis jis galėtų efektyviausiai siekti savo tikslų ir kartu labiausiai pasitarnauti visuomenės gerovei. Iš jų bene svarbiausia – tai *privataus gyvenimo saugos* problema, kuri savo sunkiausiu pavidalu iškilo tik moderniaisiais laikais didėjant gyventojų tankumui ir kurios atžvilgiu valdžia iki šiol aiškiai nesugeba nei surasti, nei įtvirtinti deramų taisyklių.[21] Delimitavimas tam tikrų ribų, kuriose individas būtų apsaugotas nuo savo kaimynų ar net nuo tokių visuomenės

atstovų kaip laikraštininkai smalsumo, – tai svarbi asmens laisvės sąlyga.

Galiausiai dar kartą skaitytojui turiu priminti, jog mėginant šias problemas aptarti glausčiau, jas teko nagrinėti vieningos centrinės valdžios funkcijų kontekste. Tačiau viena iš svarbiausių išvadų, kurią, kaip man atrodo, reikėtų padaryti – tai būtinybė daugelį šių valdžios funkcijų perleisti regioniniams, arba vietos, valdžios organams. Tiesą sakant, galima pateikti svarių argumentų, kodėl aukščiausiajai valdžiai iš esmės derėtų palikti tik teisės ir tvarkos palaikymo funkciją, o pozityvių paslaugų teikimo užduotį perleisti smulkesniems valdymo vienetams. Dauguma valstybinių paslaugų veikiausiai būtų teikiamos daug efektyviau, jeigu vietinės valdžios organams tektų – pagal taisykles, kurių jie patys negalėtų keisti – dėl gyventojų konkuruoti tarpusavyje. Būtent nelemtoji būtinybė stiprinti centrinę valdžią gynimosi nuo išorės priešų dingstimi sukūrė padėtį, kai bendrų taisyklių nustatymo ir konkrečių paslaugų teikimo uždaviniai buvo įduoti į tas pačias rankas ir toliau vis labiau suplakami į vieną krūvą.

[1] Mancur Olson, Jr, *The Logic of Collective Action* (Harvard University Press, 1965).

[2] Apie reikšmingą ir novatorišką „minimalios valstybės" analizę, pateiktą kn. Robert Nozick, *Anarchy, State, and Utopia* (New York, 1974), žr. šio tomo Pratarmę.

[3] Žr. Mancur Olson Jr, *op. cit.*, taip pat labai svarbias R. H. Coase'o studijas šia tema.

[4] Milton Friedman, *Capitalism and Freedom* (Chicago, 1962).

[5] *Ibid.*

[6] Tačiau Japonijoje stebėtinai daug muziejų ir panašių institucijų veikia pagal privataus verslo principus.

[7] Plg. Martin Anderson, *The Federal Bulldozer* (Cambridge, Mass., 1964); Jane Jacobs, *The Economy of Cities* (New York, 1969); Edward C. Banfield, *The Unheavenly City* (Boston, 1970) ir *Unheavenly City Revisited* (Boston, 1974).

[8] Richard C. Cornuelle, *Reclaiming the American Dream* (New York, 1965). Pateikiu Cornuelle'io išvadą:

Mano įsitikinimu, mobilizavus nepriklausomą sektorių galima: (1) įdarbinti kiekvieną norintį ir galintį dirbti; (2) pašalinti skurdą; (3) suprasti ir išspręsti fermerių problemą; (4) kiekvienam garantuoti gerą medicininį aptarnavimą; (5) sustabdyti jaunimo nusikalstamumą; (6) atgaivinti mūsų miestus ir miestelius, lūšnynus padaryti normaliomis žmoniškomis bendruomenėmis; (7) visiems garantuoti pakankamas senatvės pensijas; (8) pakeisti šimtus valstybinės reglamentacijos aktų efektyvesniais elgesio kodeksais, kurie bus ryžtingai ginami kiekvienos profesijos ir budrios spaudos; (9) geriau tvarkyti šalies mokslinių tyrimų pastangas; (10) mūsų užsienio politiką padaryti žygiu už žmonių gerovę ir asmens orumą; (11) labiau išplėtoti akcinę nuosavybę; (12) sustabdyti oro ir vandens taršą; (13) suteikti kiekvienam geidžiamą ir naudingą išsilavinimą; (14) kiekvienam norinčiam suteikti kultūrinių bei lavinimosi galimybių; (15) baigti su rasine segregacija. Nepriklausomas sektorius yra pajėgus atlikti šias didžiules užduotis. Tačiau keista, kad būtent tada, kai jo galia pradėjo augti, mes pradėjome jam patikėti vis mažiau užduočių, vis daugiau bendrų reikalų perduodami valdžiai.

Pateikiu šį stulbinantį teiginį tam, kad kuo daugiau skaitytojų sugundyčiau perskaityti šią nepagrįstai užmirštą knygą.

[9] J. K. Galbraith, *The Affluent Society* (Boston, 1969).

[10] Adolf Wagner, *Finanzwissenschaft* (1873; 3-asis leid. Leipzig, 1883), I dalis, p. 67; plg. H. Tumm, „Das Gesetz der wachsenden Staatsaufgaben", *Finanzarchiv*, N.F. 21, 1961, taip pat H. Timm ir R. Haller (red.), *Beiträge zur Theorie der offentlichen Ausgaben. Schriften des Vereins fur Sozialpolitik*, N. F. 47, 1967. Nors prievartinių valdžios veiksmų atžvilgiu visiškai pagrįstai sakoma, jog turime džiaugtis, kad negauname tiek valdžios, kiek už ją mokame, kalbant apie valdžios teikiamas paslaugas, teisingesnis veikiausiai būtų priešingas teiginys. Valdžios išlaidų dydis, žinoma, nėra joks kriterijus, parodantis jos suteiktos naudos mastą. Techninė būtinybė nacionalinių pajamų statistikoje valstybinių paslaugų kaštus traktuoti kaip vertę, sukuria visiškai klaidingą vaizdą apie jos įnašo dydį visuminiame žmonėms teikiamų paslaugų sraute.

[11] J. K. Galbraith, op. cit., taip pat plg. Anthony Dawns, „Why Government Budget is too Small in a Democracy", *World Politics*, vol. 12, 1966.

[12] Žr. Arthur Seldon, *Taxation and Welfare*, I.E.A. Research Monograph No. 14 (London, 1967), ypač lentelę p. 18.

[13] Apie tai, kad visose pažengusiose Europos šalyse net vadinamojo *laissez faire* periodu egzistavo paramos neturtėliams programos, žr. 2 tomą, p. 116.

[14] Žr. mano *The Constitution of Liberty* (London and Chicago, 1960), 19 skyrius.

[15] Plg. R. H. Coase, „The British Post Office and the Messenger Companies", *Journal of Law and Economics*, vol. IV, 1961, taip pat Britanijos pašto darbuotojų sąjungos generalinio sekretoriaus pareiškimą, padarytą 1976 m. ge-

gužės 24 d. Bournemouthe, kurį kitą dieną išspausdino Londono *The Times*: „Valdžia, nepaisant besikeičiančios jos pakraipos, galiausiai kadaise buvusią didžiąją viešąją paslaugą pavertė gryna klounada."

[16] Žr. mano *Denationalization of Money* (Institute of Economic Affairs, 2nd edn., London, 1978).

[17] Žr. *The Constitution of Liberty* (London, 1960), ch. 24.

[18] Žr. aukščiau, 4 išnašą.

[19] Žr. nuorodą į R. C. Cornuelle'io knygą 8 išnašoje.

[20] Plg. F. A. Mann, „Outlines of a History of Expropriation", *Law Quarterly Review*, 75, 1958.

[21] Plg. Alan F. Westin, *Privacy and Freedom* (New York, 1968). Mano nuogąstavimus dėl valstybinės sveikatos apsaugos tarnybos keliamo pavojaus asmens laisvei, kuriuos reiškiau kn. *The Constitution of Liberty* (p. 300), patvirtino D. Gould straipsnis „To Hell with Medical Secrecy" žurnale *New Statesman* (1967 m. kovo 3 d.), kuriame sakoma, jog

idealiu atveju mūsų sveikatos kortelės turėtų būti siunčiamos Sveikatos apsaugos ministerijai, – tarkime, kartą per metus – ir visa jų informacija turėtų būtų kaupiama kompiuteriuose. Dar daugiau, šiose kortelėse ... taip pat turi būti pateikiama informacija apie mūsų užsiėmimą, dabar ir praeityje, apie mūsų keliones, apie mūsų giminaičius, apie tai, ar mes rūkome ir geriame, apie tai, ką valgome ir ko nevalgome, kiek uždirbame, kaip leidžiame savo laisvalaikį, kiek sveriame, koks mūsų ūgis, taip pat turbūt ir psichologinių testų rezultatai bei daugybė kitokių asmeninio gyvenimo detalių. ...

Pateikiami duomenys, juos išanalizavus kompiuteryje ... galėtų net parodyti, kuriems žmonėms neturėtų būti leidžiama vairuoti automobilį ar užimti postą Ministrų kabinete! Štai taip! O kaip su šventąja asmens laisve? Mano laisvė – mano skaudanti koja! Galime išlikti tik arba visi kartu, arba nė vieno, o gydytojai šiandien yra tokie pat valstybės tarnai, kaip ir jų klientai. Tad baikime visą šį melą ir pripažinkime, jog visos paslaptys yra blogos.

15
VALDŽIOS POLITIKA IR RINKA

> Grynoji rinkos ekonomika suponuoja, jog valdžia, kaip visuomeninės prievartos mechanizmas, palaiko rinkos sistemos funkcionavimą, pati susilaiko nuo veiksmų, trikdančių tą funkcionavimą ir gina jį nuo kitų žmonių kėsinimosi.
>
> Ludwig von Mises*

Konkurencijos nauda nepriklauso nuo jos „tobulumo"

Tam tikromis sąlygomis konkurencija generuoja tokį išteklių, reikalingų įvairių produktų gamybai, paskirstymą, kuris garantuoja, jog sukurtoji produktų visuma bus tokia, kokią galėtų sukurti koks nors atskiras protas, žinantis visus tuos faktus, kuriuos faktiškai žino tik visų žmonių visuma, ir idealiai gebantis šį žinojimą panaudoti efektyviausiu būdu. Vienas specifinis atvejis, kai tokį rezultatą duoda rinkos konkurencijos procesas, taip sužavėjo ekonomistus teoretikus, jog jie pradėjo jį laikyti paradigminiu. Todėl argumentai konkurencijos naudai paprastai pateikiami taip, tarsi konkurencija būtų naudinga tik dėl to, kad ji garantuoja tam tikrą rezultatą, arba kad ji naudinga, jeigu tokį rezultatą garantuoja. Tačiau nuo tokio argumento rinkos naudai, grindžiamo specifiniu, vadinamosios „tobulos" konkurencijos atveju, tik vienas žingsnis iki idėjos, jog konkurencija – tai išimtinis atvejis, prie kurio priartėjama labai retai, esant labai specifinėms sąlygoms, ir kad, vadinasi, visi argumentai kon-

* Ludwig von Mises, *Human Action: A Treatise on Economics* (Yale University Press, 1949), p. 239.

kurencijos naudai grindžiami tuo, ką ji duoda šiomis specifinėmis sąlygomis – ir tada, žinoma, argumentai jos naudai tampa išties labai menki. Nerealiai aukšti standartai, keliami konkurencijai, dažnai skatina nepagrįstai žemą įvertinimą to, ką ji duoda faktiškai.

Šis tobulos konkurencijos modelis postuluoja faktines sąlygas, kurios egzistuoja tik nedaugelyje ekonominio gyvenimo sričių, kurių negalime sukurti ir kurių nevertėtų kurti net jeigu galėtume. Svarbiausioji prielaida, kuria šis modelis remiasi, yra tai, kad bet kuri prekė ar paslauga daugumai vartotojų gali būti teikiama tais pačiais kaštais daugelio gamintojų taip, kad nė vienas iš jų negalėtų tos kainos diktuoti, nes jeigu jis mėgintų ją pakelti virš savo ribinių kaštų, kiti galėtų jį išstumti iš rinkos savo žemesnėmis kainomis. Šis idealus atvejis, kai kiekvienam konkurentui kaina yra nustatyta ir kai savo paties naudos siekdamas jis didina gamybos apimtis tol, kol ribiniai kaštai susilygina su kaina, buvo pradėtas laikyti modeliu ir keliamas kaip standartas, pagal kurį turėtų būti vertinami konkurencijos realiame pasaulyje rezultatai.

Žinoma, jeigu gebėtume tokią padėtį sukurti, tai būtų išties pageidautina, kad kiekvienos gėrybės gamyba didėtų iki taško, kur kaina susilygina su ribiniais kaštais, nes kol taip nėra, minėtosios gėrybės gaminimo apimčių didėjimas reiškia, kad jai būtini gamybos faktoriai jos gamyboje naudojami produktyviau negu bet kur kitur. Tačiau tai nereiškia, kad ten, kur konkurencijos procesu turime naudotis siekdami išsiaiškinti, ko nori ir ką gali skirtingi žmonės, taip pat galime sukurti šią idealią padėtį ar kad net „netobulos" konkurencijos padėtis nėra geresnė už bet kurią kitą padėtį, kurią galėtume sukurti kitais mums žinomais metodais, tokiais kaip valstybinis valdymas.

Akivaizdu, jog nėra nei būtina, nei įmanoma, kad kiekvieną prekę ar paslaugą gamintų daugelis gamintojų ar kad visada būtų daug gamintojų, galinčių gaminti tam tikrą gėrybę tais

pačiais kaštais. Kiekvienu konkrečiu momentu paprastai egzistuos ne tik gamybinio vieneto dydžio optimumas, žemiau ar aukščiau kurio kaštai didėtų, bet ir skirtingi sumanumo, lokalizacijos, tradicijų ir t.t. pranašumai, kuriuos turės tik kai kurios, bet ne visos įmonės. Dažnai tik keletas ar net tik viena įmonė sugeba sukurti tokią tam tikros gėrybės pasiūlą, kuri gali būti parduota už kainą, dengiančią jos kaštus, ir toji kaina gali būti mažesnė už bet kurios kitos įmonės kainą. Šiuo atveju tas keletas įmonių (arba viena įmonė) nebus saistomos būtinybės derinti savo kainas prie ribinių kaštų ar gaminti tokį savo produkto kiekį, kurį jos galėtų parduoti už kainą, vos dengiančią jų ribinius kaštus. Visa, ką jų pačių naudos sumetimai skatins jas daryti, bus jų siekis išlaikyti kainas žemiau to lygio, kuriam esant nauji gamintojai susiviliotų žengti į jų rinką. Šio diapazono ribose tokios įmonės (arba įmonė) išties laisvai veiktų kaip monopolininkės ar oligopolininkės – nustatydamos tokio lygio savo kainas (bei gaminamo produkto apimtis), kurios joms duoda didžiausią pelną, ir šią jų laisvę ribotų tik jų siekis tą kainą palaikyti pakankamai žemą, kad ji atbaidytų potencialius konkurentus.

Visais tokiais atvejais visažinis diktatorius išties galėtų optimizuoti turimų išteklių naudojimą ir reikalauti iš įmonių didinti gamybos apimtis tol, kol kainos vos dengtų ribinius kaštus. Vadovaujantis šiuo standartu, kurio paprastai griebiasi kai kurie teoretikai, dauguma realaus pasaulio rinkų išties yra labai netobulos. Tačiau bet kuriuo praktiniu požiūriu pats šis standartas yra visiškai nerealus, nes jis remiasi ne palyginimu su kitokia padėtimi, kurią galima būtų pasiekti vadovaujantis kuria nors žinoma procedūra, bet su padėtimi, kurią galima būtų pasiekti tik tuo atveju, jeigu tam tikri faktai, kurių negalime pakeisti, būtų kitokie negu jie yra. Hipotetinę visažinio diktatoriaus tvarką laikyti standartu, pagal kurį vertinami realios konkurencijos rezultatai, – tai natūrali nuostata ekonomisto, kurio analizė turi

prasidėti nuo tariamos prielaidos, jog *jis* žino visus faktus, kurie determinuoja rinkos tvarką. Tačiau tai mums nesuteikia patikimo testo, kuris galėtų būti prasmingai taikomas vertinant ekonominės politikos rezultatus. Tas testas turi byloti ne priartėjimo prie nepasiekiamo idealo lygį, o tai, ar tam tikros politikos rezultatai pranoksta kitų turimų alternatyvų rezultatus, ar jiems neprilygsta. Realioji mūsų problema – kaip efektyvumą pakelti aukščiau esamo jo lygio, ir tai *nėra* problema, kaip priartėti prie to, kas būtų geidžiama, jeigu tikrovės faktai būtų kitokie, negu jie yra.

Kitaip sakant, standartas, pagal kurį vertinami konkurencijos rezultatai, turi būti ne toji tvarka, kurią įgyvendintų protas, žinantis visus faktus, o tik tikimybė, – kurią gali garantuoti tik konkurencija, – jog įvairūs žmonės imsis veiklos, kuri kitiems sukurtų daugiau geidžiamų dalykų, nei jų būtų sukurta kitu atveju.

Konkurencija kaip atradimo procedūra

Apskritai, konkurencija – tiek ekonomikos srityje, tiek už jos ribų – yra racionali procedūra tik ten, kur iš anksto nežinome, kas yra geriausia. Per egzaminus, per sportines varžybas, taip pat ir rinkoje ji mums atskleidžia tik tai, kas buvo geriausias konkrečiu atveju, bet nebūtinai tai, kad kiekvienas padarė viską, ką sugeba – nors ji suteikia bene efektyviausią paskatą tokioms pastangoms. Ji skatina norą nurungti artimiausią varžovą, tačiau jeigu toks varžovas toli atsilikęs, tai diapazonas, kurio ribose pirmaujantis gali laisvai nustatyti savo pastangų intensyvumą, bus labai platus. Tik tuo atveju, kai jo rimčiausias konkurentas lipa ant kulnų, o jis nežino, kiek jis pats yra už jį pranašesnis, jis verčiamas padėti visas savo pastangas. Jeigu egzistuoja daugmaž nenutrūkstama sugebėjimų gradacijos skalė, ir kiekvienas stengiasi užimti kuo geresnę vietą, – jis verčiamas spar-

tinti žingsnį ir žvilgčioti pro petį, ar jo artimiausias varžovas nelipa jam ant kulnų.

Tad konkurencija, panašiai kaip eksperimentavimas moksle, yra pirmiausia ir svarbiausia atradimo procedūra. Jokia jos teorija negali būti adekvati, jeigu remiamasi prielaida, kad dar neatrasti faktai mums jau yra žinomi.[2] Nėra jokios iš anksto nustatytos žinomų arba „duotų" faktų aibės, į kurią visada būtų galima atsižvelgti. Daugiausia, ko galime tikėtis, tai laikytis procedūros, kuri leistų atsižvelgti į didesnę potencialiai naudingų faktų aibę, negu kuri nors kita mums žinoma procedūra. Būtent ši aplinkybė tokiais neaktualiais svarstant ekonominės politikos pasirinkimo klausimą daro visus tuos konkurencijos rezultatų vertinimus, kurie remiasi prielaida, jog visi reikšmingi faktai yra žinomi kuriam nors vienam protui. Realioji problema yra tai, kuo galime pasitarnauti tam, kad būtų optimaliai panaudojama toji žinių, sugebėjimų bei mokslumo galių visuma, kuri kaip visuma nėra duota jokiam atskiram protui, o yra išsklaidyta tarp šimtų tūkstančių žmonių. Konkurencija turi būti traktuojama kaip procesas, kuriam vykstant žmonės įgyja ir perduoda žinias; traktuoti ją taip, tarsi visos šios žinios jau būtų prieinamos kuriam nors individui, reiškia padaryti iš jos beprasmybę. Konkrečius konkurencijos rezultatus vertinti pagal išankstinę schemą, apibrėžiančią tai, kokį produktą ji „privalo" teikti, yra lygiai taip pat beprasmiška, kaip mokslinio eksperimentavimo rezultatus vertinti pagal tai, ar jie atitinka kieno nors lūkesčius. Kaip ir mokslinio eksperimento atveju, apie rezultatų vertę galime spręsti tik pagal sąlygas, kuriomis jis buvo vykdomas, o ne pagal pačius rezultatus. Apie konkurenciją, kaip ir apie bet kokį kitą eksperimentavimą, negalima sakyti, jog ji leidžia maksimizuoti kokius nors išmatuojamus rezultatus. Ji tik leidžia, esant palankioms sąlygoms, susikurti padėčiai, kurioje panaudojama daugiau žmogiškųjų sugebėjimų ir žinių, negu tai leidžia kuri nors kita mums žinoma procedūra. Nors kiekvienas sėkmingas

žmogaus pasinaudojimas savo sugebėjimais ar žiniomis gali būti laikomas pelnijimusi, o kiekvienas mainų aktas, kuriame abi mainų pusės teikia pirmenybę tam, ką gauna, o ne tam, ką atiduoda, gali būti laikomas abipusiai naudingu, niekada negalime pasakyti, kokiu agregatiniu dydžiu padidėja tų žmonių gaunama grynoji nauda. Turime reikalą ne su išmatuojamais ar adityviniais dydžiais; todėl kaip galimą optimumą turime pripažinti tą rezultatą, kurį generuoja tvarka, žmonėms leidžianti atrasti daugiausia pelnijimosi galimybių.

Kaip atskiras individas veiks ir kokios aplinkybės jį sups konkurencinio spaudimo sąlygomis, nėra žinoma net jam pačiam ir juo labiau – kam nors kitam. Tad visiškai beprasmiška reikalauti, kad jis veiktų taip, „tarsi" tobula konkurencija egzistuotų ar taip, „tarsi" ji būtų tobulesnė už tą, kuri egzistuoja. Konkrečiu atveju matysime, kad vienas iš svarbiausių paklydimų šioje srityje šaltinių – tai idėja, kylanti iš fiktyvios prielaidos, esą individo „kaštų kreivė" yra objektyviai duotas, stebėjimo būdu nustatomas faktas, o ne tai, kas gali būti nustatyta tik remiantis jo paties žiniomis ir sprendimais – žiniomis, kurios labai skirsis, priklausomai nuo to, ar jis veikia didelės konkurencijos sąlygomis, ar tokiomis sąlygomis, kai jis yra vienintelis gamintojas ar vienas iš nedaugelio gamintojų.

Nors konkurencijos rezultatų paaiškinimas yra vienas iš pagrindinių ekonomikos teorijos (arba katalaktikos) uždavinių, faktai, į kuriuos čia atkreipėme dėmesį, smarkiai apriboja šios teorijos pajėgumą numatyti konkrečius konkurencijos rezultatus esant situacijai, kuri mums gali turėti praktinės reikšmės. Tiesą sakant, konkurencija vertinga būtent dėl to, kad ji yra atradimo procedūra, kurios mums nereikėtų, jeigu galėtume numatyti jos rezultatus. Ekonominė teorija gali išaiškinti šios atradimo procedūros funkcionavimą konstruodama modelius, kur tariama, jog teoretikas disponuoja visomis tomis žiniomis, kuriomis vadovaujasi skirtingi individai, kurių tarpusavio sąveiką jo modelis

vaizduoja. Toks modelis mums įdomus tik todėl, kad parodo, kaip veiks šio pobūdžio sistema. Tačiau jį taikyti mums tenka realiose situacijose, kur neturime visų šių konkrečių žinių. Tad vienintelis dalykas, kurį ekonomistas gali daryti – tai iš mintinių modelių, kai jis tariasi matąs individualių lošėjų kortas, dedukuoti tam tikras išvadas apie bendrąjį rezultato pobūdį – išvadas, kurias jis galbūt gali patikrinti dirbtinių modelių priemonėmis, nors jos mums yra įdomios tik tais atvejais, kai jis negali jų patikrinti, nes neturi tų žinių, kurios tam būtų reikalingos.

Nesant faktinių „tobulos" konkurencijos sąlygų, įmonių neįmanoma priversti veikti taip, „tarsi" tos sąlygos būtų

Konkurencija, kaip atradimo procedūra, turi remtis gamintojų savanaudiškumu, t.y. leisti jiems naudotis savo žiniomis savais tikslais, nes niekas kitas neturi tos informacijos, kuria remdamiesi jie turi daryti savo sprendimus. Kur nėra „tobulos" konkurencijos sąlygų, ten kai kurie iš jų gali manyti, jog savo produktą pelningai gali parduoti už kainą, viršijančią jų ribinius kaštus, nors jie gautų pakankamą pelną juos parduodami ir žemesne kaina. Būtent šią galimybę smerkia tie, kurie tobulos konkurencijos padėtį laiko standartu. Jų įsitikinimu, gamintojus reikėtų priversti veikti taip, tarsi tobula konkurencija egzistuotų, nes taip veikti jų neskatins vien savanaudiški jų interesai. Tačiau savanaudiškumu kliaunamės todėl, kad tik jis gamintojus gali paskatinti naudotis tomis žiniomis, kurių neturime mes, ir imtis veiksmų, kurių padarinius gali žinoti tik jie. Negalime kliautis jų savanaudiškumu jiems ieškant ekonomiškiausio gamybos būdo ir kartu neleisti jiems gaminti tokią produkciją, tokia apimtimi ir tokiais metodais, kurie jiems naudingiausi. Paskatą tobulinti gamybos metodus dažnai teikia faktas, jog pirmasis juos patobulinantis, laikinai gauna papildomo pelno. Dauguma

patobulinimų atsiranda būtent dėl to, kad kiekvienas mėgina gauti tokį pelną, net jeigu jis žino, kad tas pelnas bus tik laikinas ir kad jį gaus tik tol, kol jis bus priekyje.

Jeigu būsimieji gamintojo kaštai (ypač ribiniai papildomos jo produkcijos kaštai) būtų objektyviai nustatomas dydis, kurį galėtų tiksliai apskaičiuoti kokia nors priežiūros tarnyba, tada galbūt turėtų prasmę reikalavimas, kad gamintojai savo produktą parduotų už kainą, prilygstančią ribiniams kaštams. Nors teorijoje esame įpratę argumentuoti taip, tarsi kaštai būtų „duotybė", t.y. žinomas dalykas, mažiausi kaštai, kuriais daiktas gali būti pagamintas, yra būtent tai, ką, kaip tikimės, turi atskleisti konkurencija. Tie kaštai paprastai žinomi tik tam individui, kuriam pavyko juos išsiaiškinti – ir net jis ne visada žinos, kokiu būdu jam pavyksta gaminti pigiau negu kitiems.

Tad, imant apskritai, pašaliečiui neįmanoma objektyviai nustatyti, ar gėrybės kaina, smarkiai viršijanti kaštus ir teikianti jos gamintojui didžiulį pelną dėl kokio nors technologinio ar organizacinio patobulinimo, yra tik „pakankama" investavimo sangrąža. „Pakankama" šiame kontekste laikytina tokia sangrąža, kurios numatymas galėjo atsverti prisiimamą riziką. Technologiškai pažangioje gamyboje konkretaus produkto kaštai paprastai nėra objektyviai nustatomas faktas; jie dažniausiai priklauso nuo to, kaip gamintojas įsivaizduoja būsimąją konjunktūros raidą. Atskiros įmonės sėkmė ir ilgalaikis efektyvumas priklauso nuo to, ar tikslūs yra jos lūkesčiai, kuriuos atspindi verslininko įvertinami kaštai.

Ar įmonė, sudėjusi didžiules investicijas savo gamyklai patobulinti, turi iškart plėsti gamybą iki taško, kur kaina prilygs jos naujiems ribiniams kaštams, – atsakymas į šį klausimą priklausys nuo to, kokią būsimąją konjunktūros raidą ji numato. Be abejo, pageidautina, kad būtų investuojama į naujas ir efektyvesnes gamyklas, kurios bus pelningos tik tuo atveju, jeigu tam tikrą laiką po to, kai jos pradeda veikti, jų kainos viršys jau

egzistuojančios gamybos kaštus. Naujos gamyklos statyba pateisinama tik tuo atveju, jeigu tikimasi, kad kainos, už kurias gali būti parduotas jos produktas, bus reikiamai aukštesnės už ribinius kaštus – kad jos atlygintų ne tik investuoto kapitalo amortizaciją, bet ir jo investavimo riziką. Kas gali pasakyti, kokio laipsnio rizika buvo numatyta, ar turėjo būti numatoma tų, kurie pirmieji nusprendė imtis tos statybos? Akivaizdu, kad pati tokios rizikos prisiėmimo praktika taptų negalima, jeigu šiam sprendimui pasitvirtinus įmonė būtų verčiama sumažinti savo kainas iki to lygmens, kuris kam nors atrodytų kaip pakankamas atlyginti jos ilgalaikius ribinius kaštus. Konkurencinis gamybos technologijų tobulinimas remiasi pirmiausia kiekvieno pastangomis gauti laikiną monopolistinį pelną tol, kol jis pirmauja; ir būtent tokio pelno pagrindu sėkmingai besiverčiantys gauna kapitalo tolesnei pažangai.

Visai gali būti, kad tokiose situacijose toji pelno dalis, kurią gamintojai galėtų pasidalyti su vartotojais, bus geriau panaudojama gamintojo, įsigijusio naują įrangą, negu kieno nors kito. Nieko daugiau iš jo negalima reikalauti, jeigu apskritai kliaunamės sistema, kur jam leidžiama naudotis savo žiniomis. Nedaryti to, ką gali geriausia, negali būti laikoma nusižengimu laisvoje visuomenėje, kur kiekvienam leidžiama pačiam pasirinkti savo užsiėmimą ir savo nuosavybės panaudojimo būdą.

Jau nekalbant apie praktinius sunkumus nustatant, ar toks *de facto* monopolininkas plečia savo gamybą iki to taško, kur kaina vos padengia ribinius kaštus, toli gražu nėra akivaizdu, kad toks reikalavimas būtų suderinamas su bendrais teisingo elgesio principais, kuriais remiasi rinkos tvarka. Jeigu toks monopolis būtų grindžiamas jo didesniu sumanumu ar kokiu nors gamybos faktoriumi, unikaliai tinkančiu tam tikro produkto gamybai, toks reikalavimas žeistų teisingumą. Jeigu jau leidžiame asmenims, turintiems kokių nors ypatingų sugebėjimų arba disponuojantiems kokiais nors unikaliais objektais, jais apskritai

nesinaudoti, tai būtų paradoksalu, jeigu jiems pradėjus jais naudotis komerciniais tikslais, būtų keliamas reikalavimas, kad jie juos išnaudotų didžiausiu įmanomu mastu. Nurodinėti, kaip intensyviai asmuo privalo naudotis savo sugebėjimais ar savo turtu, turime ne daugiau pagrindo, negu drausti jam savo sugebėjimus naudoti kryžiažodžiams spręsti ar išleisti savo kapitalą pašto ženklų kolekcijai įsigyti. Ten, kur monopolinės padėties šaltinis yra koks nors unikalus sugebėjimas, būtų absurdiška jo turėtoją bausti už jo pranašumą prieš kitus ir reikalauti, kad jis jį išnaudotų didžiausiu įmanomu mastu. Ir net ten, kur monopolinę padėtį lemia disponavimas kokiu nors objektu, pavyzdžiui, vandens šaltiniu, suteikiančiu jo savininkui unikalų pranašumą prieš kitus, būtų ne mažiau absurdiška jam leisti savo privačiame baseine naudotis tuo vandeniu, unikaliai tinkančiu alaus ar viskio gamybai, bet po to, kai jis jį pradeda naudoti tokiai gamybai, reikalauti, kad iš jos nedarytų sau monopolinio pelno.

Teisė nustatyti tokią produkto kainą ar kokybę, kuri jo gamybai naudojamo ištekliaus savininkui duoda didžiausią pelną, yra būtinasis daiktų privačios nuosavybės vedinys, ir ji negali būti atmesta kartu neatmetant privačios nuosavybės institucijos. Šiuo požiūriu gamintojas ar prekybininkas, sukūręs unikalią verslo organizaciją ar savo verslui įsigijęs unikaliai tinkamą vietą, niekuo nesiskiria nuo dailininko, kuris riboja savo produkciją tokia jos apimtimi, kuri jam teikia didžiausių pajamų. Nei teisingumo, nei moralės požiūriu tokio monopolininko, gaunančio savo monopolinį pelną, negalima smerkti labiau nei bet kurio kito žmogaus, nusprendžiančio dirbti ne daugiau, nei jam atrodo verta.

Matysime, jog padėtis visiškai pasikeičia ten, kur „ekonominė galia" reiškiasi kaip galia neleisti kitiems geriau pasitarnauti vartotojams. Tam tikromis sąlygomis, iš tiesų, net teisė nustatyti kainą ar pan. suteikia monopolininkui galią veikti rinką

tokiu būdu, kuris jį apsaugotų nuo negeidžiamos konkurencijos. Matysime, jog tokiais atvejais išties yra rimto pagrindo užkirsti kelią tokiai veiklai.

Tačiau kartais monopolijos (arba oligopolijos) atsiradimas gali būti net sveikintinas konkurencijos padarinys, t.y. konkurencija atlieka savo paskirtį geriausiai, kai ji laikinai sukuria monopolį. Nors gamyba, išskyrus specifinį atvejį, kurį vėliau aptarsime, vargiai ar gali būti efektyvesnė *dėl to*, kad ją vykdo monopolis, ji paprastai bus efektyviausia, kai ją vykdo viena atskira įmonė, kuri dėl kokios nors specifinės priežasties savo efektyvumu pranoksta kitas.[3] Nors tai nėra pagrindas teikti protekciją monopolinei padėčiai ar padėti jai išlikti, vis dėlto tai yra pagrindas, leidžiantis ne tik toleruoti monopolius, bet net leisti jiems išnaudoti savo monopolinę padėtį, kol jie tą padėtį išlaiko tik todėl, kad savo klientus aptarnauja geriau nei kas nors kitas, o ne todėl, kad neleidžia dar geresniems tiekėjams mėginti su jais konkuruoti. Kol gamintojas užima monopolinę padėtį dėl savo sugebėjimo gaminti mažesniais kaštais negu kas nors kitas ir savo produktą gali parduoti už mažesnę kainą nei ta, kurią gali sau leisti bet kuris kitas gamintojas, tol šią padėtį turime laikyti geriausia iš galimų – net jeigu teoriškai galime įsivaizduoti geresnį, tačiau neįgyvendinamą išteklių panaudojimo būdą.

Daugeliui žmonių tokia nuostata atrodo nepriimtina, tačiau dažniausiai tik dėl to, kad žodis „monopolis" klaidingai siejamas su privilegijomis. Tačiau grynas faktas, kad vienas gamintojas (ar keletas gamintojų) gali patenkinti paklausą už kainą, kurios niekas kitas negali sau leisti, nereiškia jokios privilegijos – jeigu kitų nesugebėjimas jam prilygti nėra paaiškinamas tuo, kad jiems draudžiama mėginti jam prilygti. Terminas „privilegija" gali būti pagrįstai vartojamas tik tada, kai kalbama apie teises, atskiru sprendimu suteikiamas (*privi-legium*) tik kai kuriems, bet ne visiems, ir jo nedera vartoti kalbant apie objektyvias galimybes, kurios konkrečiomis aplinkybėmis tenka kai kuriems, bet ne visiems individams.

Jeigu monopolis nesiremia privilegija griežtąja šio žodžio prasme, jis gali būti kritikuojamas tik tada, kai jo atsiradimas paaiškinamas tuo, kad kitiems žmonėms neleidžiama siūlyti geresnių paslaugų. Tačiau tos monopolijos arba oligopolijos, apie kurias šiame skirsnyje kalbėjome anksčiau, nesiremia šio pobūdžio diskriminacija. Jos atsiranda vien dėl to, kad žmonės ir daiktai nėra visiškai vienodi ir kad dažnai tik keletas ar net tik vienas iš jų pasižymi ypatingais pranašumais. Mes žinome, kaip paskatinti tokius individus ar organizacijas geriausiai už visus pasitarnauti savo visuomenės nariams. Tačiau neturime priemonių priversti juos atiduoti visuomenei visa, ką jie gali.

Ką duoda laisvoji rinka?

Tad koks yra tas rezultatas, kurio tikimės iš konkurencijos ir kurį ji paprastai duoda, jeigu jai netrukdoma veikti? Jis yra toks paprastas ir akivaizdus, jog dauguma mūsų linksta jį traktuoti kaip savaime suprantamą dalyką; ir mes visiškai nemanome, kad tas rezultatas yra fenomenalus, kad jo niekada negalėtų pasiekti jokia valdžia, nurodinėjanti individualiam gamintojui, ką daryti. Konkurencija, jeigu jai netrukdoma, paprastai sukuria padėtį, kurioje: *pirma*, gaminama viskas, ką kas nors sugeba pagaminti ir gali pelningai parduoti už kainą, kuriai esant pirkėjai teikia jo produktui pirmenybę prieš jo alternatyvas; *antra*, visa, kas gaminama, yra gaminama tų, kurie produktą geba pagaminti bent jau taip pat pigiai, kaip gamintų bet kas kitas, faktiškai jo negaminantis;[4] *trečia*, viskas parduodama už kainą, kuri yra mažesnė ar bent jau ne aukštesnė už tą, už kurią produktas galėtų būti parduodamas bet kurio gamintojo, faktiškai jo neparduodančio.

Norint deramai įvertinti šios padėties reikšmę būtina suvokti trejetą dalykų: pirma, kad šios padėties niekada nebūtų galima

sukurti kokiomis nors centralizuoto valdymo priemonėmis; antra, kad prie jos priartėjama stebėtinai arti visose tose srityse, kur konkurencijos neslopina valdžia arba kur valdžia netoleruoja tokio slopinimo, vykdomo privačių individų ar organizacijų; trečia, kad plačiose ekonominės veiklos srityse prie šios padėties niekada nebuvo priartėta, nes valdžia ribojo konkurenciją arba leido ją riboti privatiems individams bei organizacijoms, dažnai pati jiems padėdama.

Jeigu iš pirmo žvilgsnio šie konkurencijos rezultatai atrodo kuklūs, mums nėra žinoma jokio kito metodo, kuris duotų geresnių rezultatų; ir visur, kur konkurencijai užkertamas kelias arba ji ribojama, ten šio rezultato tikimybė išties labai menka. Kadangi daugelyje sričių konkurencijos rezultatui atsirasti visada kelią užkerta valdžios sąmoningai vykdoma politika, nors prie to rezultato labai priartėjama, vos tik konkurencijai leidžiama veikti, mūsų svarbiausias rūpestis turėtų būti padaryti ją visuotinesnę, o ne versti veikti pagal neįgyvendinamą „tobulos konkurencijos" standartą.

Kiek normaliai funkcionuojančioje visuomenėje visose srityse priartėjama prie minėtojo rezultato, kur konkurencijai netrukdoma, rodo jau tai, kaip sunku rasti pragyvenimo šaltinį aptarnaujant vartotojus geriau, negu jie jau yra aptarnaujami. Kiekvienas puikiai žino, kaip nelengva tai padaryti ir kokio sumanumo reikia norint rasti tokių nišų funkcionuojančioje katalaksijoje.[5] Šiuo požiūriu verta palyginti situaciją šalyje, turinčioje didelę komerciškai orientuotą klasę, kur dauguma tokių nišų jau yra išnaudojamos, su situacija šalyje, kur žmonės mažiau sumanūs ar verslūs ir kur dėl to individui su kitokia nuostata dažnai atsiveria didžiulės spartaus praturtėjimo galimybės.[6] Reikia pastebėti, kad komercinės dvasios sklaida pati yra konkurencijos padarinys bei jos sąlyga, ir kad nėra kito būdo jai paskleisti, kaip tik suteikti konkurencijos laisvę visiems norintiems pasinaudoti jos galimybėmis.

Konkurencija ir racionalumas

Konkurencija – tai ne tik vienintelis mums žinomas metodas, mums leidžiantis naudotis kitų žmonių žiniomis bei sugebėjimais, bet ir tas metodas, kuriuo visi buvome paskatinti įsigyti daugumą savo turimų žinių bei įgūdžių. Šito nesupranta tie, kurie mano, jog argumentai konkurencijos naudai remiasi jos dalyvių racionalaus elgesio prielaida. Tačiau racionalus individų elgesys nėra ekonominės teorijos prielaida, kaip tai dažnai įsivaizduojama. Pamatinė teorijos prielaida yra veikiau ta, kad konkurencija žmones verčia elgtis racionaliai. Ji grindžiama ne prielaida, kad dauguma ar net visi rinkos dalyviai yra racionalūs, o veikiau priešinga prielaida, – kad paprastai tik konkurencijos būdu santykinai negausūs racionalūs individai savo sėkminga veikla visus kitus skatins savo veikla sekti jų pavyzdžiu.[7] Visuomenėje, kurioje racionalus individo elgesys suteikia pranašumo, racionalūs veiklos metodai klostosi ir plinta imitavimo būdu. Individui neverta būti racionalesniam už kitus, jeigu jam iš to neleidžiama pelnytis. Tad apskritai, kad konkurencija atsirastų, reikia ne racionalumo, bet pačios konkurencijos arba tradicijos, kuri toleruotų konkurenciją, nes būtent ji skatina racionalų elgesį.[8] Siekis dalykus daryti geriau, negu įprasta, sužadina procesą, kuriam vykstant stiprėja toji mąstymo galia, kuri vėliau pasireiškia kaip argumentavimo bei kritikos sugebėjimas. Jokia visuomenė, iš pradžių nesukūrusi komercinės grupės, kurioje mąstymo įrankių tobulinimas tarnauja asmens pasipelnymui, niekada neįgijo sisteminio racionalaus mąstymo galių.

Šį faktą pirmiausia reikėtų prisiminti tiems, kurie aiškina, jog konkurencija neveiks visuomenėje, kurioje trūksta verslininkystės dvasios: pakanka leisti iškilti keletui žmonių – net jeigu iš pradžių jie būtų svetimšaliai – įgijusių autoritetą bei galią dėl savo sėkmės žengiant naujais keliais, ir leisti laisvai veikti tiems, kurie susigundo sekti jų pavyzdžiu – net jeigu iš pradžių jų

būtų tik vienetai – ir verslo dvasia atsirastų, ir atsirastų vieninteliu būdu, kuriuo gali atsirasti. Veiksmingiausiai konkurencija formuoja tam tikrą sąmonės nuostatą: mąstymo būdas, būdingas didiesiems verslininkams, negalėjo atsirasti be tos konkurencinės aplinkos, kurioje jie naudojosi savo sugebėjimais. Prigimtinė mąstymo galia įgyja labai įvairių pavidalų: tai priklauso nuo tikslų, kuriems ji naudojama.

Tačiau tokia raida bus galima tik tuo atveju, jeigu tradicinė dauguma neturės galios versti kiekvieną laikytis tradicinių metodų bei papročių, užkertančių kelią eksperimentavimui su naujais metodais – o tai ir yra esminis konkurencijos bruožas. Vadinasi, daugumos galia turi apsiriboti bendrų taisyklių, draudžiančių kėsintis į svetimas valdas, įtvirtinimo ir palaikymo užduotimi, nekeldama jokių pozityvių reikalavimų individų elgesiui. Jeigu daugumos ar dar kieno nors *vienas* požiūris į tai, kaip dalykai turi būti tvarkomi, būtų primetamas visiems, tai toji raida, kai mažiau racionalias procedūras pamažu keičia racionalesnės, taptų negalima. Intelektinę visuomenės pažangą lemia tai, kad visuomenėje leidžiama pamažu plisti nedaugelio pažiūroms, net jeigu tai nepatinka tiems, kurie nenori jų pripažinti; ir nors niekam neturi būti suteikiama galia savo pažiūras primetinėti kitiems, tuo atveju, kai jų sėkmė įrodo jų pažiūrų pranašumą, tie, kurie laikosi senųjų pažiūrų, neturi būti ginami nuo savo padėties santykinio ar net absoliutaus pablogėjimo. Konkurencija yra tas procesas, kai nedaugelis pastūmėja didžiąją daugumą daryti tai, ko ji nenori, – daugiau dirbti, keisti savo įpročius ar savo darbą, dirbti sumaniau, uoliau ar atkakliau – t.y. imtis pastangų, kurių nereikėtų, jeigu nebūtų konkurencijos.

Beveik neįtikėtina, kad visuomenėje, kurioje verslo dvasia nėra paplitusi ir kur dauguma turi galią drausti visa, kas jai nepatinka, būtų leista atsirasti konkurencijai. Abejotina, ar gyvybinga rinka kada nors naujai susikūrė neribotos demokratijos sąlygomis, ir labai tikėtina, kad neribota demokratija ją sunai-

kins visur, kur tik ji atsiras. Kuriems iššūkį meta konkurentai, tiems yra negeidžiamas pats konkurentų egzistavimo faktas, trikdantis ramų gyvenimą; ir būtent šie tiesioginiai konkurencijos padariniai visada matomi aiškiau negu toji netiesioginė nauda, kurią visi gauna iš konkurencijos. Konkrečiau, tiesioginius padarinius pajunta tie, kurie užsiima tuo pačiu verslu; būtent jie mato, kaip veikia konkurencija; tuo tarpu vartotojas paprastai nesuvokia, kieno veiksmų dėka mažėja produktų kainos ar gerėja jų kokybė.

Dydis, koncentracija ir galia

Klaidingai telkiant dėmesį vien į tai, kad atskira įmonė gali daryti įtaką kainoms – ir kartu vadovaujantis paplitusiu prietaru, jog įmonės dydis pats savaime yra įkaltis prieš ją, taip pat ir įvairūs „socialiniai" argumentai, tariamai įrodantys būtinybę išlaikyti viduriniąją klasę: nepriklausomą verslininką, smulkų amatininką ar krautuvininką ir apskritai, egzistuojančią visuomenės struktūrą, – visi šie dalykai stabdo kaitą, kuri būtina ekonominei ir technologinei pažangai. „Galia", kuria disponuoja didelės korporacijos, yra vaizduojama kaip pavojus, kuris ypatingas valdžios priemones, ribojančias šią galią, daro būtinas. Nerimas dėl korporacijų dydžio bei galios yra bene svarbiausias motyvas, kurio pagrindu iš liberalių prielaidų daromos iš esmės antiliberalios išvados.

Netrukus parodysime, jog monopolis dvejopu būdu jo savininkui gali suteikti kenksmingą galią. Tačiau nei dydis pats savaime, nei galimybė diktuoti savo produkto kainas nėra šios kenksmingos galios požymis. Dar svarbiau, – nėra jokio požymio ar kriterijaus, pagal kurį galima būtų spręsti, ar tam tikra įmonė yra per didelė. Vien faktas, kad atskira didelė tam tikros pramonės šakos įmonė „dominuoja" rinkoje, nes kitos tos šakos įmonės nepajėgia su ja konkuruoti savo kainomis, žinoma, nėra

įrodymas, kad tokia padėtis gali būti pagerinta kitaip, kaip tik atsiradus efektyviai jos konkurentei; tačiau nors tokios eigos galime tikėtis, jos negalime paspartinti – kol nėra kito rinkos dalyvio, disponuojančio tais pačiais (ar kompensuojamais) pranašumais, kuriais disponuoja dominuojanti įmonė.

Efektyviausias atskiros įmonės dydis – tai vienas iš nežinomųjų, kurie turi būti atrasti rinkos procese, lygiai taip pat, kaip gaminamų ir parduodamų prekių kainos, jų kiekis ar kokybė. Negali būti jokio bendro įmonės pageidautino dydžio kriterijaus, nes dydis visada priklauso nuo kintančių technologinių bei ekonominių sąlygų; ir daugelis pokyčių visada teiks pranašumų įmonėms, kurios praeities standartų požiūriu atrodys per didelės. Žinoma, dydžio teikiami pranašumai ne visada priklausys nuo faktų, kurių negalime pakeisti, tokių kaip tam tikrų žmogiškųjų ar kitokių išteklių stygius (taip pat ir nuo tokių atsitiktinių, tačiau neišvengiamų faktų, kad kažkas anksčiau už kitus įžengė į tam tikrą sritį ir todėl turėjo daugiau laiko patirčiai bei specialioms žinioms įgyti); – jie dažnai priklausys ir nuo institucinės tvarkos, jeigu ji teikia dirbtinį pranašumą dydžiui – dirbtinį ta prasme, kad jis negarantuoja mažesnių produkcijos vieneto socialinių kaštų. Jeigu mokesčių sistema, korporacijų įstatymai ar galimybė daryti įtaką valdžios aparatui teikia pranašumų didesniam vienetui, nors jie nėra grindžiami didesniu jo efektyvumu, tada išties tokią tvarką reikėtų keisti šalinant šiuos dirbtinius dydžio pranašumus. Tačiau nėra jokio pagrindo ekonominei politikai vykdyti diskriminaciją prieš dydį kaip tokį, lygiai taip pat, kaip nėra pagrindo jį remti.

Idėja, kad įmonės dydis pats savaime jai suteikia kenksmingą galią diktuoti konkurentų elgesį rinkoje, turi šiokio tokio pagrindo tada, kai kalbame tik apie atskirą „pramonės šaką", kurioje išties kartais gali būti vietos tik vienai specializuotai didelei įmonei. Tačiau atsiradus šiuolaikinėms milžiniškoms korporacijoms beveik prarado prasmę baiminimasis, kad atskirose pra-

monės šakose gali įsivyrauti, dėl savo disponavimo didžiuliais ištekliais, tik viena korporacija. Vienas iš nenumatytų korporacijų dydžio augimo padarinių, kurio teoretikai dar nėra reikiamai išsiaiškinę, yra tai, kad augantis jų dydis leido atsirasti diversifikacijai, peržengiančiai „pramonės šakų" ribas. Tokiu būdu korporacijų dydis kitose pramonės šakose tapo pagrindine atsvara tai galiai, kurią dydis gali suteikti vienai didelei korporacijai atskiroje pramonės šakoje. Gali būti, pavyzdžiui, kad tam tikros šalies elektros energijos pramonėje jokia korporacija nėra pajėgi rungtis su įsitvirtinusiu gigantu, išlaikančiu savo *de facto* monopolį kai kuriems produktams. Tačiau, kaip liudija didžiųjų JAV koncernų automobilių ar chemijos pramonėje raidos istorija, jie be jokių skrupulų žengia į tas sritis, kur disponavimas didžiuliais ištekliais yra būtina tokio žingsnio sėkmės sąlyga. Tokiu būdu pats dydis tapo veiksmingiausiu priešnuodžiu galiai, kuri atsiranda dėl dydžio: didelių koncentruotų kapitalų galią kontroliuoja kitų didelių koncentruotų kapitalų galia, ir tokia kontrolė yra nepalyginamai veiksmingesnė už bet kurią valstybės kontrolę, kurios leidimai korporacijoms reiškia palankumą, jeigu ne tiesioginį protegavimą. Negaliu susilaikyti nuo pasikartojimo: valdžios prižiūrimas monopolis visada turi tendenciją tapti valdžios proteguojamu monopoliu; o kova su dydžiu labai dažnai užkerta kelią būtent tai raidai, kurios eigoje dydis tampa priešnuodžiu dydžiui.

Nenoriu neigti, kad gali būti rimtų socialinių bei politinių (ne ekonominių) sumetimų, kurių požiūriu daugybės nedidelių įmonių buvimas gali atrodyti labiau geidžiamas arba „sveikesnis" reiškinys negu kelios didelės įmonės. Jau turėjome progos kalbėti apie pavojų, atsirandantį dėl to, kad vis daugiau žmonių dirba didžiulėse korporacijose ir todėl pažįsta tik organizacinį tvarkos tipą, bet nepažįsta rinkos funkcionavimo, koordinuojančio atskirų įmonių veiklą. Į tai dažnai apeliuojama siekiant pateisinti priemones, kuriomis ribojama atskirų įmonių plėtra arba

mažiau efektyvioms smulkesnėms įmonėms neleidžiama absorbuotis į stambesnį vienetą.

Net pripažįstant, kad tokios priemonės tam tikra prasme gali būti pageidautinos, būtina pripažinti ir tai, kad, kaip ir daugelis kitų pageidautinų dalykų, jos negali būti įgyvendintos nesuteikiant nuožiūros laisvės bei savivalės galios vienokiai ar kitokiai valdymo agentūrai, tad šio pobūdžio argumentus turi nusverti argumentas, jog jokiai valdymo agentūrai negalima suteikti tokios galios. Jau kalbėjome apie tai, kad toks valdžios galių apribojimas užkerta kelią kai kurių tikslų realizavimui, net jeigu jiems pritaria visuomenės dauguma, ir apskritai, kad norėdama išvengti didesnių blogybių laisva visuomenė turi išsižadėti kai kurių valdymo galių, net jeigu numatomi tokių galių naudojimo padariniai atrodo vien gėrybiniai ir net jeigu jų naudojimas galbūt yra vienintelis būdas konkrečiam rezultatui pasiekti.

Politiniai ekonominės galios aspektai

Teiginys, kad korporacijos dydis jos vadovybei suteikia atitinkamos galios ir kad tokia nedaugelio žmonių galia kelia politinį pavojų ir yra nepriimtina moralės požiūriu, išties vertas rimto svarstymo. Tačiau jo įtikinamumas dažniausiai remiasi dviejų skirtingų žodžio „galia" prasmių painiojimu ir kaitaliojimu – kai, viena vertus, tokia galia traktuojama kaip geidžiamas dalykas, ir kita vertus, laikoma įkalčiu. Turiu omeny skirtumą tarp galios valdant materialius daiktus ir galios valdant kitų žmonių veiksmus. Šios dvi galios iš esmės nėra susijusios ir dažnai nesunkiai atskiriamos. Viena iš istorijos ironijų yra tai, kad socializmas, įgydamas patrauklumo dėl savo pažadų žmonių valdymą pakeisti daiktų valdymu, neišvengiamai baigia tuo, kad kai kuriems žmonėms suteikia neribotą galią valdyti kitus žmones.

Jeigu materialinių išteklių agregavimas į stambesnius vienetus leidžia pasiekti geresnių rezultatų: ar kokybiškesnių ir pi-

gesnių produktų, ar geresnio aptarnavimo, negu gali pasiūlyti smulkesni gamybos vienetai, tai šios galios plėtra turi būti laikoma gėrybine. Tas faktas, jog išteklių agregavimas vieno valdytojo rankose paprastai didina šią galią labiau nei proporcingai agregavimo mastui, suteikia pagrindo plėtoti labai stambias įmones. Dydis nėra pranašumas visais požiūriais ir visada egzistuoja augimo ribos, tačiau didėjimui nustojus lemti produktyvumo didėjimą, visada yra sričių, kur technologijos pažanga teikia pranašumų didesniems nei iki tol egzistavusiems gamybos vienetams. Pradedant nuo faktorijos, pakeitusios kaimo audėją, ir baigiant nepertraukiamu plieno gamybos procesu bei supermarketu, technologijos pažanga nuolat demonstravo didesnių gamybos vienetų efektyvumą. Nors įmonės dydžio augimas leidžia efektyviau naudoti turimus išteklius, jis nebūtinai reiškia didesnę galią valdant žmones, nebent kalbame apie tą ribotą galią, kurią įmonės vadovas turi tiems žmonėms, kurie į ją atėjo vedami noro gauti sau naudos. Prekybos korporacija *Sears Roebuck & Co* išaugo į vieną iš šimto didžiausių pasaulio korporacijų ir savo dydžiu pranoksta bet kurią analogišką įmonę, ir nors jos veikla paveikė milijonų žmonių įpročius, negalima pasakyti, jog ji savo galią naudoja kokia nors kita prasme nei toji, kad ji daugybei žmonių pajėgia teikti jų geidžiamas paslaugas. Taip pat negalima teigti, jog korporacija žmonių elgesio kontrolės galią įgyja tada, kai kokios nors visuotinai naudojamos mechaninės įrangos, pavyzdžiui, guolių, gamyboje ji pasiekia tokio efektyvumo, jog pašalina visus konkurentus: kol ji yra pasirengusi tomis pačiomis sąlygomis kiekvieną vartotoją aprūpinti savo produktais, net jeigu taip ji gautų milžinišką pelną, tol visi vartotojai tik laimi dėl to, kad ji yra, ir jokia prasme jie nėra pavaldūs jos galiai.

Šiuolaikinėje visuomenėje žmonių elgesio kontrolės galią suteikia ne įmonėje sukoncentruotų išteklių dydis, o veikiau galimybė suspenduoti paslaugas, nuo kurių žmonės priklauso gy-

vybiškai. Todėl, kaip matysime tolesniame skirsnyje, ne galia nustatinėti savo produktų kainas, bet veikiau galia vykdyti klientų diskriminaciją suteikia žmonių elgesio kontrolės galią. Tačiau ši galia nėra tiesiogiai priklausoma nuo dydžio ir net nėra neišvengiamas monopolio padarinys, nors ja disponuoja bet kurio gyvybiškai svarbaus produkto monopolininkas, nesvarbu – stambus ar smulkus, bet galintis klientams kelti nevienodas pardavimo sąlygas. Matysime, jog žalinga ir todėl ribotina yra ne vien monopolininko diskriminacinė galia bei toji įtaka, kurią jis gali daryti valdžiai, disponuojančiai analogiškomis galiomis. Tačiau ši galia, nors dažnai siejama su dydžiu, nėra nei būtinas dydžio vedinys, nei tik didelėms organizacijoms būdingas bruožas. Tokios galios tramdymo problema iškyla ir tada, kai kokia nors nedidelė įmonė ar profesinė sąjunga, kontroliuojanti kokią nors gyvybiškai svarbią paslaugą, gali šantažuoti visuomenę atsisakydama tą paslaugą teikti.

Prieš svarstydami klausimą, kaip tramdyti tokius žalingus monopolininkų veiksmus, panagrinėkime kai kurias kitas priežastis, dėl kurių dydis dažnai laikomas žalingu.

Tas faktas, kad nuo didelės įmonės sprendimų daugiau negu nuo mažesnių priklauso didesnio žmonių skaičiaus gerovė, nereiškia, kad įmonei priimant tuos sprendimus ji turi vadovautis kokiais nors ypatingais sumetimais, ar kad pageidautina (jei išvis įmanoma) tokiu atveju apsisaugoti nuo klaidų įvedant valstybinę jos priežiūrą. Nepasitenkinimą korporacijomis dažnai kelia įsitikinimas, jog jos neatsižvelgiančios į dalykus, į kuriuos, mums atrodo, jos turėtų atsižvelgti, nes yra didelės, nors pripažįstame, kad mažesnės įmonės negalėtų sau to leisti: jeigu didžiulis koncernas uždaro nepelningą vietos gamyklą, kyla protestai, esą jis „galėjo sau leisti" dirbti nuostolingai, kad būtų išsaugotos darbo vietos, o jeigu ta gamykla priklausytų atskiram individui, kiekvienas pripažintų, kad jos uždarymas neišvengiamas. Tačiau nuostolingos gamyklos uždarymas yra ne

mažiau būtinas, kai ji priklauso dideliam koncernui, galinčiam ją išlaikyti savo kitų pelno šaltinių sąskaita, negu tada, kai reikalas susijęs su įmone, negalinčia pasinaudoti tokiais šaltiniais.

Vyrauja nuomonė, kad didelė korporacija vien dėl to, kad ji yra didelė, turi labiau atsižvelgti į netiesioginius savo sprendimų padarinius ir prisiimti atsakomybę, nuo kurios išlaisvinamos mažesnės įmonės. Būtent čia glūdi pavojus, kad didelės korporacijos įgis neleistinai didelių galių. Kol korporacijos vadovybė turi tik vieną aukščiausią pareigą – akcininkų naudai tvarkyti jai patikėtus jų išteklius, tol jos rankos iš esmės yra surištos; ji neturi jokios galios savavališkai pirmenybę teikti vienokiam ar kitokiam atskiram interesui. Tačiau kai didelės korporacijos vadovybei suteikiama ne tik teisė, bet ir pareiga savo sprendimuose atsižvelgti į tai, kas laikoma viešuoju, arba visuomeniniu, interesu, palaikyti visuomenines iniciatyvas ir apskritai veikti visuomenės labui, ji iš tiesų įgyja nekontroliuojamą galią, tokią, kurią pavojinga ilgam palikti privačių vadybininkų rankose ir kuri dėl to neišvengiamai tampa didėjančios valstybės kontrolės objektu.[9]

Taigi kai tik korporacijos įgyja galią malones dalyti individų grupėms, pats jų dydis taip pat tampa poveikio valdžiai šaltiniu, ir tada išties susikuria labai nepageidautina galia. Vėliau parodysime, jog nuo tokio poveikio, kuris yra daug pavojingesnis, kai jį daro organizuotos interesų grupės, negu atskira, kad ir didžiausia, įmonė, galima apsisaugoti tik iš valdžios atėmus galią dalyti malones atskiroms grupėms.

Galiausiai turime paminėti dar vieną atvejį, kai aiškiai matyti, jog pats dydžio faktorius gali sukurti labai nepageidautiną situaciją: būtent tą atvejį, kai valdžia dėl galimų didelės įmonės žlugimo padarinių negali leisti jai to padaryti. Jau vien todėl, kad bus tikimasi, jog įmonė tokiu būdu bus proteguojama, investuoti į labai dideles korporacijas atrodys mažiau rizikinga, negu investuoti į mažesnes; taigi atsiras dar vienas „dirbtinis"

didelės įmonės pranašumas, kuris nėra grindžiamas didesniu efektyvumu ir kuris todėl turėtų būti šalinamas. Gana akivaizdu, kad to pasiekti galima tik iš valdžios atėmus galią teikti tokią protekciją, nes kol ji turi tokią galią, iš jos bus reikalaujama tokios protekcijos.

Svarbiausias dalykas, kurio negalima pamiršti, ir kurį dažnai stelbia dabartiniai postringavimai apie monopolizmą, yra tai, kad žalingas ne pats monopolis, o konkurencijos ribojimas. Verta dar kartą priminti, jog monopolis, kuris atsiranda dėl neprilygstamo efektyvumo, yra sveikintinas – net jeigu savo kainas jis palaiko tokio lygio, kuris jam leidžia gauti didžiulį pelną, bet yra pakankamai žemas, kad neleistų kitiems su juo sėkmingai konkuruoti, nes jis tam pačiam produktui pagaminti sunaudoja mažesnį išteklių kiekį nei jų sunaudotų kiti. Taip pat neturi jokio pagrindo tezė, esą toks monopolininkas turi jausti moralinę pareigą savo produktą parduoti taip pigiai, kad gautų tik „normalų" pelną – juk niekas iš mūsų neturi moralinės pareigos dirbti kuo sunkiau ar retą daiktą parduoti be jokio pelno. Lygiai taip pat, kaip niekam nekyla mintis ginčyti unikaliai gabaus menininko ar chirurgo teisės į „monopolinę" kainą, negalima kelti kaltinimų dėl „monopolinio" pelno įmonei, sugebančiai gaminti pigiau nei bet kas kitas.

Kad ne monopolis, o tik konkurencijos ribojimas (bet koks jos ribojimas, nesvarbu, ar jis sukuria monopolį, ar ne) yra nepriimtinas moralės požiūriu, – šį dalyką pirmiausia turėtų įsidėmėti „neoliberalai", įsivaizduojantys, jog jie rodo savo nešališkumą piktindamiesi verslo monopoliais ne mažiau nei darbo monopoliais, tačiau pamiršta, kad verslo monopolis paprastai yra didesnio efektyvumo padarinys, o bet kuris darbo monopolis yra prievartinio konkurencijos ribojimo padarinys. Ten, kur verslo monopolis grindžiamas panašiu konkurencijos ribojimu, jis yra lygiai taip pat nepriimtinas ir jam lygiai taip pat turi būti užkertamas kelias, kaip ir darbo monopoliui. Tačiau nei mono-

polio egzistavimas, nei pats įmonės dydis nėra smerktini ekonominiu ar moraliniu požiūriu, ir jie neturi būti painiojami su priemonėmis, kuriomis siekiama apriboti konkurenciją.

Kada monopolis tampa kenksmingu?

Čia sąmoningai paliekame nesvarstę vieno specifinio atvejo, kur tikėtinas monopolio atsiradimas – turiu omeny retus ir neatstatomus išteklius, tokius kaip kai kurių rūdų telkiniai ir pan. Jo nesvarstome todėl, kad čia iškylančios problemos yra per daug sudėtingos, kad jas būtų verta svarstyti glaustoje apžvalgoje. Reikia tik pabrėžti, jog būtent šiuo specifiniu atveju, kur monopolis neišvengiamas, visiškai neaišku, ar jis būtų kenksmingas, nes toks monopolis veikiausiai tik pailgintų išteklio eksploatavimo laiką.

Apskritai turbūt galima sakyti, jog kenksmingi ne patys monopoliai, atsirandantys dėl didesnio efektyvumo ar dėl to, kad jie valdo specifinius retus išteklius, veikiau kenksminga kai kurių monopolių galia, kai jie gina ir saugo savo monopolinę padėtį po to, kai išsenka jų pradinio pranašumo šaltinis. Juk tokie monopoliai pajėgūs ne tik visiems vienodai diktuoti savo kainas, bet ir diktuoti skirtingas kainas skirtingiems klientams. Ši galia diktuoti skirtingas kainas skirtingiems klientams arba, kitaip sakant, klientų diskriminavimas, gali būti naudojama veikiant pastarųjų elgesį rinkoje ir ypač šalinant arba kitaip trikdant potencialią konkurenciją.

Turbūt neperdedant galima sakyti, jog beveik visa realiai kenksminga neprivilegijuotų monopolių galia remiasi vien šiuo diskriminavimu, nes tik jis (jei nekalbame apie prievartą) jiems suteikia potencialių konkurentų šalinimo galią. Kol monopolininkas monopolinę padėtį užima tik dėl to, kad savo produktą parduoda geresnėmis sąlygomis negu kas nors kitas, tai net jeigu šios sąlygos nėra tokios geros, kokias jis galėtų pasiūlyti,

kiekvienas tik laimi dėl tokio monopolio buvimo. Kadangi jis daugumai gali pasiūlyti geresnes produkto pirkimo sąlygas negu bet kas kitas ir jokia kita įmonė šiuo požiūriu negali jam prilygti, kiekvienas, kuriam jis atsisako produktą parduoti tomis pačiomis sąlygomis, neturės jokio pasirinkimo savo poreikiams tenkinti. Tad nors dauguma žmonių gali turėti naudos dėl tokio monopolininko buvimo, kiekvienas gali atsidurti jo malonėje, jeigu produkto ar paslaugos prigimtis leidžia vykdyti tikslinę diskriminaciją ir monopolininkas jos griebiasi siekdamas pirkėją priversti elgtis taip, kad tenkintų monopolininką. Jis, pavyzdžiui, gali pasinaudoti šia galia, kad neįsileistų į rinką potencialaus konkurento: siūlyti ypač palankias jo produkto pirkimo sąlygas tik toje konkrečioje vietovėje, kurioje pirmiausiai gali pasirodyti jo konkurentas.

Užkirsti kelią tokiai diskriminacijai labai sunku, nes kai kurios kitos monopolininko vykdomos diskriminacijos atmainos paprastai yra net pageidautinos. Jau minėjome atvejį, kai monopolininkas gali suteikti geresnę paslaugą *dėl to*, kad jis yra monopolininkas. Turiu omeny tą atvejį, kai jo diskriminavimo galia skirtingiems jo produkto vartotojams jam leidžia dengti dalį savo pastovių kaštų iš sąskaitos tų, kurie yra pajėgūs mokėti santykinai didesnę kainą, ir po to jį teikti mažiau mokiems klientams už kainą, tik šiek tiek didesnę už kintamuosius kaštus. Galbūt tokiose srityse, kaip transportas ar komunalinės paslaugos, kai kurios paslaugos apskritai negalėtų būti teikiamos pelningai, jeigu nebūtų tos diskriminavimo galios, kurią duoda monopolis.

Tad ši problema negali būti išspręsta visiems monopolininkams primetant pareigą vienodai traktuoti savo klientus. Ir vis dėlto, kadangi monopolininko diskriminacinė galia gali būti naudojama kaip atskirų individų ar įmonių prievartavimo įrankis ir kadangi ja gali būti naudojamasi varžant konkurenciją nepageidautinu būdu, ji, žinoma, turėtų būti tvardoma nustatant dera-

mas elgesio taisykles. Nors būtų nepageidautina bet kokį diskriminavimą paskelbti neteisėtu, tikslinis diskriminavimas, kai rinkos dalyviams siekiama primesti tam tikrą elgesį, turėtų būti draudžiamas. Tačiau abejotina, ar šis tikslas gali būti pasiektas tokį diskriminavimą traktuojant kaip baudžiamosios, o ne vien kaip civilinės atsakomybės dalyką. Žinios, kurių šiuo atveju reikėtų norint baudžiamąjį persekiojimą padaryti sėkmingą, nėra tos, kurios galėtų būti prieinamos kokiai nors valdžiai.

Antimonopolinių įstatymų problemiškumas

Labiau veiksminga strategija būtų toji, kuri potencialiems konkurentams suteiktų teisę reikalauti vienodo traktavimo ten, kur diskriminacija negali būti paaiškinta kitaip nei siekiu rinkos dalyvius priversti elgtis specifiniu būdu: suteikti paskatas tiems, kurie nuo jos kenčia, ir reikalauti žalos atlyginimo dėl nepagrįstos diskriminacijos. Taip potencialiems konkurentams suteikus monopolisto priežiūros funkciją ir įdavus jiems ginklą prieš kainų diskriminaciją atsirastų veiksmingesnė tokios praktikos kontrolė nei toji, kuri vykdoma valstybės priežiūros institucijų. Ypač jeigu įstatymuose būtų numatoma, kad dalis atlygintinos žalos – ne vien atlyginimas ir išlaidų padengimas – galėtų atitekti tokias bylas nagrinėjantiems teisininkams, veikiausiai labai greitai atsirastų specializuotų teisės konsultantų, kurie, kadangi visas jų verslas priklausytų nuo tokių bylų, nesibaimintų didžiųjų korporacijų nemalonės.

Tas pat pasakytina apie atvejį, kai siekdamas užvaldyti rinką sutartinų veiksmų imasi ne vienas atskiras monopolininkas, o nedidelė grupė įmonių. Vyrauja įsitikinimas, jog būtina drausti tokius monopolistinius junginius, arba kartelius. Tokio draudimo pavyzdžiu gali būti JAV 1890 metais priimto Shermano įstatymo pirmasis straipsnis, kuris vėliau buvo plačiai imituojamas. Atrodo, jog būtent šis minėtojo įstatymo straipsnis verslo pasau-

lyje labai veiksmingai padėjo susikurti nuomonei, esą tokiais susitarimais nedera riboti konkurencijos. Neabejoju dėl to, kad visuotinis kartelių draudimas, jeigu jis būtų nuosekliai įgyvendinamas, būtų geriau nei valdžiai teikiama prerogatyva kovoti su atskirais „piktnaudžiavimais". Toks užduoties formulavimas monopolius valdžiai leidžia skirstyti į gerus ir blogus, ir paprastai ji labiau rūpinasi gerų monopolių apsauga negu kovoja su blogaisiais. Nėra jokio pagrindo manyti, kad kokia nors monopolistinė organizacija gali pelnyti saugos nuo konkurencinės grėsmės garantijas, bet galima teigti, kad kai kurie savanoriški, prievarta nesiremiantys junginiai, arba karteliai, ne tik nėra kenksmingi, bet veikiau naudingi. Jų draudimas paprastai negali būti įgyvendintas valdžiai nesuteikiant nuožiūros laisvės – darant išimtis arba primetant teismams spręsti sudėtingą klausimą: ar tam tikras junginys naudingas visuomenei. Net Jungtinėse Valstijose, priėmus Shermano įstatymą ir įvairias jo pataisas bei papildymus, susiklostė padėtis, kurią galima nusakyti taip: „iš vienų verslininkų įstatymas reikalauja nemažinti kainų, iš kitų – kad nedidintų kainų, o tretiems nurodo, jog nedera laikytis vienodų kainų".[10] Tad siūlyčiau trečią kovos su piktnaudžiavimais galimybę – daug nuosaikesnę už draudimą, tačiau universalesnę už valdžios nuožiūros laisvę, kuri būtų ir efektyvesnė, ir labiau suderinama su teisės viršenybės principu negu dvi nagrinėtosios: reikėtų paskelbti negaliojančiais ir juridiškai neįpareigojančiais bet kokius susitarimus, kuriais siekiama suvaržyti verslo ir prekybos laisvę, o norint užkirsti kelią mėginimams juos įtvirtinti tikslinės diskriminacijos ar panašiomis priemonėmis tiems, kurie patiria tokio pobūdžio spaudimą, suteikti teisę į žalos atlyginimą.

Čia neverta naujai svarstyti nepagrįsto priekaišto, jog tai prieštarautų kontrakto laisvės principui. Kontrakto laisvė, kaip ir kiekviena kita, reiškia tik tai, jog kontraktų juridinis galiojimas priklauso vien nuo bendrų teisinių taisyklių, o ne nuo valdžios

pritarimo konkrečiam kontrakto turiniui. Daugelio rūšių kontraktai: lošimo, amoraliais tikslais sudaromi arba kontraktai dėl tarnavimo iki gyvos galvos – nuo seno laikomi negaliojančiais ir juridiškai neįpareigojančiais. Tas pat turėtų galioti kontraktams, varžantiems verslo ir prekybos laisvę, nes mėginimą priversti individą elgtis tam tikru būdu, nutraukiant jam įprastų paslaugų teikimą, negalima traktuoti kitaip, kaip tik neteisėtą kišimąsi į jo privačias valdas, nukentėjusiajam suteikiantį teisę į žalos atlyginimą. Praktinį šios problemos sprendimą labai galėtų palengvinti specialūs apribojimai (apie jų būtinybę kalbėsime vėliau), taikytini „juridiniams asmenims" – korporacijoms bei kitokioms formalioms ir neformalioms organizacijoms, bet ne privatiems asmenims.

Priežastis, dėl kurios šis nuosaikus teisinis sprendimas žada, mano supratimu, geresnius rezultatus, yra ta, kad jis yra universalesnis, nedarantis išimčių, o ambicingesni projektai yra su tokia daugybe išimčių, kad savo efektyvumu jie negali prilygti tai praktikai, kai visuotinai taikoma mažiau ambicinga taisyklė, jau nekalbant apie visiškai nepageidautiną nuožiūros laisvę, kurią pirmoji iš mūsų nagrinėtų sistemų suteiktų valdžiai apibrėžiant ekonominės veiklos ribas.

Turbūt ryškiausias ambicingesniojo projekto nesėkmės pavyzdys – tai Vokietijos Federacinės Respublikos įstatymas prieš konkurencijos varžymą.[11] Jis pradedamas bendru straipsniu, skelbiančiu negaliojančiais, mūsų nurodytąja prasme, visus konkurenciją varžančius susitarimus. Tačiau tokius susitarimus paskelbęs dar ir baudžiamu nusižengimu, jis bendrąją taisyklę apsupa tokia daugybe išimčių, kad kai kurių rūšių kontraktai lieka visiškai už jo ribų, o valdžiai suteikiama nuožiūros laisvė jas leisti ir galiausiai jo taikymą apriboja tokia siaura ekonomikos sritimi, kad tas principas praranda beveik visą savo efektyvumą. Nebūtų jokios būtinybės daryti visų šių išimčių, jeigu įstatymas apsiribotų tik tuo, ką skelbia pirmasis straipsnis – juridinį

konkurenciją varžančių susitarimų negaliojimą, ir nebūtų papildytas baudžiamosios atsakomybės nuostata.

Dėl privalomų standartų bei panašių dalykų, kurių turi būti laikomasi, neabejotinai egzistuoja įvairiausių nebylių susitarimų, nebent konkrečiais atvejais eksplicitiškai susitariama kitaip. Tiesmukiškas tokių susitarimų draudimas būtų žalingas, nes jie yra visiškai gėrybiniai, kol jų laikomasi savanoriškai nedarant jokio spaudimo tiems, kurie dėl savo naudos nuo jų nukrypsta. Tokių normų klostymasis duotų nemažos ekonomijos tiek produktų tipams, tiek kontraktų sąlygoms. Tačiau tą klostymąsi lemtų ne tiek privalomas jų pobūdis, kiek faktas, jog individams paprastai naudinga laikytis nusistovėjusios standartinės praktikos. O garantiją, kad tokie susitarimai dėl standartų netaps pančiais, teiktų įmonių laisvė sudarant tarpusavio kontraktus nuo tokios normos nukrypti, jeigu tai naudinga abiem kontrakto pusėms.

Baigiant šią temą reikėtų pasakyti keletą žodžių apie keistai prieštaringą daugumos valstybių nuostatą monopolių atžvilgiu. Naujausiais laikais jos mėgino kovoti su pramonės produktų gamybos bei prekybos monopoliais ir šioje srityje dažnai taikė pernelyg griežtus standartus, tačiau platesnėse srityse – transporto, komunalinių paslaugų, darbo santykių, žemės ūkio, o daugelyje šalių ir finansų srityje – jos sąmoningai palaikė monopolį arba jį naudojo kaip politikos įrankį. Antikarteliniais bei antitrestiniais įstatymais paprastai buvo siekiama ardyti kelių didelių įmonių junginius, ir retai kliudoma antikonkurencinė mažesnių įmonių, susivienijančių į verslo asociacijas ir pan., praktika. O jeigu dar prisiminsime, kaip monopolizmas buvo skatinamas muitais, pramonės patentais, kai kuriais apmokestinimo principais bei bendrovių įstatymais, tai iškils klausimas, ar tuo atveju, jeigu valdžia paprasčiausiai nebūtų protegavusi monopolių, monopolizmas būtų kada nors tapęs rimta problema? Nors ir pripažįstu, kad vienas iš teisės tobulinimo tikslų turėtų būti

privačios galios įtakos rinkoje mažinimas ir kad tai duotų teigiamų rezultatų, nemanau, kad jų rezultatai būtų geresni už tuos, kurių galima būtų tikėtis, jeigu valdžia savo diskriminacinėmis taisyklėmis bei ekonominės politikos priemonėmis neteiktų paramos monopoliams.

Didžiausią pavojų kelia ne individų, bet grupių savanaudiškumas

Beveik visada visuomenės nepasitenkinimas ir įstatymų leidyba yra nukreipta prieš savanaudiškus atskirų monopolininkų veiksmus arba prieš keletą iškilesnių įmonių, veikiančių bendru sutarimu, tačiau didžiausią grėsmę rinkos tvarkai kelia ne savanaudiški atskirų įmonių veiksmai, bet organizuotų grupių savanaudiškumas. Daugiausia savo galią jos įgijo dėl paramos, teikiamos valdžios, jai siekiant slopinti būtent tuos asmeninio savanaudiškumo gaivalus, kurie tą galią būtų apriboję. Funkcionuojančios rinkos suvaržymo mastas bei jos didėjančio nefunkcionalumo grėsmė – visa tai yra ne tiek stambių gamybinių vienetų spontaniško klostymosi, kiek sąmoningo, kolektyviniais tikslais atliekamo tokių vienetų organizavimo padarinys. Spontaninių rinkos jėgų funkcionavimą vis labiau slopina ne tai, kas visuomenės suvokiama kaip grėsminga monopolių plėtra, bet veikiau visuotinis įvairiausių profesinių asociacijų bei sąjungų plitimas. Jų veikla daugiausia reiškiasi kaip spaudimas valdžiai, kad ji imtųsi rinką „reguliuoti" jų naudai.

Deja, pirmiausia šios problemos su darbo sąjungomis iškilo, kai visuomenė pritarė jų siekiams, ir todėl atsirado tolerancija metodams, kurie ne tik negali būti toleruojami visuotinai, bet negali būti toleruojami net darbo santykių srityje, net jeigu dauguma darbininkų juos laiko sunkiai išsikovotomis ir šventomis savo teisėmis. Pakanka iškelti klausimą, kokie būtų rezultatai, jeigu tokie metodai būtų naudojami ne ekonominiais, o politi-

niais tikslais (faktiškai kartais jie taip ir naudojami), ir taps aišku, jog jie yra nesuderinami su laisvos visuomenės išlikimu.

Pats terminas „organizacijų laisvė", pašventintas kaip šūkis ne tik darbo, bet ir įvairių politinių organizacijų, kurios būtinos valdymo demokratiškumui užtikrinti, turi konotacijų, kurios ne tik nedera, bet ir prieštarauja teisės viršenybei, kuria remiasi laisva visuomenė. Žinoma, tokios veiklos kontrolė, jeigu ji vykdoma valdžios, yra nesuderinama su laisvos visuomenės tvarka. Tačiau „organizacijų laisvė", kaip ir „kontrakto laisvė", negali būti interpretuojama taip, kad organizacijų veiklos metodai ar kolektyviniai jų veiksmai nebūtų pavaldūs toms pačioms taisyklėms, kurios galioja individams. Siekiant apriboti šią naują organizacijų galią, sukurtą tobulėjančios organizacinės technikos bei tų teisių, kurias joms teikia egzistuojantys įstatymai, veikiausiai prireiks daug griežtesnių jų veiklą saistančių taisyklių, nei tos, kurios yra taikomos privačių asmenų veiklai.

Nesunku suprasti, kodėl atskiras silpnas individas paprastai jaučiasi esąs saugesnis, jeigu žino, kad priklauso organizuotai grupei, vienijančiai bendrų tikslų individus ir kuri, kaip organizuota grupė, yra stipresnė už stipriausią individą. Tačiau būtų iliuzija manyti, kad jis ar apskritai dauguma žmonių ką nors laimėtų, jeigu visi interesai būtų organizuoti taip. Dėl tokio organizavimo visuomenė taptų ne daugiau, o mažiau laisva. Nors grupės tokiu atveju gali turėti daugiau įtakos nei individai, mažos grupės vis vien gali būti galingesnės už dideles paprasčiausiai dėl to, kad jos yra lengviau organizuojamos arba dėl to, kad jų produktas būtinesnis už didesnių grupių produktą. Net jeigu atskiras svarbiausias individo interesas lengviau gali būti patenkintas jam įsijungus į grupę, šis atskiras svarbiausias interesas, kuris gali būti ir organizuotas, vis dėlto gali būti mažiau svarbus už visumą kitų jo interesų, kurie bus pažeidžiami kitų organizacijų ir kurių jis pats nepajėgs apginti prisijungdamas prie atitinkamo skaičiaus kitų organizacijų.

Tas reikšmingumas bei pagarba, kurie gaubia kolektyvines institucijas, yra suprantamo, tačiau klaidingo įsitikinimo padarinys – esą kuo didesnė grupė, tuo daugiau jos interesai sutampa su visų interesais. Terminas „kolektyvinis" gaubiamas tokios pat šventumo aureolės, kuri supa terminą „socialinis". Tačiau kolektyviniai įvairių grupių interesai ne tik nėra artimi visuomenės, kaip visumos, interesams, veikiau jie yra jam priešingi. Jeigu individo atveju pagrįstai galima teigti, jog paprastai savanaudiškumas jį skatina taip veikti, kad tarnautų spontaninės visuomeninės tvarkos išlikimui, tai uždaros grupės arba grupės, siekiančios tapti uždara, savanaudiškumas visada yra priešingas bendram Didžiosios visuomenės narių interesui.[12]

Šį faktą jau aiškiai atskleidė klasikiniai ekonomistai, ir tiksliau suformulavo šiuolaikinė ribinio naudingumo analizė. Bet kurios atskiros paslaugos, kurią individas teikia visuomenės nariams, svarba – tai visuomet svarba paskutiniojo (ribinio) indėlio, kurį jis įneša į visas tos rūšies paslaugas; jeigu siekiama, kad, pasiimdamas ką nors iš produktų bei paslaugų visumos, kiekvienas visuomenės narys kitiems paliktų kuo daugiau, tai tam reikia, kad ne tik grupės, bet ir jas sudarantys individai, laisvai judėdami tarp grupių, kiekvienas siektų savo pajamas padaryti kaip įmanoma didesnes. Tačiau bendras bet kurios organizuotos grupės narių interesas ves ne prie jų paslaugų vertės atitikimo paskutiniojo (ribinio) indėlio svarbą, bet tą svarbą, kurią vartotojai teikia grupės paslaugų visumai. Todėl maisto, elektros energijos, transporto ar sveikatos apsaugos paslaugų teikėjai savo suvienytomis pastangomis sieks nustatyti tokį šių paslaugų pasiūlos dydį, kuris jiems garantuotų kainas, daug didesnes už tas, kurias vartotojai mokėtų už paskutinįjį (ribinį) indėlį. Nėra būtinojo ryšio tarp svarbos, kuri teikiama tam tikros rūšies prekių ar paslaugų visumai, ir tos svarbos, kuri teikiama paskutiniam dar teikiamam jos vienetui. Nors turėti tam tikrą maisto kiekį yra gyvybiškai svarbu, tačiau tai nereiškia,

kad paskutinis papildomas maisto pasiūlos vienetas yra vertesnis už papildomą kokios nors pramogos vienetą ar kad maisto gamyba turėtų būti atlyginama geriau nei gamyba dalykų, kurie, apskritai imant, mažiau svarbūs negu maistas.

Tačiau maisto, elektros energijos, transporto ar medicinos paslaugų teikėjų interesas – gauti atlygį ne vien pagal ribinę jų teikiamų paslaugų vertę, bet ir pagal jų paslaugos visos pasiūlos vertę vartotojams. Tad viešoji nuomonė, kuri šią vertę vis dar suvokia kaip visuminę paslaugos vertę, paprastai pritaria tokiems reikalavimams, nes mano, kad atlygis turi atitikti absoliučią tam tikro produkto ar paslaugos svarbą. Iš tikrųjų gi tik dėka ribinių gamintojų, kurie pragyvenimui gali užsidirbti teikdami savo paslaugas už mažesnę kainą nei ta, kurią vartotojai būtų pasirengę mokėti, jeigu bendra pasiūla būtų mažesnė, turime garantuotą tokių paslaugų gausą bei gerėjančius visų šansus. Kita vertus, kolektyviniai organizuotų grupių interesai visada prieštarauja šiam bendram interesui, nes tokių grupių tikslas – neleisti ribiniams gamintojams įnešti savo indėlio į bendrąją pasiūlą.

Štai kodėl bet kuri priemonė, kuri tam tikro verslo ar profesijos nariams leidžia kontroliuoti bendrąją savo teikiamų prekių ar paslaugų apimtį, visada bus nukreipta prieš tikrai bendrą visuomenės interesą; tuo tarpu savanaudiški individo interesai paprastai jį skatins teikti tas ribines paslaugas, kurių kaštai beveik prilygsta kainai, už kurią jos gali būti parduotos.

Tad visiškai klaidinga koncepcija, esą derybos tarp grupių, vienijančių visus įvairių prekių ar paslaugų teikėjus ir vartotojus, sukuria padėtį, garantuojančią gamybos efektyvumą ar teisingą pajamų paskirstymą. Net jeigu visi atskiri interesai (ar net visi „svarbiausieji" interesai) galėtų būti organizuojami (dar matysime, jog iš tikrųjų taip nėra), toji pusiausvyra tarp skirtingų interesų, kurią kai kurie žmonės laiko būtinu ar net sveikintinu šiuolaikinės raidos padariniu, faktiškai sukurtų struktūrą, kuri

būtų įrodomai iracionali, neefektyvi ir visiškai nesuderinama su teisingumu, su reikalavimu visus traktuoti pagal tas pačias taisykles.

Esminė šio reiškinio priežastis yra ta, kad derybose tarp organizuotų grupių interesai tų, kurie generuoja taikymąsi prie pokyčių, t.y. interesai tų, kurie galėtų savo padėtį pagerinti judėdami iš vienos grupės į kitą, yra sistemiškai ignoruojami. Jei kalbame apie grupę, į kurią jie norėtų patekti, tai tos grupės svarbiausias tikslas – neleisti jiems to padaryti. O grupės, iš kurių jie norėtų pasitraukti, neturės jokių paskatų padėti jiems įsijungti į kitų grupių įvairovę. Taigi sistemoje, kurioje įvairių prekių bei paslaugų teikėjų organizacijos nustato kainas bei gamybos apimtis visiems tiems, kurie generuotų nepaliaujamą taikymąsi prie kintančių sąlygų, būtų užkirstas kelias daryti poveikį įvykių raidai. Netiesa, nors tuo remiasi argumentas, palaikantis įvairias sindikalistines bei korporatyvistines sistemas, kad kiekvieno interesas yra susietas su interesais visų tų, kurie gamina tą patį produktą. Gali būti, kad kai kurių interesams labiausiai pasitarnautų perėjimas į kitą grupę, o tokie perėjimai neabejotinai turi didžiausios reikšmės tam, kad išliktų visuminė tvarka. Tačiau būtent šiems pokyčiams, kurie galimi laisvoje rinkoje, siekiama užkirsti kelią susitarimais tarp organizuotų grupių.

Organizuoti produktų ar paslaugų gamintojai paprastai mėgina teisinti šį ribojimą tuo, kad jie esą vis vien galį patenkinti visą paklausą, bet jeigu jie negalėtų jos patenkinti, tada neprieštarautų kitų įsijungimui į jų verslą. Tik nepasako to, jog jie tą paklausą gali patenkinti už esamas kainas, kurios jiems garantuoja pakankamą pelną. Tačiau pageidautina tai, kad paklausa būtų tenkinama žemiausiomis kainomis, kurias galbūt galėtų pasiūlyti kiti gamintojai, dabartiniams gamintojams palikdami tik tokias pajamas, kurios atspindėtų faktą, kad jų įgūdžiai jau nebėra reti, ar įranga jau pasenusi. Pavyzdžiui, diegti technikos

naujoves senbuviams turi būti ne mažiau pelninga negu naujai ateinantiems, tačiau pirmiesiems tai reikštų rizikos prisiėmimą, o dažnai ir būtinybę pritraukti papildomo kapitalo, kas tik trikdytų jų patogią įtvirtintą padėtį ir ko jiems atrodytų neverta imtis, nebent jų padėčiai grasintų tie, kurie nėra patenkinti savąja. Įsitvirtinusiems gamintojams suteikti teisę spręsti, kada į jų verslą įleisti naujų dalyvių, reikštų paprasčiausiai įšaldyti *status quo*.

Net visuomenėje, kurioje visi skirtingi interesai būtų suorganizuoti į uždaras grupes, tai lemtų esamos struktūros įšaldymą ir atitinkamai ekonomikos smukimą jai laipsniškai tampant vis mažiau pritaikyta prie kintančių sąlygų. Tad netiesa, kad tokia sistema neefektyvi ir neteisinga tik tol, kol ne visos grupės vienodai organizuotos. Tokių autorių, kaip G. Myrdalas ir J. K. Galbraithas,[13] įsitikinimas, esą šios sistemos trūkumai tėra laikini ir jie bus ištaisyti organizavimo procesui pasibaigus, yra visiškai klaidingas. Daugumos Vakarų šalių ekonomika vis dar išlieka gyvybinga todėl, kad interesai jose suorganizuoti tik iš dalies ir fragmentiškai. Jeigu jie būtų suorganizuoti visuotinai, šie interesai susipintų su visiškai sustabarėjusia ekonomikos struktūra, kurios negalėtų išjudinti joks susitarimas tarp įsitvirtinusių interesų ir kurią sulaužyti galėtų tik diktatoriškos valdžios jėga.

Politinio pajamų skirstymo padariniai

Bendrasis visuomenės narių interesas nėra suma interesų, kuriais vadovaujasi esamų gamintojų grupių nariai, o tik suinteresuotumas tuo, kad vyktų nenutrūkstamas adaptavimosi prie kintančių sąlygų procesas, toks, kurį stabdyti visada norės kai kurios grupės. Tad organizuotų gamintojų interesas visada bus priešingas vienam nuolatiniam visų visuomenės narių interesui, būtent, kad vyktų nenutrūkstamas taikymasis prie nenumato-

mų pokyčių – taikymasis, kuris būtinas ir tam, kad išliktų bent esamas gamybos lygis (žr. 8 ir 10 skyrius). Organizuoti gamintojai visada bus suinteresuoti tuo, kad nebūtų įsileidžiama kitų, norinčių pasidalyti jų gerove, ir visada sieks, kad efektyvesni gamintojai sumažėjus paklausai neturėtų galimybės jų išstumti iš rinkos. Taip bus trikdomi visi griežtai ekonominiai sprendimai, t.y. visi nauji mėginimai taikytis prie nenumatomos kaitos. Tačiau visuomenės gyvybingumas priklauso nuo to, kaip sklandžiai ir nuolat vyksta tokio taikymosi procesas ir ar jo neblokuoja tokios kliūtys, kurias, susidarius tam tikram spaudimui, tektų šalinti jėga. Visa toji nauda, kurią mums teikia spontaninė rinkos tvarka, yra šio proceso padarinys, ir ji gali išlikti tik tuo atveju, jeigu tam procesui leidžiama vykti. Tačiau kiekvienas tokio prisitaikymo atvejis žeis kai kuriuos organizuotus interesus; tad rinkos tvarkos išlikimas priklausys nuo to, ar tiems interesams nebus leidžiama stabdyti jų negeidžiamos kaitos. Daugumai visada naudinga, kad kai kuriems tenka susidurti su būtinybe daryti negeidžiamus dalykus (keisti darbą, sutikti dirbti už mažesnį atlyginimą ir pan.), ir šis bendras interesas tenkinamas tik tada, jeigu pripažįstamas principas, jog kiekvienas privalo susitaikyti su pasikeitimais, jeigu aplinkybės, kurių niekas negali kontroliuoti, jam iškelia tokią būtinybę. Pati ši rizika – tai neatsiejama nenumatoma aplinkybių kaita; ir vienintelis pasirinkimas, kurį čia turime – tai arba leisti tokios kaitos padariniams reikštis per beasmenį rinkos mechanizmą, kai juos pakelia tie individai, iš kurių rinka reikalauja tam tikrų aukų, arba spręsti diktato ar kovos būdų klausimą, kas turi pakelti tokią naštą, kuri šiuo atveju neišvengiamai bus didesnė negu ji būtų, jeigu leistume rinkai determinuoti būtinus pokyčius.

Aklavietė, į kurią veda organizuotų interesų vykdomas kainų bei atlyginimų politinis reguliavimas, kai kuriose šalyse jau skatina reikalavimus griebtis „pajamų politikos" – kai rinkos determinuojamas gamybinių faktorių atlygio būdas keičiamas

valstybine jo nustatymo tvarka. Tokie reikalavimai grindžiami pripažinimu, kad jeigu atlyginimai bei kitokios pajamos jau yra determinuojami ne rinkos, bet organizuotų grupių politinės galios, būtinas koks nors tikslingas koordinavimas – ir ypač jeigu politinis pajamų determinavimas vykdomas darbo atlyginimų atžvilgiu, o čia jis pats ryškiausias; toks koordinavimas gali būti vykdomas tik tokiu atveju, jeigu panaši kontrolė bus taikoma ir kitoms pajamoms.

Tačiau tiesioginė grėsmė, paskatinusi reikalavimus imtis „pajamų politikos", buvo infliacijos procesas, sukeltas visuotinio spaudimo didinti visas pajamas. Ši „pajamų politika", kaip būdas suvaldyti visų piniginių pajamų kilimą, buvo pasmerkta žlugti. O toji infliacinė politika, kurios priemonėmis dabar mėginame įveikti pajamų „neelastingumą", tėra paliatyvas, kuris ilgainiui ne tik nepadės problemos išspręsti, bet ją dar labiau apsunkins: nes jos teikiamas laikinas sunkumų palengvėjimas tam „neelastingumui" leidžia tik dar labiau stiprėti. Jokia atlyginimų ar kainų kontrolė negali įveikti esminio negalavimo, ir bet kuris mėginimas valdžios sprendimu santykinių kainų struktūroje sukelti pokyčius turi žlugti ne tik todėl, kad jokia valdžia negali žinoti tikrųjų kainų, bet pirmiausia todėl, kad valdžiai visuose savo veiksmuose būtina palaikyti bent jau teisingumo regimybę, tačiau būtinieji pokyčiai nieko bendra neturi su teisingumu. Štai kodėl visos priemonės, kurių buvo griebtasi vykdant „pajamų politiką", ne tik mūsų nepriartino prie tikrosios problemos sprendimo atstatant procesą, kurio eigoje santykinės įvairių grupių pajamos prisitaiko prie kintančių sąlygų; šią problemą traktuojant kaip politinio sprendimo problemą šios priemonės ją tik apsunkino. Kaip jau matėme, vienintelė apibrėžta prasmė, kuri gali būti suteikta „socialinio teisingumo" sąvokai – tai santykinės įvairių grupių padėties sauga; tačiau tam, kad jos galėtų prisitaikyti prie kintančių sąlygų, jų padėtis negali būti nekintama. Jeigu tokie pokyčiai gali būti vykdomi tik politiniu

sprendimu, tai jų padarinys – kadangi šiuo atveju nėra pagrindo realiam sutarimui – gali būti tik didėjantis visos ekonominės struktūros stabarėjimas.

Kadangi Didžioji Britanija buvo vienintelė didelė šalis, kuri tuo metu, kai kilo visų jos išteklių naudojimo radikalaus pertvarkymo būtinybė, buvo visiškai surakinta politiškai determinuojamos atlyginimų struktūros, jai iškilusios problemos buvo įvardytos kaip „Britanijos liga". Tačiau ir daugelyje kitų šalių, kurių padėtis nedaug kuo skiriasi, dabar naudojami panašūs metodai bergždžiai mėginant išspręsti tokius pat sunkumus.

Dalykas, kuris dar nėra visuotinai suprastas, yra tai, kad tikrieji išnaudotojai šiuolaikinėje visuomenėje – tai ne savanaudžiai kapitalistai ar verslininkai, ir net ne atskiri individai, bet organizacijos, įgijusios galios dėl paramos, kurią joms teikia moralė, aukštinanti kolektyvinius veiksmus ir palaikanti grupinio lojalumo jausmus. Būtent šis institucionalizuotas palankumas organizuotiems interesams suteikia šioms organizacijoms dirbtinį pranašumą rinkos jėgų atžvilgiu, ir būtent jis yra pagrindinė priežastis, lemianti mūsų visuomenės realų neteisingumą ir jos ekonominės struktūros deformavimą. Turbūt nepalyginamai daugiau neteisingumo vykdoma grupinio lojalumo vardu negu individų savanaudiškais motyvais. Jeigu vienąkart suprasime, kad interesų organizavimo galimybė neturi nieko bendra su jų svarba kokiu nors visuomeniniu požiūriu, ir kad interesai veiksmingai gali būti organizuoti tik tuo atveju, jeigu jiems suteikiama teisė naudoti antisocialines prievartos galias, tada naivi idėja, esą organizuotus interesus kontroliuojanti „atstojamoji galia"[14] sukurs gyvybingą visuomeninę tvarką, pasirodys esanti visiškas absurdas. Jeigu „reguliavimo mechanizmas", apie kurį kalba šių idėjų vėliavnešys, turi padėti susiklostyti visiems naudingai arba racionaliai tvarkai, tai „atstojamoji galia" tikrai nesukurs tokio mechanizmo. Pati idėja, jog organizuotų interesų galią gali nukenksminti tik „atstojamoji galia", tėra grįžimas prie tų pir-

mykščių konfliktų sprendimo metodų, nuo kurių mus pamažu išvadavo teisingo elgesio taisyklių atsiradimas bei jų įtvirtinimas. Problema, kaip panašias teisingo elgesio taisykles sukurti organizuotoms grupėms, vis dar lieka ateities problema, ir svarbiausias tikslas, kurio turi būti siekiama ją sprendžiant, tai individų sauga nuo grupinio spaudimo.

Suorganizuojami ir nesuorganizuojami interesai

Per pastarąją pusę amžiaus politika vadovavosi vyraujančia nuomone, kad organizuotų interesų plėtra, siekiant daryti spaudimą valdžiai, yra neišvengiama, ir kad akivaizdžiai kenksmingi jos padariniai nulemti tik fakto, jog iki šiol organizuoti yra tik kai kurie interesai; manoma, jog šie trūkumai išnyks, kai visi svarbiausi interesai bus vienodai organizuoti taip, kad atsvertų vienas kitą. Abu šie įsitikinimai yra įrodomai klaidingi. Pirma, daryti spaudimą valdžiai verta tik tuo atveju, jei valdžia turi galią teikti privilegijas atskiriems interesams, o tokią galią ji turi tik tada, kai turi teisę nustatyti ir įtvirtinti tikslines bei diskriminacines taisykles. Antra, kaip savo svarbioje studijoje parodė M. Olsonas,[15] išskyrus santykinai mažas grupes, bendrų interesų egzistavimas *neveda* prie spontaninio visų tokių interesų organizavimosi, ir faktiškai toks organizavimasis vyko tik tada, kai valdžia pozityviai rėmė pastangas organizuoti visus tokių grupių narius ar bent toleravo prievartos bei diskriminacijos naudojimą vykdant tokį organizavimą. Tačiau galima parodyti, jog šie metodai niekada negali vesti prie visuotinio svarbiausiųjų interesų organizavimo, o tik sukuria padėtį, kai neorganizuojamų interesų grupės aukojamos ir išnaudojamos organizuojamųjų interesų grupių.

Fundamentalios reikšmės turi Olsono įrodymas, *pirma*, kad tik santykinai nedidelės grupės paprastai spontaniškai susivienija į organizacijas ir *antra*, kad didžiosios ekonominių inte-

resų organizacijos, šiandieną darančios įtaką valdžiai, paprastai atsirado remiant pačiai valdžiai ir *trečia*, kad iš principo neįmanoma suorganizuoti visų interesų ir todėl tam tikrų didelių, valdžios remiamų grupių organizavimas veda prie to, kad neorganizuotos ir nesuorganizuojamos grupės tampa nuolatinio išnaudojimo aukomis. Pastarosioms, kaip atrodo, priklauso tokios svarbios grupės, kaip vartotojai apskritai: mokesčių mokėtojai, moterys, nusenę žmonės bei daugelis kitų, kurie visi kartu sudaro labai didelę visuomenės dalį. Ir būtent šios grupės neišvengiamai nukenčia dėl organizuotų interesų galios.

[1] Šis skyrius, daugmaž dabartinio jo pavidalo, buvo parašytas prieš dešimtį metų ir iš dalies publikuotas po viešų paskaitų Čikagoje ir Kilyje, žr. „Der Wettbetrieb als Entdeckungsverfahren" leidinyje *Kieler Vorträge*, No. 56 (Kiel, 1969) ir vėliau anglų kalba mano kn. *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas* (London and Chicago, 1977). Palikau jį beveik nepakeistą, nes jis ir šiaip jau užima per daug vietos šiame kontekste, tad bet koks jo papildymas naujausių darbų aptarimu būtų nepateisinamas. Tačiau vis dėlto privalau nurodyti bent keletą darbų, kuriuose čia dėstomos idėjos buvo išrutuliotos daug plačiau: Murray Rothbard, *Power and Market* (Menlo Park, 1970), John S. MacGee, *In Defence of Industrial Concentration* (New York, 1971), D. T. Armentano, *The Myth of Antitrust* (New Rochelle, N. Y., 1972), ypač Israel Kirzner, *Competion and Entrepreneurship* (Chicago, 1973), taip pat Ericho Hoppmanno rašiniai, pirmiausia „Misbrauch der Missbrauchaufsicht", *Mitteilungen der List Gesellschaft*, 1976 m. gegužė, „Preisunelastizität der Nachfrage als Quelle von Marktbeherrschung", kn. H. Gutzler und J. H. Kaiser (Hrsg.), *Wettbewerb im Wandel* (Baden-Baden, 1976).

[2] Vienas iš nedaugelio, kuris tai suprato, buvo sociologas Leopoldas von Wiese. Žr. jo paskaitą „Die Konkurrenz, vorwiegend in soziologisch-systematischer Betrachtung", *Verhandlungen des 6. Deutschen Soziologentages*, 1929.

[3] Mano supratimu, šį dalyką supainiojo J. A. Schumpeteris savo kn. *Capitalism, Socialism, and Democracy* (New York, 1942), p. 101, kur jis teigia, jog

> monopolininkas savo dispozicijoje gali turėti pranašesnių metodų, kurių neturi arba negali lengvai įsigyti kitokių konkurentų minia, nes yra pranašumų, kuriuos iš principo gali garantuoti tik monopolis: pavyzdžiui, tik monopolis gali padidinti geresnių protų įtakos sritį atitinkamai sumažindamas blogesniųjų įtaką.

Tokia padėtis išties galėtų vesti prie monopolio, tačiau galimybę geresniems protams daryti didesnę įtaką veikiausiai lemtų ne pats monopolis, bet jo dydis.

[4] Abiem atvejais turime atsižvelgti į gamybos kaštus, kuriuos šiuo atveju sudaro tie alternatyvūs produktai, kuriuos koks nors asmuo ar kokia nors įmonė būtų pateikusi jų vietoje. Tad šioms prielaidoms neprieštarauja faktas, kad tas, kuris gali teikti tam tikrą prekę pigiau nei kas nors kitas, vis dėlto jos neteiks, o teiks kitą, kur santykinis jo pranašumas prieš kitus tiekėjus bus dar didesnis.

[5] Galbūt geriausia bus pailiustruoti kliūtis, su kuriomis susiduria kiekvienas, kuris dabartinėmis sąlygomis tikisi atradęs tobulesnių nei rutininiai problemų sprendimų. Turėjau progos daugelį metų iki smulkmenų stebėti vienos Amerikos statybinės įmonės savininko peripetijas, kai išanalizavęs namų pardavimo bei nuomos kainas, atlyginimų dydį bei statybinių medžiagų kainas viename Europos mieste, jis įsitikino, jog gali statyti geresnius namus kur kas mažesnėmis kainomis ir vis vien gauti gana didelį pelną. Savo sumanymo jį galiausiai privertė atsisakyti tai, kad valstybinė statybos reglamentacija, profsąjungų taisyklės, kartelizuotos specialios statybinės įrangos kainos bei kaštai, pereinant biurokratinę procedūrą, kuri būtina norint gauti visus reikiamus leidimus bei patvirtinimus, iš jo atėmė visas tas pelno perspektyvas, kuriomis jis grindė savo išskaičiavimą. Nežinau, ar kliūtys, su kuriomis jis susidūrė, buvo sukurtos tiesiogiai vyriausybės, ar atsirado dėl to, kad vyriausybė toleravo konkurenciją ribojančias priemones, kurių griebiasi gamintojai ar profesinės sąjungos. Aišku buvo viena – priežastis, kodėl gerai patikrintos namų statybos kaštų mažinimo galimybės nebuvo realizuotos, buvo ta, kad sugebantiems jomis naudotis buvo neleista jomis pasinaudoti.

[6] Verta atkreipti dėmesį į tai, kad ekonomika, kurioje lengva greitai gauti didžiulius pelnus arba kurioje galimas spartus augimas dėl to, kad yra daug greitai pataisomų dalykų, yra beveik neabejotinai buvusios labai nepatenkinamos padėties ekonomika. Beje, tai rodo, kaip absurdiška apie jos efektyvumą spręsti pagal augimo tempus, kurie gali veikiau byloti atsilikimą praeityje, negu pažangą dabartyje. Daugeliu požiūrių atsilikusios šalies ekonomikai lengviau, o ne sunkiau pradėti spartų vystymąsi – jeigu tik sudaromos atitinkamos institucinės sąlygos.

[7] Net formuluojant problemą kaip žinių, išsklaidytų tarp šimtų tūkstančių žmonių, išnaudojimo problemą, jos pobūdis vis dar lieka supaprastintas. Tai nėra tik informacijos apie atskirus konkrečius faktus, kuria individai jau disponuoja, išnaudojimo užduotis, bet ir jų sugebėjimo atrasti faktus, kurie būtų svarbūs jų tikslams konkrečioje situacijoje, išnaudojimo užduotis. Štai kodėl visa informacija, kuri yra prieinama individams (ne vien toji, kuria jie jau disponuoja), niekada negali būti perduota kokiai nors kitai agentūrai, o gali būti

panaudota tik tuo atveju, jeigu tie, kurie žino, kur galima gauti reikiamos informacijos, priima sprendimus. Kiekvienas asmuo atras, ką jis žino arba ką gali sužinoti, tik susidurdamas su problema, kur tokių žinių gali prireikti, tačiau jis niekada negali perduoti kitam viso to, ką jis žino ar juo labiau to, ką jis žino apie reikiamų žinių įsigijimo būdus.

[8] Plg. W. Mieth, „Unsicherheitsbereiche beim wirtschaftlichen Sachurteil als Quelle volkwirtschaftlicher Vorurteile", kn. W. Strzelewicz (red.), *Dar Vorurteil als Bildungsbarriere* (Göttingen, 1965), p. 192.

[9] Tai nuolat pabrėžia Miltonas Friedmanas, žr., pavyzdžiui, jo *Capitalism and Freedom* (Chicago, 1962).

[10] W. L. Letwin, *Law and Economic Policy in America* (New York, 1965), p. 281.

[11] Kalbu apie 1957 m. liepos 27 d. priimtą įstatymą, draudžiantį konkurencijos ribojimą.

[12] Apie visa tai bei apie problematiką, nagrinėjamą tolesnėse pastraipose žr. Mancur Olson, Jr, *The Logic of Collective Action* (Harvard University Press, 1965).

[13] Gunnar Myrdal, *An International Economy* (New York, 1956), taip pat J. K. Galbraith, *The Affluent Society* (Boston, 1969).

[14] Mancur Olson, Jr, *op. cit.*

16

DEMOKRATIJOS IDEALO ŽLUGIMAS. SANTRAUKA

An nescis, mi fili, quantilla prudentia regitur orbis?

Axel Oxenstjerna (1648)*

Demokratijos idealo žlugimas

Jau neįmanoma nepastebėti fakto, jog vis daugiau ir daugiau mąstančių ir geravalių žmonių pamažu praranda savo tikėjimą tuo, kas anksčiau jiems buvo įkvepiantis demokratijos idealas.

Tai vyksta tuo pačiu metu, kai (ir iš dalies galbūt dėl to, kad) nuolat plečiama demokratijos principo taikymo sritis. Didėjantį nerimą, žinoma, kelia ne šie akivaizdūs piktnaudžiavimai politiniu idealu, bet abejonės juo pačiu. Daugelis tų, kuriems kelia nerimą jų prarandamas tikėjimas buvusiu idealu, išmintingai laiko liežuvį už dantų. Tačiau mano nerimas mane verčia prabilti.

Mano įsitikinimu, daugelio žmonių patiriamą nusivylimą kelia ne tiek paties demokratijos principo žlugimas, kiek mūsų nevykęs naudojimasis juo. Kadangi tikrąjį idealą noriu išgelbėti nuo vykstančios jo diskreditacijos, mėginu rasti mūsų padarytą klaidą ir išsiaiškinti, kaip galėtume užkirsti kelią tiems blogiems demokratinės procedūros padariniams, kurie dabar iškyla.

* Grafas Axelis Oxenstjerna (1583–1654) laiške savo sūnui 1648 m.: „Argi tu nežinai, sūnau, su kokia menka išmintimi valdomas pasaulis?" Kadangi didžioji dalis argumentacijos, vedanti prie 17 skyriuje teikiamų siūlymų, buvo parašyta ir iš dalies publikuota, ir todėl daugeliui skaitytojų jau seniai žinoma, čia įterpiu nedidelę santrauką, kurioje, kaip tikiuosi, man neseniai pavyko aiškiau išdėstyti svarbiausius jos momentus. Šis tekstas tik labai nedaug skiriasi nuo straipsnio, išspausdinto žurnale *Encounter*, 1978 m. kovas.

Žinoma, norint išvengti nusivylimo, į bet kurį idealą reikia žvelgti blaiviomis akimis. Demokratijos atveju negalime užmiršti, jog pats žodis reiškia tik specifinį valdymo metodą. Pirmine savo prasme jis reiškia ne daugiau, kaip tam tikrą politinių sprendimų priėmimo procedūrą, ir nieko nesako apie valdymo tikslus. Tačiau kaip vienintelis iki šiol žmogaus atrastas būdas taikiai keisti valdžią, jis vis dėlto yra brangintinas dalykas, dėl kurio verta kovoti.

„Sandorių" demokratija

Nesunku suprasti, kodėl dabartinio demokratinio proceso rezultatas skaudžiai nuvilia tuos, kurie laikosi principo, jog valdžia privalo vadovautis daugumos žmonių nuomone.

Kartais tvirtinama, jog dabar taip ir yra, tačiau tokia tezė per daug akivaizdžiai klaidinga, kad to nepastebėtų atidus stebėtojas. Juk iš tikrųjų dar niekad istorijoje valdžia nebuvo taip spaudžiama tenkinti daugybės atskirų grupių interesus, kaip šiandien. Šiuolaikinės demokratijos kritikai mėgsta kalbėti apie „masių demokratiją". Tačiau jeigu demokratinę valdžią išties saistytų tai, dėl ko sutaria masės, jai nedaug ką galima būtų prikišti. Visur nepasitenkinimą kelia ne tai, kad valdžia tarnauja sutartai daugumos nuomonei, bet tai, kad ji neišvengiamai tarnauja atskiriems įvairių grupių konglomeratams. Bent jau įsivaizduojama, nors ne itin tikėtina, kad autokratinė valdžia gali laikytis tam tikros savitvardos; tačiau visagalė demokratinė valdžia paprasčiausiai negali taip elgtis. Kadangi jos galios nėra kaip nors saistomos, ji paprasčiausiai negali apsiriboti tuo, kas tenkina elektorato daugumos sutartą nuomonę. Ji yra nuolat verčiama konstruoti ją palaikančią daugumą teikdama malonių atskiroms interesų grupėms, iš kurių kiekviena susitaiko su panašiomis privilegijomis, teikiamomis kitoms grupėms, tik mainais išsireikalauja, kad į jos interesus būtų atsižvelgiama lygiai taip pat.

Šio pobūdžio „sandorių demokratija" (*bargaining democracy*) neturi nieko bendra su idėjomis, kuriomis buvo grindžiamas demokratijos principas.

Grupinių interesų pastumdėlė

Kalbėdamas apie būtinybę riboti demokratinės valdžios galias, arba, glausčiau, apie ribojamą demokratiją, aš, žinoma, neteigiu, jog turi būti ribojama tik demokratinė valdžia; teigiu, kad *bet kokia* valdžia, ir ypač demokratinė, turi būti ribojama. Tai paaiškinama tuo, kad demokratinė valdžia, nominaliai būdama visagalė, būtent dėl neribojamų savo galių tampa nepaprastai silpna – ji pavirsta įvairių atskirų interesų, kuriuos priversta tenkinti norėdama išlaikyti daugumos paramą, pastumdėle.

Kaip susiklostė ši padėtis?

Du šimtmečius – nuo absoliučios monarchijos pabaigos iki neribojamos demokratijos iškilimo – didysis konstitucinės santvarkos idealas buvo valdžios galių ribojimas. Pagrindiniai principai, kurie buvo pamažu įtvirtinti užkertant kelią savavališkam valdžios galių naudojimui, buvo šie: valdžių atskyrimas, teisės viršenybė, valdžios pavaldumas teisei, privatinės ir viešosios teisės atskyrimas, juridinės procedūros taisyklės. Visų jų tikslas buvo apibrėžti sąlygas, kurioms esant prievartos naudojimas asmens atžvilgiu būtų pateisinamas. Buvo vadovaujamasi įsitikinimu, jog prievarta pateisinama tik ginant bendrus interesus. Tik tokia prievarta, kuri vykdoma pagal vienodas, visiems galiojančias taisykles, buvo laikoma bendrųjų interesų gynimo priemone.

Visi šie iškilūs liberalizmo principai buvo nustumti į šalį arba beveik užmiršti pasigavus idėjos, jog esant demokratinei valdžios kontrolei nereikia jokių kitų saugiklių nuo savavališko naudojimosi valdžia. Tiesą sakant, senieji principai ne tiek buvo pamiršti, kiek tradicinė žodinė jų raiška buvo perinterpretuota

taip, kad jų pamatinės sąvokos pamažu prarado savo ankstesniąją prasmę. Svarbiausias iš pamatinių terminų, kuriais rėmėsi klasikiniai liberaliosios konstitucijos principai, buvo terminas „teisė"; visi senieji principai neteko savo prasmės tada, kai buvo pakeistas šio termino turinys.

Teisė prieš įsakus

Konstitucionalizmo teoretikams terminas „teisė" turėjo labai griežtą siaurą prasmę. Buvo laikomasi įsitikinimo, jog individo laisvė saugi gali būti tik tuo atveju, jeigu valdžią riboja teisė šia griežtąja prasme. XIX amžiaus teisės filosofai šią teisės viršenybę galiausiai apibrėžė kaip padėtį, kuriai esant galioja tarpasmeninių santykių taisyklės, taikytinos nežinomiems ateities atvejams, ir nustatančios draudimus, kurie delimituoja (nors ir neapibrėžia) visų individų bei organizuotų grupių valdas. Po ilgų diskusijų, kai vokiečių jurisprudencijos žinovai galiausiai sutarė dėl šio – kalbant jų terminais – „teisės materialiąja prasme" apibrėžimo, visos šios pastangos staiga buvo atmestos remiantis argumentu, kuris šiandien atrodo beveik juokingas: pagal jų pateiktą apibrėžimą konstitucinės taisyklės nepriklausytų teisei materialiąja prasme.

Iš tiesų konstitucinės taisyklės yra elgesio taisyklės, o ne taisyklės, skirtos valdymo organizavimui; būdamos viešosios teisės dalimi jos gali būti dažnai keičiamos – nesikeičiant privatinės (ir baudžiamosios) teisės taisyklėms.

Teisė atsirado kaip pastangų užkirsti kelią neteisingam elgesiui rezultatas. Teisingumas reiškė vadovavimąsi principais, vienodai taikomais visiems, ir tuo jis skyrėsi nuo visų specialių įsakų ar privilegijų, liečiančių atskirus individus ar jų grupes. Tačiau kas šiandieną gali patikėti, kaip prieš du šimtus metų galėjo tikėti Jamesas Madisonas, jog Atstovų rūmams neleistina priimti įstatymų, kurie „jų pačių ir jų bičiulių gerovei atsiliepia ne mažiau, negu didžiajai visuomenės daliai"?

Dalykas, kuris įvyko tariamai laimėjus demokratijos idealui, buvo tai, kad taisyklių nustatymo galia ir įsakomoji valdžios galia buvo suplaktos į viena ir abi įduotos į tos pačios asamblėjos rankas. Būtent dėl to aukščiausioji valdžia neišvengiamai įgijo laisvę kurti bet kokius įstatymus, padedančius jai pasiekti konkrečius einamuosius tikslus. Tačiau tai reiškė teisės *viršenybės* valdžios atžvilgiu pabaigą. Nors visiškai pagrįstai buvo galima reikalauti, kad ne tik įstatymų leidyba griežtąja prasme, bet ir valdžios „priemonės" būtų saistomos demokratinių procedūrų, įdavus abi galias tai pačiai asamblėjai (ar asamblėjoms) faktiškai buvo sugrįžta prie neribotos valdžios sistemos.

Kartu buvo sugriautas ankstesnis įsitikinimas, jog demokratija, būdama pavaldi daugumai, gali daryti tik tai, kas tarnauja bendram interesui. Taip iš tiesų galėtų būti, jeigu atstovaujamasis organas turėtų galią leisti tik *bendrus* įstatymus arba spręsti tiktai *bendro* intereso klausimus. Taip ne tik *nėra*, bet ir *negali būti*, jeigu atstovaujamasis organas turi neribotas galias ir privalo jas naudoti „pirkdamas" atskirų interesų grupių ar net įtakingų asmenų balsus. Toks organas, kurio autoritetas įgyjamas ne demonstruojant tikėjimą savo sprendimų teisingumu pačiam paklūstant bendrosioms taisyklėms, nuolat susiduria su būtinybe užsitikrinti skirtingų grupių paramą joms teikdamas specialias malones bei privilegijas. Šiuolaikinėje demokratijoje „politinė būtinybė" toli gražu nėra tai, ko reikalauja dauguma!

Teisė ir valdžios savivalė

Šios raidos padarinys yra ne tik tai, kad valdžia atsikratė pavaldumo teisei – pati teisės sąvoka prarado savo prasmę. Vadinamoji įstatymų leidimo valdžia jau neapsiriboja (kaip to reikalavo Johnas Locke'as) įstatymų, bendrų taisyklių prasme, leidyba. *Visa*, ką nusprendžia „įstatymų leidėjai", pradėta vadinti „įstatymu"; ir pats šis organas vadinamas „įstatymų leidėju" ne to-

dėl, kad jis leidžia įstatymus, bet „įstatymais" vadinama visa, kas emanuojama iš šio „įstatymų leidėjo". Tokiu būdu senasis „įstatymo" terminas prarado savo buvusią prasmę; dabar juo įvardijami įsakai tos institucijos, kurią konstitucionalizmo pradininkai pavadintų savavališka valdžia. Valdymas tapo svarbiausiu „įstatymų leidėjo" užsiėmimu, kuriam pajungiama įstatymų leidyba.

„Savivalės" terminas taip pat prarado savo klasikinę prasmę. Tas žodis reiškė valdymą „be taisyklių", vykdomą pagal kieno nors valios diktatą. Šia tikrąja šio žodžio prasme net autokratinis valdymas gali vykti pagal taisykles, o demokratinės daugumos sprendimas – būti visiškai savavališkas. Net Rousseau, kuriam tenka didžiausia kaltė dėl „valios" sąvokos įtraukimo į politinę vartoseną, bent jau retsykiais suprasdavo, jog tam, kad ši valia būtų teisinga, ji *savo intencija* turi būti *bendra*. Tačiau daugumos sprendimas šiuolaikinėje įstatymų leidybos asamblėjoje, žinoma, neprivalo turėti šio atributo. Tinka bet koks sprendimas, jeigu tik jis padeda didinti skaičių balsų, palaikančių valdžios priemones.

Turėdami visagalį suverenų parlamentą, neapsiribojantį bendrų taisyklių leidimu, turime savavališką valdžią. Dar blogiau, turime valdžią, kuri net norėdama negali laikytis kokių nors principų ir savo padėtį gali išlaikyti tik dalydama specialias malones atskiroms grupėms. Jai tenka pirkti savo autoritetą vykdant diskriminaciją. Nelaimei, Britanijos Parlamentas, kuris buvo daugumos atstovaujamųjų institucijų provaizdžiu, iškėlė ir Parlamento suverenumo (t.y. neribotų galių) idėją. Tačiau *teisės* suverenumas ir *Parlamento* suverenumas yra tarpusavyje nesuderinami dalykai. Ir vis dėlto šiandieną, kai ponas Enochas Powellas pareiškia, jog „Teisių bilis nesuderinamas su mūsų šalies konstitucijos laisve", ponas Gallacheris skuba jį patikinti, kad ir jis tai supranta ir pritaria ponui Powellui.[1]

Pasirodo, jog prieš du šimtus metų amerikiečiai buvo visiškai teisūs – visagalis Parlamentas reiškia mirtį individo laisvei. Akivaizdu, kad „konstitucijos laisvė" jau nereiškia individo laisvės – ji veikiau reiškia, kad *parlamentinei daugumai suteikiama laisvė priiminėti bet kokius jai patinkančius sprendimus.* Galime turėti arba laisvą parlamentą, arba laisvus žmones. Asmens laisvė reikalauja, kad bet kuri valdžia būtų saistoma ilgalaikio galiojimo principų, kuriems pritaria viešoji nuomonė.

Nuo nelygybės prieš įstatymą prie savivalės

Prireikė tam tikro laiko tam, kad šie neribotos demokratijos padariniai pradėtų reikštis.

Per tą laikotarpį, kai liberalus konstitucionalizmas saistė valdžios galių plėtrą, susiklostė tam tikra tradicija. Ir, žinoma, visur ten, kur buvo mėginama šią demokratijos formą imituoti nesant tokių tradicijų, ji paprastai greit žlugdavo. Tačiau šalyse su ilgesne atstovaujamosios valdžios istorija tradicinės užkardos valdžios savivalei iš pradžių buvo griaunamos vadovaujantis visiškai geranoriškomis intencijomis. Diskriminacija, vykdoma paramos varguoliams dingstimi, neatrodė kaip diskriminacija. (O pastaraisiais matais net išradome beprasmybę – *nepakankamai privilegijuotieji (under-privileged),* kad nuo savęs nuslėptume diskriminacijos faktą.) Tačiau siekiant suvienodinti materialinę padėtį žmonių, kurie neišvengiamai tarpusavyje labai skiriasi tos padėties savybėmis, lemiančiomis šią jų padėtį, juos būtina traktuoti nevienodai.

Tačiau net labdaros dingstimi, pažeidžiant *lygybės prieš įstatymą* principą atveriami visi vartai savivalei. Šiam faktui nuslėpti buvo nusigriebta pretenzingos „socialinio teisingumo" frazės; niekas nežino, ką ši frazė iš tikrųjų reiškia; ir būtent todėl ji pasitarnavo kaip burtažodis, griaunant visas užkardas savavališkoms valdžios „priemonėms". Gėrybių dalijimas vieniems

sąskaita kitų, *kurie negali būti lengvai identifikuojami*, tapo patikimiausiu metodu daugumos paramai nusipirkti. Tačiau parlamentas ar vyriausybė, tampanti labdaros institucija, kartu tampa ir neatremiamo šantažo objektu. Ir labai greitai ne „nuopelnai", bet „politinė būtinybė" pradeda diktuoti, kurios grupės bus pamalonintos kitų sąskaita.

Dėl šios legalizuotos korupcijos nėra kalti politikai; jie negali jos išvengti norėdami užimti padėtį, kurioje būdami galėtų padaryti ką nors gera. Tokia korupcija tampa sudedamąja dalimi visų sistemų, kuriose daugumos parama įteisina priemones atskiriems nepasitenkinimo židiniams gesinti. Įstatymų leidėjas, apsiribojantis bendrų taisyklių nustatymu, taip pat vyriausybinė agentūra, turinti teisę naudoti prievartą tik įtvirtinant taisykles, kurių ji pati negali keisti – šio pobūdžio institucijos gali atlaikyti tokį spaudimą; tačiau jo negali atlaikyti visagalė asamblėja. Žinoma, net jeigu iš valdžios būtų atimta bet kokia savavališkos prievartos naudojimo galia, ji vis vien teikiamomis savo paslaugomis galėtų vykdyti diskriminaciją, tačiau tokia praktika būtų mažiau žalinga ir jai būtų galima lengviau užkirsti kelią. Jeigu centrinė valdžia neturėtų diskriminuojančios prievartos galių, tai dauguma tų paslaugų galėtų ir veikiausiai turėtų būti deleguojamos regioninėms bei vietinėms korporacijoms, konkuruojančioms dėl gyventojų mažesniais kaštais teikiamomis geresnėmis paslaugomis.

Galių atskyrimas kaip būdas užkirsti kelią neribotai valdžiai

Akivaizdu, kad nominaliai neribota („suvereni") atstovaujamoji asamblėja neišvengiamai nuolat bus stumiama valdžios galių ekspansijos link. Taip pat aišku, kad šis procesas gali būti sustabdytas tik padalijant aukščiausiąją valdžią tarp dviejų skirtingų demokratiškai renkamų asamblėjų, t.y. valdžių padalijimo principą taikant aukščiausiuoju lygiu.

Žinoma, tokios dvi asamblėjos turėtų būti sudaromos pagal skirtingus principus, jeigu norime, kad *įstatymų leidybos* asamblėja atstovautų žmonių *nuomonei* apie tai, kokio pobūdžio valdžios veiksmai suderinami su teisingumu, o kita, *valdymo asamblėja*, vadovautųsi žmonių *valia* atžvilgiu konkrečių priemonių, kurių imamasi pirmosios asamblėjos nustatytuose teisės rėmuose. Šiai antrajai užduočiai spręsti – o ja daugiausia ir užsiima dabartiniai parlamentai – parlamentų procedūra bei organizacija jau yra neblogai pritaikytos, ypač jų organizavimasis pagal partijas, kas išties būtina vykdant valdymą.

Tačiau visi didieji politiniai XVIII amžiaus mąstytojai visiškai pagrįstai didžiausią nepasitikėjimą tikroje įstatymų leidybos institucijoje reiškė susiskirstymui pagal partijas. Turbūt nepaneigiama, jog dabartiniai parlamentai iš esmės nėra pritaikyti tikrajai įstatymų leidybai. Šiai užduočiai jie neturi nei laiko, nei deramos intelektinės nuostatos.

[1] Bendruomenių rūmai, 1977 m. gegužės 17 d. Būtų nereikalingas joks ginamų teisių katalogas – pakaktų vien nuostatos, kad valdžiai neleistina naudoti prievartos kitaip nei užtikrinant klusnumą įstatymui, kaip jis buvo apibrėžtas aukščiau. Tai apimtų visas pripažintas pamatines teises ir dar daugiau.

17
KONSTITUCIJOS MODELIS

> Visada naudinga turėti tobuliausios santvarkos idėją, kad bet kurią realią konstituciją arba valdymo formą galėtume kuo labiau prie jos priartinti pamažu darydami pakeitimus bei diegdami naujoves taip, kad visuomenėje nekiltų per daug sumaišties.
>
> David Hume*

Klaidingas posūkis atstovaujamųjų institucijų raidoje

Ką galime padaryti šiandieną, remdamiesi įgyta patirtimi, kad įgyvendintume tuos tikslus, kuriuos prieš porą šimtų metų tikslingo konstravimo būdu pirmąkart mėgino pasiekti Jungtinių Amerikos Valstijų Konstitucijos kūrėjai? Mūsų tikslai gali būti tie patys, tačiau yra daugybė dalykų, kurių šis didysis eksperimentas bei įvairios jo imitacijos turėjo mus išmokyti. Dabar jau žinome, kodėl žlugo šio dokumento autorių viltys, jog jis padės veiksmingai apriboti valdžios galias. Jie tikėjosi, kad atskyrus įstatymų leidybą nuo vykdomosios bei teisminės valdžios, valdžia ir privatūs asmenys vienodai bus saistomi teisingo elgesio taisyklių. Kažin ar jie galėjo numatyti, jog dėl to, kad įstatymdaviams patikėjus dar ir valdymo kontrolę bus beviltiškai supainiotos dvi skirtingos užduotys – teisingo elgesio taisyklių nustatymas ir vadovavimas valdžios veiklai jai vykdant specifinius uždavinius – ir kad įstatymai nustos reikšti tik tokias visuotines ir vienodas teisingo elgesio taisykles, kurios riboja visą savavališką prievartą. Todėl jiems iš tiesų niekada nepavyko pasiekti

* David Hume, *Essays*, Part II, Essay XVI, „The Idea of a Perfect Commonwealth".

geidžiamo valdžios galių atskyrimo. Tiesą sakant, Jungtinėse Valstijose jie sukūrė sistemą, kurioje – dažnai valdymo efektyvumo sąskaita – valdymo organizavimo bei kontrolės galia paskirstyta tarp vyriausiojo pareigūno ir atstovaujamosios asamblėjos, renkamos ne tuo pačiu metu ir ne pagal tuos pačius principus, tad šios institucijos dažnai susiduria kaktomuša.

Jau matėme, kad noras į tas pačias rankas įteikti teisingo elgesio taisyklių nustatymo užduotį ir einamųjų valdymo reikalų tvarkymo užduotį nebūtinai reiškia, jog išties šios užduotys turi būti patikėtos tai pačiai institucijai. Kitokio problemos sprendimo galimybę[1] faktiškai sugestionuoja senesnioji atstovaujamųjų institucijų raida. Vykdomosios valdžios kontrolė iš pradžių daugiausia buvo vykdoma valdžios biudžeto įplaukų kontrolės būdu. Vykstant evoliucijai, prasidėjusiai jau XIV a. Britanijoje, iždo valdymo teisę pamažu perėmė Bendruomenių rūmai. Kai galiausiai XVII a. pabaigoje Lordų rūmai visiškai Bendruomenių rūmams perleido teisę tvarkyti „pinigines sąskaitas", šie rūmai, būdami aukščiausia teismine šalies instancija, vis dar išlaikė savo rankose aukščiausiąją bendrosios teisės priežiūros galią. Atrodo, būtų buvę visiškai natūralu, jeigu Bendruomenių rūmams atiduodami išimtinę einamųjų vykdomosios valdžios reikalų priežiūros galią antrieji rūmai mainais sau būtų pareikalavę išimtinės galios savo statutais keisti privalomas teisingo elgesio taisykles.

Tokie mainai realiai buvo neįmanomi, kol Aukštesnieji rūmai atstovavo nedidelei privilegijuotajai klasei. Tačiau iš principo valdžios padalijimas pagal funkcijas, o ne pagal atstovaujamas klases, galėjo sukurti padėtį, kuriai esant Bendruomenių rūmai turėtų visišką valdymo aparato bei jam patikėtų lėšų naudojimo priežiūros galią, tačiau prievartos galią turėtų tik tokią, kurią sankcionuoja taisyklės, nustatomos Lordų rūmų. Organizuodami ir kontroliuodami tai, kas dera valdymo užduotims, Bendruomenių rūmai būtų visiškai laisvi. Kontroliuodami tai,

kaip valdžios pareigūnai tvarko valstybinį turtą, jie galėtų nustatyti bet kokias sutartas taisykles. Tačiau nei jie patys, nei jų pareigūnai neturėtų teisės naudoti prievartą privačių piliečių atžvilgiu, išskyrus atvejus, kai tenka juos priversti paklusti taisyklėms, kurias pripažįsta arba nustato Aukštesnieji rūmai. Tokiu atveju būtų visiškai logiška, jeigu einamieji valdymo reikalai būtų tvarkomi Žemesniųjų rūmų, arba, veikiau, jų daugumos sudaryto komiteto. Tokia valdžia savo galiomis piliečių atžvilgiu būtų visiškai susaistyta įstatymo, kurio ji pati, siekdama jį priderinti prie savo konkrečių tikslų, negalėtų keisti.

Toks užduočių atskyrimas būtų pamažu sukūręs griežtą skiriamąją liniją tarp teisingo elgesio taisyklių ir valdžiai skirtų nurodymų. Netrukus dėl to būtų atsiskleidusi aukščiausiosios teisminės valdžios būtinybė – valdžios, kuri galėtų spręsti konfliktus tarp dviejų atstovaujamųjų organų ir taip pamažu brėžtų vis tikslesnę skiriamąją liniją tarp dviejų rūšių taisyklių – tarp privatinės (ir baudžiamosios) teisės ir viešosios teisės, kurios dabar yra painiojamos jau vien dėl to, kad abi apibūdinamos tuo pačiu „teisės" terminu.

Deja, vietoje šios galimos raidos, išryškinančios pamatinį skirtumą, visiškai skirtingų užduočių atidavimas vienai ir tai pačiai asamblėjai vedė prie didėjančio teisės sąvokos neapibrėžtumo. Matėme, kad pats šis skirtumas nėra lengvai apibrėžiamas ir kad tokio apibrėžimo uždavinys kelia rimtų problemų net šiuolaikinei teisės teorijai. Tačiau tai nėra neįveikiamas uždavinys, net jeigu patenkinamas jo sprendimas pareikalautų mūsų supratimo pažangos. Tačiau būtent tokios supratimo pažangos dėka tobulėjo visa teisė.

Idealios Konstitucijos modelio vertė

Tarus, kad skirtumas tarp dviejų rūšių taisyklių, kurias vienodai vadiname teise, gali būti aiškiai nubrėžtas, jo svarbą galime išryškinti smulkiai paaiškinę tuos mūsų siūlomos konstitucinės sąrangos bruožus, kurie garantuotų realų galių padalijimą tarp

dviejų atskirų atstovaujamųjų institucijų – kai įstatymų siaurąja prasme leidyba ir valdymas jo derama prasme būtų vykdomi demokratiškai, tačiau tai darytų skirtingos ir tarpusavyje nepriklausomos agentūros. Mano tikslas, pateikiant tokios konstitucinės sąrangos bruožus, nėra noras pasiūlyti konstitucinę schemą, kuri turėtų būti taikoma jau šiandien. Tikrai jokiai šaliai su tvirta konstitucine tradicija nesiūlau savo Konstituciją keisti pagal mano siūlomus principus. Tačiau jau nekalbant apie tai, kad bendrieji principai, kuriuos aptariau anksčiau, įgis daugiau apibrėžtumo pateikus juos įkūnijantį Konstitucijos modelį, yra dar dvi priežastys, dėl kurių verta pateikti tokį projektą.

Pirmiausia, labai nedaug šalių pasaulyje turi stiprias konstitucionalizmo tradicijas. Tiesą sakant, už anglosaksų pasaulio ribų jas turi turbūt tik Šiaurės Europos šalys bei Šveicarija. Dauguma kitų šalių apskritai gana ilgai neturėjo Konstitucijos, kad ji įsitvirtintų kaip tradicija; daugelyje jų taip pat nėra tų pamatinių tradicijų bei įsitikinimų, kurie laimingesnėse šalyse padeda funkcionuoti Konstitucijai net jeigu joje formuluojama ne viskas, ką ji suponuoja, ar net jeigu ji neegzistuoja rašytiniu pavidalu. Juo labiau tai pasakytina apie tas naujas šalis, kurios niekada neturėjo tradicijos, bent kiek panašios į teisės viršenybės idealą, nuo seno išpažįstamą Europoje, ir kurios dabar iš jos perima demokratijos institucijas, neturėdamos to įsitikinimų pamato, kuriuo šios institucijos remiasi.

Kad tokie mėginimai transplantuoti demokratiją nežlugtų, tos nerašytos tradicijos bei įsitikinimai, kurie senose demokratijose ilgai tramdė piktnaudžiavimą daugumos galia, turi būti išdėstyti konstituciniuose naujųjų demokratijų dokumentuose. Faktas, kad dauguma tokių mėginimų iki šiol žlugdavo, įrodo ne tai, jog pamatinės demokratijos idėjos nėra įgyvendinamos, o tik tai, kad konkrečios institucijos, tam tikrą laiką neblogai veikusios Vakaruose, remiasi kai kuriais kitais neišreikštais principais, kurių čia paprastai laikomasi, ir būtent šie principai ten, kur jie nėra žinomi, turi būti eksplicitiškai formuluojami rašy-

tinėse konstitucijose. Neturime pagrindo postuluoti, jog konkrečios demokratijos formos, efektyviai tarnavusios mums, taip pat efektyviai tarnaus ir kitiems. Patirtis liudija veikiau priešingą dalyką. Tad turime pakankamai priežasčių mėginti išsiaiškinti, kaip tos implicitinės idėjos, kuriomis remiasi mūsų atstovaujamosios institucijos, gali būti eksplicitiškai įtrauktos į tokias konstitucijas.

Antra, principai, kuriuos išdėstysiu savo schemoje, gali būti svarbūs ryšium su šiuolaikiniais mėginimais kurti naujas tarptautines institucijas. Turbūt jau daugelis mūsų viliasi, kad galime sukurti tam tikrą tarptautinę teisę, tačiau labai abejotina, ar galime (ir ar būtų verta) sukurti kokią nors tarptautinę valdžią, išskyrus kai kurias grynai tarnybines agentūras. Vis dėlto vienas dalykas yra visiškai aiškus: kad šios pastangos nežlugtų ar bent jau nepridarytų daugiau žalos, negu duotų naudos, šios naujos tarptautinės institucijos ilgam turės apsiriboti tuo, kad nacionalines vyriausybes tvardys nuo veiksmų, darančių žalos kitoms šalims, tačiau neturės galios įsakyti joms vykdyti kokius nors pozityvius veiksmus. Daugelio žmonių priešinimąsi idėjai, kad kokia nors tarptautinė agentūra turėtų teisę įsakinėti jų šalies valdžiai, galima būtų sušvelninti, jeigu tokios agentūros funkcijos apsiribotų tam tikrų bendrų taisyklių nustatymu – taisyklių, kurios vien draustų tam tikrus šalių narių ar jų piliečių veiksmus. Tačiau norėdami tai pasiekti turime dar išsiaiškinti, kokiu būdu įstatymų leidybos valdžia, ta prasme, kaip ją suprato valdžių atskyrimo principo teoretikai, gali būti veiksmingai atskirta nuo vykdomosios valdžios.

Pamatiniai principai

Pamatinis tokios Konstitucijos straipsnis turėtų skelbti, jog normaliais laikais ir išskyrus tam tikras aiškiai apibrėžtas ypatingas situacijas, žmonėms gali būti draudžiami tam tikri jų veiksmai arba iš jų gali būti reikalaujama tam tikrų veiksmų tik tuo atveju, jeigu toks draudimas arba reikalavimas suderinamas su pripa-

žintomis teisingo elgesio taisyklėmis, kurios delimituoja ir gina individualias kiekvieno valdas; ir kad pripažintoji šio pobūdžio taisyklių aibė gali būti tikslingai keičiama tik tos institucijos, kurią vadinsime Įstatymų leidybos asamblėja. Ši asamblėja savo galią įgytų tik įrodžiusi pasišventimą teisingumui – skelbdama universalias taisykles, taikytinas nežinomam būsimųjų atvejų skaičiui ir pati neturėdama tolesnės galios tą jų taikymą konkrečiais atvejais kaip nors veikti. Šiame straipsnyje taip pat turėtų būti apibrėžta, kas laikytina įstatymu šia siauresniąja *nomos* prasme, kad teismas galėtų nustatyti, ar bet kuris Įstatymų leidybos asamblėjos sprendimas pasižymi tais formaliais bruožais, kurie jį padaro įstatymu šia prasme.

Matėme, jog toks apibrėžimas negalėtų būti grindžiamas vien tik loginiais kriterijais, bet turėtų taip pat numatyti, kad taisyklės būtų taikytinos nežinomam būsimųjų atvejų skaičiui, kad jos tarnautų ne konkretiems tikslams, o tik padėtų formuotis bei išlikti abstrakčiai tvarkai, kurios konkretus turinys būtų nenumatomas ir galiausiai, kad jis draustų visus įstatyminius aktus, kuriais siekiama paveikti identifikuojamus individus arba grupes. Jame taip pat turėtų būti pripažinta, jog nors egzistuojančių teisingo elgesio taisyklių sistemos keitimas yra išimtinė Įstatymų leidybos asamblėjos teisė, pradinis tokių taisyklių sąvadas apimtų ne tik ankstesnės įstatymų leidybos rezultatus, bet ir tuos dar neartikuliuotus principus, kuriuos implikuoja ankstesnieji teismų sprendimai, kurių asamblėja turi paisyti ir mėginti juos artikuliuoti.

Pamatinio straipsnio tikslas būtų, žinoma, ne valdžios funkcijų, o tik jos prievartinių galių taikymo ribų apibrėžimas. Nors jis ribotų priemones, kurias valdžia gali naudoti piliečiams teikdama savo paslaugas, tiesiogiai jis neribotų paslaugų, kurias valdžia galėtų teikti, turinio. Prie šio klausimo dar grįšime, kai kalbėsime apie antrojo atstovaujamojo organo – Valdymo asamblėjos – funkcijas.

Toks straipsnis pasiektų ir pranoktų visus tradicinių Teisių bilių tikslus ir atskirai išvardijamų pamatinių ginamų teisių sąrašas taptų nereikalingas. Tai išaiškėja prisiminus, jog nė viena iš tradicinių žmogaus teisių, tokių kaip žodžio, spaudos ar religijos, susirinkimų bei asociacijų laisvė, būsto neliečiamumo ar susirašinėjimo slaptumo teisė ir t.t. negali būti ir niekada nebuvo absoliučios teisės, kurių negalėtų riboti bendros teisinės taisyklės. Žodžio laisvė, žinoma, nereiškia, kad turime laisvę šmeižti, apgaudinėti, raginti nusikalsti, kelti paniką klaidingais aliarmais ir pan. Visos šios teisės implicitiškai arba eksplicitiškai ginamos nuo visų apribojimų, išskyrus tuos, kuriuos „numato įstatymas". Tačiau kaip tapo ypač akivaizdu moderniaisiais laikais, šis apribojimas minėtąsias teises apsaugo nuo „įstatymdavių" savivalės tik tuo atveju, jeigu „įstatymu" laikomas ne kiekvienas deramai priimtas atstovaujamosios asamblėjos sprendimas, bet tik tokios taisyklės, kurios gali būti apibūdintos kaip įstatymai siaurąja anksčiau nusakytąja prasme.

Tos pamatinės teisės, kurias tradiciškai gina Teisių biliai, nėra vienintelės gintinos teisės, jei norime užkirsti kelią valdžios savivalei; be to, visos tos esminės teisės, kurios sudaro asmens laisvę, niekada negali būti išsamiai išvardytos. Nors, kaip parodėme anksčiau, pastangos plėsti teisių sąvoką į tai, kas dabar vadinama socialinėmis bei ekonominėmis teisėmis, buvo klaidingos (žr. 9 skyriaus priedą), yra daug kitų nenumatomų individo laisvės apraiškų, kurios ne mažiau vertos apsaugos nei tos teisės, kurios išvardijamos įvairiuose Teisių biliuose. Paprastai eksplicitiškai nurodomos tik tos iš jų, kurioms iškyla ypatinga grėsmė, ir ypač tos, kurios, kaip atrodo, yra būtinos užtikrinant demokratinio valdymo veiksmingumą. Tačiau jas išskiriant kaip ypač saugotinas teises, sugestionuojama, jog kitose srityse valdžia gali naudoti prievartą ir nebūdama susaistyta bendromis teisės taisyklėmis.

Tiesą sakant, tai ir buvo toji priežastis, dėl kurios Amerikos Konstitucijos kūrėjai iš pradžių nenorėjo į ją įtraukti Teisių bilio, ir ji paaiškina, kodėl jį vis dėlto į ją įtraukus, prireikė neveiksmingos ir beveik užmirštos Devintosios pataisos, nustatančios, jog „Konstitucijoje išvardytos teisės nepaneigia ir nesumažina kitų žmonių turimų teisių". Išvardijimas konkrečių teisių, kurios ginamos nuo pažeidimo, išskyrus atvejus, kai pažeidimas daromas „pagal įstatymą", išties leidžia manyti, kad visais kitais požiūriais įstatymų leidėjas gali riboti žmonių laisvę ir naudoti prievartą pats nesivadovaudamas jokia bendra taisykle. O termino „įstatymas" prasmės plėtra, kai beveik kiekvienas įstatymdavio sprendimas dabar laikomas „įstatymu", net ir šias teisių garantijas pavertė beprasmiškomis. Tačiau Konstitucijos tikslas – net įstatymų leidėjams uždrausti nustatinėti kokius nors savavališkus ribojimus ar savavališkai naudotis prievartos galia. Be to, kaip tai įtaigiai parodė žymus šveicarų juristas,[2] naujos galimybės, kurias technologijos pažanga gali atverti ateityje, kai kurias kitas asmens laisves gali padaryti net svarbesnėmis už tas, kurias gina tradicinės pamatinių teisių idėjos.

Pamatinių teisių tikslas buvo apginti asmens laisvę ta prasme, kad būtų užkirstas kelias savavališkai prievartai. Tai reiškia, kad prievarta gali būti naudojama tik įtvirtinant universalias teisingo elgesio taisykles, ginančias individo valdas, bei surenkant lėšas valdžios teikiamoms paslaugoms finansuoti; kadangi čia implikuojama, jog individas gali būti kaip nors ribojamas tik tada, kai jo veiksmai žeidžia teisėtas kitų valdas, tokia konstitucinė nuostata reiškia, jog neturi būti kaip nors ribojama visa toji jo veikla, kuri liečia tik jo paties valdas arba valdas tų veiksnių individų, kurie savanoriškai save su juo susieja; ir tai yra visa laisvė, kurią jam gali garantuoti politinis veiksmas. Kad ši laisvė gali būti laikinai suspenduota, kai iškyla grėsmė pačioms institucijoms, kurios skirtos ilgalaikei

jos apsaugai, arba kai tenka imtis jungtinių veiksmų jas ginant arba siekiant išvengti kokio nors kito bendro pavojaus visai visuomenei – yra kitas dalykas, kurį nagrinėsime vėliau.

Dvi skirtingų funkcijų atstovaujamosios asamblėjos

Idėja, kad bendrųjų elgesio taisyklių formulavimo užduotis būtų skiriama vienai atstovaujamajai asamblėjai, o kitai skiriama valdymo užduotis, nėra visiškai nauja. Kažką panašaus mėgino konstruoti antikiniai atėniečiai, kai leido tik *nomotetams (nomothetae)*, atskirai institucijai, keisti pamatinį *nomos*.[3] *Nomos* yra bene vienintelis terminas, daugmaž išlaikęs bendrųjų elgesio taisyklių prasmę, o kadangi terminas *nomothetae* buvo atgaivintas gana panašiame kontekste XVII a. Anglijoje,[4] o vėliau ir J. S. Millio,[5] kartais bus patogu jį vartoti įvardijant tą grynąją įstatymų leidybos asamblėją, kurią turėjo omeny valdžių atskyrimo šalininkai bei teisės viršenybės teoretikai ten, kur reikės pabrėžtinai ją atskirti nuo antrosios atstovaujamosios asamblėjos, kurią vadinsime Valdymo asamblėja.

Tokia atskira Įstatymų leidybos asamblėja išties suteiktų veiksmingą atstovaujamosios Valdymo asamblėjos sprendimų kontrolės būdą tik tuo atveju, jeigu narystė joje būtų apibrėžiama ne tais pačiais kriterijais; praktiškai tai reikštų, jog šios asamblėjos neturėtų būti renkamos vienodai arba tai pačiai kadencijai. Jeigu joms būtų skiriami tik skirtingi uždaviniai, o sudaromos jos būtų daugmaž proporcingai iš tų pačių grupių ir ypač partijų atstovų, įstatymų leidėjai veikiausiai teiktų tik tuos įstatymus, kurių iš jų lauktų Valdymo asamblėja, tad jos veiktų tarsi viena asamblėja.

Skirtingi jų uždaviniai taip pat reikalauja, kad kiekviena iš šių asamblėjų atspindėtų skirtingas rinkėjų pažiūras. Valdymo siaurąja prasme požiūriu būtų, matyt, pageidautina, kad piliečiai reikštų konkrečius norus dėl vienokio ar kitokio rezultato, kitaip sakant, kad būtų atstovaujama jų konkretiems interesams;

tam valdymui vykdyti aiškiai reikia daugumos, turinčios veiksmų programą ir gebančios ją realizuoti. Kita vertus, įstatymų leidyba siaurąja prasme turi vadovautis ne interesais, bet nuomone, t.y. įsitikinimais apie tai, kokio *pobūdžio* veiksmai suderinami su teisingumu – ji turi teikti ne instrumentą konkretiems tikslams siekti, bet pastovią tvarką, nepriklausomą nuo poveikio atskiriems individams ar grupėms. Renkant vienus, kurie efektyviausiai rūpintųsi konkrečiais žmonių interesais ir renkant kitus, iš kurių jie galėtų tikėtis nešališko teisingumo, veikiausiai būtų išrenkami labai skirtingi asmenys: efektyvumas sprendžiant pirmąją užduotį reikalauja visai kitokių savybių negu nepaperkamumas, išmintis ir nešališkumas, kurios yra svarbiausios sprendžiant antrąją.

Atstovaujamųjų asamblėjų periodinių rinkimų sistema yra veiksminga ne tik tuo, kad asamblėjas verčia taikytis prie kintančių elektorato norų, bet ir laikytis sutartų partinių tikslų palaikant tam tikrų interesų grupes ar įgyvendinant konkrečias veiksmų programas. Tačiau ji priverčia ir atskirą narį laikytis partinės disciplinos jam siekiant partijos paramos rinkimuose.

Tikėtis, kaip tikėjosi klasikiniai demokratijos teoretikai, kad atstovai, kuriems patikėtas atskirų interesų grupių gynimas, pasižymės reprezentatyviomis visos tautos savybėmis, būtų nerimta. Tačiau tai nereiškia, kad jeigu žmonėms būtų siūloma rinkti atstovus, neturinčius galios dalyti kokių nors privilegijų, jie nesugebėtų atsirinkti tų, kurių sprendimų nešališkumu labiausiai pasitiki, ypač jeigu jiems tektų rinktis iš asmenų, kurie įprasto gyvenimo srityse jau susikūrė gerą reputaciją.

Tad, kaip atrodo, įstatymų leidybai tikrąja šio žodžio prasme reikalinga asamblėja, kurią sudarytų brandaus amžiaus žmonės, renkami santykinai ilgiems periodams, pavyzdžiui, penkiolikai metų, kad jiems nerūpėtų perrinkimo reikalai, o kad pasidarytų visiškai nepriklausomi nuo partinės disciplinos, tam periodui pasibaigus jų jau negalima būtų pakartotinai perrinkti; be

to, kad jiems nereikėtų ieškoti pragyvenimo šaltinių rinkoje, jiems turėtų būti garantuojama vieša tarnyba tokiose garbingose, bet neutraliose pareigose kaip, pavyzdžiui, teisėjų, kad per savo kadenciją Įstatymų leidybos asamblėjoje jie nebūtų priklausomi nei nuo partijų paramos, nei slegiami rūpesčių dėl savo ateities. Tad renkami turėtų būti tik tie žmonės, kurie jau yra nusipelnę pagarbos įprastoje gyvenimo veikloje, o tam, kad asamblėjoje neatsirastų pernelyg daug senų žmonių, turbūt protingiausia būtų remtis sena patirtimi, kad žmogaus bendraamžiai yra geriausi jo teisėjai, ir pasiūlyti kiekvienai to paties amžiaus žmonių grupei kartą per savo gyvenimą, tarkime, tais kalendoriniais metais, kai jiems sukanka 45 metai, iš savo tarpo išsirinkti atstovus penkiolikai metų.

Tokiu būdu galėtų būti sudaryta 45–60 metų amžiaus žmonių Įstatymų leidybos asamblėja, kurios viena penkioliktoji dalis kasmet būtų keičiama. Kaip visuma ji atspindėtų tą gyventojų dalį, kuri jau turi įgijus patirties ir jau turėjo laiko užsitarnauti pagarbą, tačiau dar kupina jėgų. Būtina pabrėžti, jog nors jaunesniems nei 45 metų žmonėms tokioje asamblėjoje nebūtų atstovaujama, jos amžiaus vidurkis – 52½ metų – būtų mažesnis negu daugumoje dabartinių atstovaujamųjų asamblėjų, net jeigu senesnio amžiaus atstovų dalis būtų palaikoma pastovi pakeičiant naujais pasitraukusius dėl mirties ar ligos – tam, kad nedidėtų santykinė dalis tų, kurie įstatymų leidyboje turi mažiau patirties.

Siekiant garantuoti visišką šių *nomotetų* nepriklausomybę nuo atskirų interesų ar organizuotų partijų spaudimo, galima panaudoti dar ir kitokių saugiklių. Asmenims, tarnavusiems Valdymo asamblėjoje ar partinėse organizacijose, galima būtų neleisti balotiruotis į Įstatymų leidybos asamblėją. Tokiu būdu net jeigu dauguma jos narių būtų vienokios ar kitokios partijos šalininkai, jų neslėgtų būtinybė paklusti partijos vadovybės nurodymams ar vyriausybės įsakams.

Asamblėjos nariai galėtų būti šalinami tik už rimtus nusižengimus arba aplaidumą, ir šiai procedūrai galėtų vadovauti kokia nors jų dabartinių ar buvusių kolegų grupė, kaip tai dabar daroma teisėjų atžvilgiu. Suteikus jiems garantiją, kad jų kadencijai pasibaigus ir iki pasitraukimo į pensiją (t.y. tada, kai jų amžius bus 60–70 metų) jiems bus suteiktos garbingos pareigos teismuose, atsirastų svarbus jų nepriklausomybės veiksnys; tiesą sakant, jų atlyginimas galėtų būti nustatomas Konstitucijos kaip tam tikras procentas nuo vidutinio atlyginimo, gaunamo, tarkime, dvidešimties geriausiai atlyginamų postų vyriausybėje.

Galima spėti, jog toks statusas kiekvienoje amžiaus grupėje būtų laikomas savotišku prizu, skiriamu labiausiai gerbiamiems jų bendraamžiams. Kadangi Įstatymų leidybos asamblėja nebūtų labai gausi, santykinai nedaugelis individų turėtų būti renkami kiekvienais metais. Dėl to net galėtų būti tikslinga naudoti netiesioginį rinkimų būdą – regionų delegatams išsirinkti atstovus iš savo tarpo. Taip būtų suteikta papildoma paskata kiekvienam regionui delegatais skirti tuos iškiliausius asmenis, kurie turėtų daugiausia šansų būti išrinkti per antrąjį balsavimo turą.

Iš pradžių gali pasirodyti, jog tokia grynoji Įstatymų leidybos asamblėja turėtų labai nedaug darbo. Jeigu kalbame tik apie tas užduotis, kurias iki šiol pabrėžėme, – apie privatinės teisės (įskaitant komercinę bei baudžiamąją) sistemos tobulinimą, tai išties atrodo, jog sprendimų gali prireikti tik labai retai, ir kažin ar tai suteiktų rimto ir nuolatinio užsiėmimo rinktinei grupei labai kompetentingų žmonių. Tačiau šis pirmas įspūdis klaidina. Nors privatinę ir baudžiamąją teisę minėjome kaip svarbiausią iliustraciją, reikia prisiminti, jog visos teisinės elgesio taisyklės turėtų gauti šios asamblėjos sankciją. Nors šios knygos apimtis neleidžia gilintis į šio dalyko detales, ne kartą sakėme, jog šiai užduočiai priklausytų ne tik apmokestinimo principai, bet ir visa toji reglamentacija, kuri, pavyzdžiui, liečia saugumo ir sveikatos dalykus gamyboje, statyboje ir t.t. – reglamentacija,

kuri turi pasitarnauti visų interesams ir kuri turi būti išdėstyta bendrose taisyklėse. Jos apima ne tik tai, kas vadinama saugos įstatymais (*safety legislation*), bet ir visas tas sudėtingas problemas, kurios iškyla kuriant reikiamus teisinius rėmus konkurencinės rinkos funkcionavimui, pavyzdžiui, sprendžiant korporacijų įstatymų, kuriuos minėjome paskutiniame skyriuje, problemas.

Iki šiol visos šios užduotys įstatymų leidėjų paprastai deleguojamos kitoms institucijoms, nes jiems patiems trūksta laiko rūpestingai išnagrinėti šias techniniu požiūriu dažnai gana sudėtingas problemas, tad jų sprendimas atsiduria biurokratijos arba tam specialiai įkurtų agentūrų rankose. Tiesą sakant, „įstatymų leidyba", daugiausia užsiimanti skubiais einamaisiais valdymo reikalais, apskritai tokiems dalykams negali skirti reikiamo dėmesio. Tačiau šie dalykai priklauso ne valdymo ar administravimo, bet tikrosios įstatymų leidybos sričiai, ir kyla rimtas pavojus, kad juos deleguojant biurokratijai, ji įsigis iš esmės savavališkų nuožiūros nesaistomų galių. Nėra jokio principinio pagrindo manyti, kad šių dalykų reglamentavimas negalėtų būti atliekamas bendromis taisyklėmis (kaip jis iki 1914 m. buvo atliekamas Britanijoje), jeigu jo rimtai imtųsi įstatymų leidyba vietoje to, kad dalykas būtų paliekamas spręsti biurokratijos, siekiančios įgyti daugiau galios, patogumo sumetimais. Turbūt dauguma galių, kurias įgijo biurokratija ir kurios praktiškai nėra kontroliuojamos, yra įstatymų leidybos užduočių delegavimo padarinys.

Nors man iš tikrųjų rūpi ne įstatymų leidėjų nepakankamo užimtumo problema, vis dėlto pridursiu, jog laikyčiau ne smerktina, o veikiau sveikintina tokią padėtį, kai išrinktoji grupė žmonių, jau pelniusių gerą vardą įprasto gyvenimo veikloje, likusią savo gyvenimo dalį būtų išlaisvinama nuo būtinybės dorotis su aplinkybių primetamais uždaviniais ir todėl visą savo dėmesį galėtų sutelkti į valdymo principų apmąstymą ar imtis kurios nors kitos problemos, kuri jiems pasirodytų svarbi. Laisvalaikiu

disponuojančių žmonių inkrustacija gyvybiškai svarbi tam, kad visuomeniškumo dvasia galėtų reikštis savanoriška veikla, kurioje galėtų iškilti naujų idealų. Būtent tokį vaidmenį atlikdavo žmogus, turintis nepriklausomų pajamų, ir nors šią aplinkybę laikau argumentu jo išlikimo naudai, nemanau, kad tik pasiturintiems žmonėms turėtų būti atvira tokia galimybė. Jeigu tie, kuriems jų bendraamžiai reiškia didžiausią pasitikėjimą, būtų laisvi didžiąją savo laiko dalį skirti savo pačių pasirinktiems uždaviniams, jie efektyviai prisidėtų plėtojant „nepriklausomą sektorių", kuris būtinas tam, kad valdžia neįgytų dominuojančios galios. Ir net jeigu įstatymų leidėjo pareigos pasirodytų ne itin sunkios, jas vis dėlto turėtų gaubti pagarbos ir orumo atmosfera, kad kai kuriais požiūriais šios demokratiškai išrinktos asamblėjos nariai galėtų atlikti tą vaidmenį, kurį Maxas Weberis skyrė nepriklausomoms viešosioms figūroms, vadinamiesiems *honoratiores*, kurie, šalia įstatymų leidimo funkcijos ir nesaistomi jokių partinių priklausomybių, galėtų vadovauti įvairioms savanoriškoms iniciatyvoms.

Grįžtant prie pagrindinės šių *nomothetae* užduoties, pagrindinė problema veikiausiai būtų ne ta, kad jie neturi pakankamai darbo, o ta, ar jie turi pakankamai paskatų jį dirbti. Gali kilti įtarimas, kad pats jų nepriklausomybės faktas jiems kelia norą patinginiauti. Nors, mano požiūriu, ne labai tikėtina, jog žmonės, anksčiau buvę aktyvūs, ir kurių statusas priklausytų nuo viešos reputacijos, išrinkti penkiolikai metų pareigoms, iš kurių jų praktiškai nebūtų galima nušalinti, šitaip apleistų savo pareigas, vis dėlto ir šiuo atveju galima panaudoti priemones, panašias į tas, kurios naudojamos teisėjams paveikti. Nors jie turi būti visiškai nepriklausomi nuo valdymo organizacijos, gali egzistuoti tam tikra jų priežiūra, vykdoma kokio nors buvusių asamblėjos narių senato, kuriam net galėtų būti suteikta teisė aplaidumo atveju atstovą nušalinti. Toks senatas kartu būtų ir toji institucija, kuri Įstatymų leidybos asamblėjos nario kadenci-

jai pasibaigus turėtų skirti jam naujas pareigas, pradedant Konstitucinio Teismo pirmininko ir baigiant asesoriaus pareigomis antraeilėje teismo įstaigoje.

Konstitucijoje taip pat turėtų būti numatyti mechanizmai, užkertantys kelią Įstatymų leidybos asamblėjos neveiklumui, nors ši asamblėja turėtų išimtinę teisę nustatyti bendras teisingo elgesio taisykles, Konstitucijoje galėtų būti numatytas laikinas šios teisės perdavimas Valdymo asamblėjai, jeigu įstatymų leidėjai nepateisinamai ilgai nereaguoja į vyriausybės prašymą nustatyti taisykles tam tikru klausimu. Pats tokio konstitucinio straipsnio egzistavimas veikiausiai garantuotų tai, kad jo niekada netektų taikyti. Įstatymų leidybos asamblėjos ambicingumas veikiausiai būtų pakankamas veiksnys, garantuojantis, kad ji pakankamai operatyviai teiks atsakymus į bet kurį klausimą, kylantį dėl teisingo elgesio taisyklių.

Dar keletas pastabų dėl amžiaus grupių atstovavimo

Nors šioje knygoje mus domina tik bendrieji siūlomo Konstitucijos modelio principai, siūlomas amžiaus grupių atstovavimo metodas Įstatymų leidybos asamblėjoje atveria tiek daug įdomių galimybių demokratinių institucijų raidai, kad jį verta panagrinėti šiek tiek smulkiau. Tas faktas, jog kiekvienos amžiaus grupės nariai žinotų, kad vieną dieną jiems teks atlikti svarbią pilietinę užduotį, turbūt skatintų bendraamžių klubų kūrimąsi, ir kadangi jie padėtų potencialiems kandidatams gauti reikiamą išprusimą, tokia tendencija, matyt, turėtų būti visuomenės skatinama, bent jau suteikiant vietą jų reguliariems susirinkimams bei priemonėms, lengvinančioms skirtingų vietovių grupių susisiekimą. Be to, jeigu kiekvienoje vietovėje egzistuotų tik viena tokia viešai remiama ir pripažinta kiekvienos amžiaus kategorijos grupė, tai padėtų išvengti grupių susiskirstymo pagal partinius principus.

Bendraamžių klubai galėtų būti kuriami baigiant mokyklą ar bent jau tada, kai kiekviena amžiaus grupė ateina į viešąjį gyvenimą, pavyzdžiui, sulaukus 18 metų. Galbūt jie būtų patraukiesni, jeigu vieno amžiaus vyrų grupei priklausytų keliais metais jaunesnės moterys. To galima pasiekti be jokios neleistinos teisinės diskriminacijos – leidžiant vyrams bei moterims, sulaukus jiems 18 metų, stoti arba į naujai kuriamą klubą, arba į vieną iš tų, kurie buvo sukurti prieš dvejus ar trejus metus; tokiu atveju dauguma vyrų veikiausiai norės stoti į savo naujai kuriamą klubą, o moterys turbūt daugiausia stotų į anksčiau įsteigtus klubus. Toks pasirinkimas, žinoma, implikuotų, jog pasirinkusieji vyresnę amžiaus grupę taptų nuolatiniais jos nariais ir galėtų rinkti delegatus bei patys būti renkami delegatais ar atstovais anksčiau įprasto amžiaus.

Tokie klubai, buriami iš visų socialinių klasių atstovų ir suteikiantys galimybę išlaikyti kontaktus tiems, kurie galbūt kartu mokėsi mokykloje (arba kartu atliko karo prievolę), bet po to žengė labai skirtingais keliais, sukurtų tikrai demokratinį žmonių ryšį, kuris leistų peržengti visą kitą stratifikaciją, padėtų pažinti viešąsias institucijas, skatintų domėjimąsi jomis, taip pat leistų pasirengti parlamentinėms procedūroms. Be to, tokie kontaktai taptų pastoviu kanalu reikštis tiems, kuriems dar neatstovaujama Įstatymų leidybos asamblėjoje. Jeigu kartkartėmis jie virstų partinių debatų tribūnomis, jų nauda būtų ta, kad skirtingoms partijoms simpatizuojantys žmonės būtų skatinami nagrinėti problemas kartu, įsisąmonindami, jog jie turi bendrą tikslą atstovauti savo kartos pažiūroms ir pasirengti galimai viešajai tarnybai.

Nors narystė pirmiausia turėtų būti narystė vietos grupėje, ji turėtų teikti galimybę kiekvienam jos nariui stebėtojo teisėmis dalyvauti kitų amžiaus grupių ar vietovių susitikimuose; ir jeigu būtų žinoma, kad kiekvienoje vietovėje tam tikro amžiaus grupė renkasi tam tikroje vietoje tam tikru metu (panašiai kaip

Rotary ir analogiškos organizacijos), tai galėtų tapti svarbia kontaktų tarp vietovių priemone. Tokie klubai daugeliu požiūrių veikiausiai labai prisidėtų prie visuomenės suderinamumo, ypač jeigu kalbame apie miesto visuomenę, mažindami profesinį bei klasinį susiskirstymą.

Rotacinis pirmininkavimo šiems klubams principas suteiktų jų nariams galimybę susipažinti su potencialių kandidatų į delegatus arba atstovus tinkamumu; todėl netiesioginių rinkimų atveju jie galėtų remtis asmeniniu žmonių pažinimu net antrame ture, o delegatai, kurie galiausiai būtų išrinkti, po to galėtų veikti dar ir kaip savanoriški, nors ir oficialiai pripažinti, savo amžiaus grupių atstovai, kaip savotiški garbės ombudsmenai, ginantys savo amžininkų grupių interesus. Tokių jų pareigų nauda būtų ta, kad balsuodami už juos klubų nariai lengviau galėtų atsirinkti tą, kurio principingumu jie tiki.

Nors išrinkus atstovus šiems klubams liktų nedaug formalių užduočių, jie veikiausiai išliktų kaip visuomeninių kontaktų priemonė, tad į juos galėtų būti kreipiamasi iškilus būtinybei atstatyti atstovų skaičių – dėl kokių nors ypatingų aplinkybių jam smarkiai sumažėjus žemiau normalaus lygio – atstatyti galbūt ne griežtomis pirminėmis proporcijomis, bet taip, kad skaitmeninė amžiaus grupės galia būtų atspindima adekvačiai.

Valdymo asamblėja

Mums čia nebūtina plačiau kalbėti apie antrąją, arba Valdymo, asamblėją, nes egzistuojančios parlamentinės institucijos, tarnaujančios daugiausia valdymo tikslams, gali būti jos pavyzdžiu. Nėra jokio pagrindo manyti, kad ji negalėtų būti sudaroma periodinių rinkimų, vykdomų partiniu principu, būdu,[6] ir kad jos pagrindinė funkcija negalėtų būti atliekama daugumos suformuoto vykdomojo komiteto. Tai būtų valdymas tikrąja šio žodžio prasme, ir jo veiklą kontroliuotų ir kritikuotų opozicija,

pasiruošusi valdymą perimti į savo rankas. Jeigu kalbėtume apie įvairias galimas rinkimų metodo, renkamų atstovų kadencijos trukmės ir t.t. schemas, tai svarstytini argumentai būtų daugmaž tie patys, kurie keliami dabar; visa argumentacija, liečianti rinkimų metodus, atstovų kadencijos trukmę ir t.t., būtų daugmaž ta pati, kuri naudojama šiandieną, tad mums nėra reikalo į ją gilintis. Esant šiai institucinei sandarai, efektyvios daugumos, galinčios vykdyti valdymą, poreikis turbūt net labiau nei dabartinėje sistemoje sustiprintų argumentus prieš proporcinio įvairių interesų atstovavimo sistemą.

Svarbiausias tokios atstovaujamosios Valdymo asamblėjos skirtumas nuo dabartinių parlamentų būtų, žinoma, tas, kad visų jos sprendimų kontrolinė instancija būtų teisingo elgesio taisyklės, nustatomos Įstatymų leidybos asamblėjos ir kad, konkrečiau, ji negalėtų savo įsakais primetinėti privatiems asmenims dalykų, kurie tiesiogiai ir logiškai neišplaukia iš pastarosios asamblėjos nustatomų taisyklių. Tačiau šių taisyklių ribose vyriausybė būtų visiška šeimininkė organizuodama valdymo aparatą bei spręsdama valdžiai patikėtų materialinių ir žmogiškųjų išteklių naudojimo klausimus.

Klausimas, kurį reikėtų naujai svarstyti, – tai klausimas, ar dėl teisės rinkti atstovus į šią Valdymo asamblėją papildomos galios neįgyja senasis argumentas, pagal kurį valdžios pareigūnams ir visiems tiems, kurie iš jos gauna pensijas ar kitokią paramą, negali būti suteikiamos balsavimo teisės. Šis argumentas, žinoma, nėra labai įtikinantis, jeigu kalbame apie rinkimus į tą atstovaujamąją asamblėją, kuri pirmiausia užsiima universalių teisingo elgesio taisyklių nustatymu. Be abejo, viešasis tarnautojas ar valstybinės pensijos gavėjas teisingumo klausimais gali turėti ne mažiau kompetentingą nuomonę nei bet kuris kitas, todėl šie individai išties būtų įžeisti, jeigu iš jų būtų atimta toji teisė, kuri suteikiama daugeliui tų, kurie yra už juos mažiau informuoti ar išprusę. Tačiau reikalas visiškai pasikeičia, jeigu

kalbame ne apie nuomonę, bet apie asmeninį suinteresuotumą tam tikrais konkrečiais rezultatais. Šiuo požiūriu nei politiniai pareigūnai, nei tie, kurie neprisidėdami prie išteklių gausinimo vien juos naudoja, negali turėti tų pačių teisių kaip privatūs piliečiai. Toji institucinė sandara, kai viešasis tarnautojas, valstybinės senatvės pensijos, bedarbio pašalpos ir t.t. gavėjas turi teisę spręsti, kiek jiems turi būti mokama iš visų kitų kišenių ir kai jų balsais remiamasi žadant jiems pajamų didėjimą, vargu ar gali būti racionaliai pagrindžiama. Taip pat kažin ar galėtų būti pagrindžiama institucinė sandara, kuriai esant valstybiniai tarnautojai turėtų teisę patys spręsti jų projektų priimtinumo klausimą, ir kad tie, kurie yra pavaldūs Valdymo asamblėjos įsakams, turėtų galią spręsti, kokie turėtų būti tie įsakai.

Valdymo aparato funkcijos, net jeigu jos vykdomos paties šio aparato neveikiamos teisės rėmuose, bus vis dėlto gana plačios. Net jeigu jam nebus leidžiama vykdyti diskriminacijos teikiant savo paslaugas, šių paslaugų pasirinkimo, organizavimo bei kryptingumo požiūriu jis vis vien turės didžiulių galių, ribojamų tik tiek, kiek bus ribojamas prievartinių ar kitokių diskriminacinių priemonių prieš piliečius naudojimas. Ir nors būdai, kuriais jis gauna sau lėšų, bus taip ribojami, tų lėšų kiekis ar tikslai, kuriems jos bus naudojamos, geriausiu atveju bus kontroliuojami tik netiesiogiai.

Konstitucinis Teismas

Visos šios institucinės sandaros galimybė priklauso nuo to, ar įmanoma nubrėžti griežtą skiriamąją liniją tarp privalomų teisingo elgesio taisyklių, kurias nustato Įstatymų leidybos asamblėja ir kurios vienodai galioja tiek valdžiai, tiek piliečiams, ir tų valdymo organizavimo bei vykdymo taisyklių, kurias turėtų nustatyti – teisės ribose – Valdymo asamblėja. Mėginome išaiškinti šio atskyrimo principą, be to, ir pagrindinis Konstitucijos straips-

nis turėtų mėginti apibrėžti tai, kas laikytina įstatymu teisingo elgesio taisyklių prasme, tačiau šį skirtumą taikant praktikoje neišvengiamai kils sudėtingų problemų, o visos jo implikacijos galės būti atskleistos tik nuolatinėmis specialaus teismo pastangomis. Problemų daugiausia kils nustatant šių dviejų asamblėjų kompetencijos ribas ir paprastai pasireikš tuo, kad kiekviena jų ginčys kitos sprendimų teisėtumą.

Kad šiais atvejais paskutinės instancijos teismui būtų suteikta reikiama galia, taip pat atsižvelgiant į specialią kompetenciją, kuri būtina jo nariams, jį turbūt reikėtų steigti kaip atskirą Konstitucinį Teismą. Turbūt į jį derėtų įtraukti ne tik profesionalius teisininkus, bet ir buvusius Įstatymų leidybos ar net Valdymo asamblėjos narius. Pamažu kurdamas savo doktrinos sistemą toks teismas veikiausiai būtų saistomas savo paties ankstesniųjų sprendimų, o ten, kur tokius sprendimus ištaisyti atrodytų būtina, tai geriausia būtų daryti pagal Konstitucijoje numatytą pataisų priėmimo procedūrą.

Vienintelis kitas dalykas, į kurį čia reikėtų atkreipti dėmesį, yra tai, kad Konstitucinio Teismo sprendimai dažnai reikš ne vienos ar kitos asamblėjos kompetencijos jai sankcionuojant tam tikrus veiksmus pripažinimą, o veikiau nepripažinimą kompetencijos kam nors naudoti tam tikros rūšies prievartines priemones. Tai ypač pasakytina, išskyrus nepaprastosios padėties periodus, kuriuos dar aptarsime vėliau, apie visas prievartines priemones, kurios nėra suderinamos su bendromis teisingo elgesio taisyklėmis, nesvarbu, ar jos būtų tradiciškai pripažintos, ar eksplicitiškai nustatytos Įstatymų leidybos asamblėjos.

Siūlomas modelis taip pat kelia įvairių problemų, susijusių su bendra teisingumo priežiūros organizavimo problema. Teisinio aparato organizavimas, kaip atrodo, yra organizacinis, tad valdymui priklausantis uždavinys; tačiau jį patikėjus vyriausybei iškiltų pavojus teismų nepriklausomybei. Sprendžiant tei-

sėjų skyrimo ar paaukštinimo klausimus sprendimo teisė galėtų būti suteikta tam pačiam buvusių Įstatymų leidybos asamblėjos narių senatui, kuriam, kaip siūlėme, galėtų būti suteikta savo kolegų įdarbinimo užduotis. O atskiro teisėjo nepriklausomybę galėtų garantuoti tai, kad jo atlyginimas būtų nustatomas taip pat, kaip ir Įstatymų leidybos asamblėjos nario atlyginimas – būtent, kaip tam tikras procentas nuo vidutinio atlyginimo, gaunamo dešimtyje geriausiai vyriausybės atlyginamų postų.

Visai kitokią problemą kelia techninė teismų organizacija – jų techninio personalo parinkimo bei materialinio jų aprūpinimo problema. Gali pasirodyti, jog šių organizacinių klausimų sprendimas priklauso vyriausybei, tačiau yra rimto pagrindo manyti, jog nuo seno reiškiamas anglosaksų tradicijos įtarumas Teisingumo ministerijos, atsakančios už šiuos dalykus, atžvilgiu yra pagrįstas. Bent jau svarstytinas būtų siūlymas šią užduotį, kurios aiškiai negalėtų atlikti Įstatymų leidybos asamblėja, patikėti buvusių jos narių komitetui, apie kurį jau kalbėjome; taip jis taptų nuolatine organizacija, aptarnaujančia trečiąją, teisminę valdžią, kuriai vyriausybė turėtų skirti reikiamas lėšas.

Visa tai glaudžiai susiję su kita svarbia ir sudėtinga problema, kurios iki šiol nesvarstėme ir kurią čia galime paliesti tik prabėgomis. Turiu omeny problematiką, susijusią su galimu procedūrinių ir substancinių taisyklių nustatymo konfliktu. Apskritai, šių, kaip ir visų pagalbinių taisyklių, liečiančių teisingumo įtvirtinimo užduotį, problematika turėtų būti įstatymų leidybos reikalas; nors kai kurie, daugiausia organizacinio pobūdžio, dalykai, kuriuos šiandien reglamentuoja procedūriniai kodeksai, galėtų būti tvarkomi arba mūsų siūlomos senato institucijos, arba Valdymo asamblėjos. Tačiau visa tai yra techniniai dalykai, kurių čia negalime svarstyti išsamiau.

Bendroji valdžios struktūra

Įstatymų leidybos asamblėjos funkcija neturi būti painiojama su užduotimi, kurią vykdo institucija, užsiimanti Konstitucijos kūrimo bei taisymo reikalais. Tiesą sakant, šių dviejų institucijų funkcijos būtų visiškai skirtingos. Konstituciją griežtąja prasme turėtų sudaryti tik organizacinės taisyklės, o su substancinėmis universalizuojamomis teisingo elgesio taisyklėmis ji būtų susijusi tik ta prasme, kad nustatytų tuos bendriausius šių taisyklių bruožus, kurie jas įtvirtinant leidžia naudoti prievartinę galią.

Tačiau nors Konstitucija turi apibrėžti, kas laikytina įstatymu, – tam, kad būtų galima paskirstyti bei delimituoti galias, suteikiamas jos kuriamos organizacijos dalims, patį įstatymų turinį ji paliktų įstatymų leidybai bei teismams. Pati savaime ji tėra apsauginis antstatas, skirtas nenutrūkstamai teisinės sistemos evoliucijai užtikrinti ir užkirsti kelią painiojimui tų valdžios galių, kurias ji turi palaikydama spontaninės visuomeninės tvarkos taisykles, su tomis jos galiomis, kurias ji turi naudodama jai patikėtus materialinius išteklius savo paslaugų teikimui.

Čia mums nebūtina gilintis į Konstitucijos priėmimo ar keitimo procedūrų detales. Tačiau santykis tarp institucijos, pašauktos atlikti šią užduotį ir institucijų, kurias Konstitucija sukuria, gali tapti dar aiškesnis priminus, kad siūlomasis modelis esamą dvišakę sistemą pakeičia trišake: nors Konstitucija paskirsto ir delimituoja galias, ji neturi pozityviai nurodyti, kaip tos galios turėtų būti naudojamos. Įstatymai substancine teisingo elgesio taisyklių prasme būtų kuriami Įstatymų leidybos asamblėjos, kurios galias ribos tik Konstitucijos nuostatos, apibrėžiančios bendriausius palaikytinų teisingo elgesio taisyklių atributus. Tačiau Valdymo asamblėja bei vyriausybė, kaip vykdomasis jos organas, būtų ribojamos ir Konstitucijos taisyklių, ir teisingo elgesio taisyklių, nustatytų arba pripažintų Įstatymų leidybos asamblėjos. Būtent šitai reiškia valdžios pavaldumą teisei. Vyriausybė – vykdomasis Valdymo asamblėjos organas, ži-

noma, būtų saistoma dar ir tos asamblėjos sprendimų, tad ji gali būti laikoma ketvirtąja visos konstrukcijos atšaka, o visas administracinis biurokratinis aparatas – penktąja.

Jeigu iškiltų klausimas, kam šioje sistemoje priklauso „suvereni" galia, reikėtų atsakyti, jog niekam, nebent laikinai tam susirinkimui, kuris kuria arba keičia Konstituciją. Kadangi konstitucinė valdžia yra apribota valdžia, joje negali būti vietos jokiai suvereniai institucijai, jeigu suverenumas apibrėžiamas kaip neribojama galia. Jau matėme anksčiau, jog įsitikinimas, kad visada turi egzistuoti aukščiausia neribojama galia, tėra prietaras, kilęs iš klaidingos idėjos, esą visa teisė kildintina iš įstatymų leidėjo. Tačiau valdžia niekada neatsiranda iš beteisiškumo; ji visada remiasi ir kyla iš lūkesčių, jog gins vyraujančią teisingumo sampratą.

Galima pastebėti, jog valdžios šakų hierarchija yra susijusi su periodais, kuriems turi tarnauti skirtingos agentūros. Idealiu atveju Konstitucija turi būti skirta visam laikui, nors, žinoma, kaip ir visuose kituose žmogiškuosiuose dariniuose, joje bus aptikta trūkumų, tad bus daroma ir atitinkamų pataisų. Substancinė teisė, nors savo intencija taip pat skirta galioti neribotą laiką, bus nuolat plėtojama ir revizuojama iškilus nenumatytoms problemoms, su kuriomis teismai negali deramai susidoroti. Valdžiai patikėtų išteklių administravimas teikiant piliečiams paslaugas – tai iš esmės trumpalaikių užduočių dalykas; ši valdžios šaka turi tenkinti iškylančius konkrečius poreikius ir vykdydama šias užduotis turi teisę tvarkyti ne privačius piliečius, o tik tuos išteklius, kurie jai eksplicitiškai suteikti.

Ypatingosios galios

Pamatinis laisvos visuomenės principas – kad prievartinė valdžios galia naudotina tik universalioms teisingo elgesio taisyklėms įtvirtinti ir nenaudotina siekiant konkrečių tikslų, nors jis yra būtinas normaliam tokios visuomenės funkcionavimui, gali

būti laikinai suspenduojamas, jeigu iškyla grėsmė tos tvarkos išlikimui. Nors paprastai individams pirmiausia rūpi jų pačių konkretūs tikslai, kurių siekdami jie geriausiai pasitarnauja bendrai visų gerovei, kartais gali susidaryti situacijos, kai visuminės tvarkos išsaugojimas tampa pirmutiniu bendru tikslu ir kai, atitinkamai, spontaninė tvarka regioniniu ar valstybiniu mastu turi būti pakeista organizacija. Gresiant užsienio agresijai, kilus maištui, riaušėms ar įvykus stichinei nelaimei gali tekti imtis skubių veiksmų bet kuriomis prieinamomis priemonėmis, todėl kažkam turi būti suteikta prievartinio organizavimo galia, kurios normalioje situacijoje niekas neturi. Kaip gyvūnas, besigelbstintis nuo mirtino pavojaus, visuomenė tokiose ypatingose situacijose, kad išvengtų pražūties, laikinai turi suspenduoti net kai kurias gyvybines funkcijas, nuo kurių priklauso jos ilgalaikis išlikimas.

Sąlygos, kurioms esant tokios ypatingos galios gali būti suteikiamos nesukeliant pavojaus, kad jos išliks jų absoliučiai būtinybei pasibaigus, yra vienas sunkiausių ir svarbiausių dalykų, kuris turi būti apibrėžtas Konstitucijoje. „Ypatingoji padėtis" visada būdavo dingstis griauti institucines individo laisvės garantijas ir kai jos yra suspenduojamos, tam, kuris prisiima tokias ypatingas galias, nesunku pasirūpinti, kad ypatingoji padėtis tęstųsi. Tiesą sakant, jeigu bet kurie įtakingų grupių poreikiai, kurie gali būti patenkinti tik naudojant diktatorines galias, būtų laikomi ypatingosios padėties atvejais, tai kiekviena situacija būtų ypatingosios padėties. Vieno autoriaus buvo iškelta gana įtaigi tezė, jog tas, kuris turi galią paskelbti ypatingąją padėtį ir tuo pagrindu suspenduoti bet kurio Konstitucijos staipsnio galiojimą, yra tikrasis suverenas.[7] Veikiausiai taip ir būtų, jeigu koks nors asmuo ar institucija, pati paskelbdama ypatingąją padėtį, galėtų įgyti ypatingųjų galių.

Tačiau toli gražu nėra būtina, kad viena ir ta pati agentūra turėtų teisę skelbti ypatingąją padėtį ir pati prisiimti ypatingąsias galias. Geriausias priešnuodis šiam piktnaudžiavimui ypa-

tingomis galiomis turbūt būtų tai, kad toji valdžios institucija, kuri turi teisę skelbti ypatingąją padėtį, ją paskelbdama privalėtų atsisakyti savo įprastųjų galių ir išlaikyti tik savo teisę bet kada atšaukti tas ypatingąsias galias, kurias yra suteikusi kitai valdžios institucijai. Siūlomame modelyje tai, žinoma, būtų Įstatymų leidybos asamblėja, kuri ne tik turėtų deleguoti kai kurias savo galias vyriausybei, bet šiai vyriausybei suteikti ir galias, kurių niekas negali turėti normaliomis sąlygomis. Šiam tikslui Įstatymų leidybos asamblėjoje turėtų nuolat egzistuoti ir visada būti parengtyje ypatingosios padėties komitetas. Toks komitetas būtų įgaliotas teikti ribotas ypatingąsias galias prieš sušaukiant visą asamblėją, kuri tada turėtų nustatyti vyriausybei suteikiamų ypatingųjų galių mastą ir trukmę. Kol ji patvirtina ypatingąją padėtį, bet kurios priemonės, kurių imasi vyriausybė jai suteiktų teisių ribose, būtų visiškai teisėtos – įskaitant specifinius įsakus konkretiems individams, įsakus, kurių normaliais laikais niekas neturėtų teisės leisti. Tačiau Įstatymų leidybos asamblėja visada turėtų teisę atšaukti arba apriboti šias jos suteiktas galias, o ypatingajai padėčiai pasibaigus – teisę patvirtinti arba nepatvirtinti vyriausybės skelbtas priemones bei suteikti kompensaciją tiems, kurie dėl bendrojo intereso buvo priversti patirti ypatingųjų galių naštą.

Kita ypatingosios padėties atmaina, kurią turėtų numatyti kiekviena Konstitucija – tai galimi spragų joje pačioje atradimai, kai, pavyzdžiui, iškyla valdžios kompetencijos problemų, į kurias konstitucinės taisyklės neduoda atsakymo. Tokios spragos atradimo galimybė bet kurioje, net rūpestingiausiai apgalvotoje sistemoje visada reali: ir net gali iškilti problemų, kurių sprendimas gali pareikalauti skubių autoritetingų sprendimų tam, kad nebūtų paralyžiuotas visas valdymo mechanizmas. Tačiau nors kam nors turi būti suteikta galia teikti laikinus *ad hoc* tokių problemų sprendimus. Jie gali turėti galią tik iki tol, kol Įstatymų leidybos asamblėja, Konstitucinis Teismas ar įprastoji Konstitu-

cijos pakeitimo procedūra neužtaisys tokios spragos savo atitinkamais sprendimais. Iki to momento galia laikinais sprendimais užpildyti tokias spragas galėtų būti suteikia šiaip jau kokiai nors grynai simbolinei Valstybės vadovo figūrai.

Finansinių galių padalijimas

Sritis, kurioje siūlomoji konstitucinė sandara padarytų didžiausių pokyčių – tai finansų sritis. Ir tai yra toji sritis, kurioje šių pakeitimų esmė geriausiai gali būti parodyta glaustoje apžvalgoje, kurią čia ir mėginu pateikti.

Pagrindinę problemą kelia tai, kad apmokestinimas yra neišvengiamai prievartinis aktas ir, vadinasi, turi būti atliekamas pagal bendras Įstatymų leidybos asamblėjos nustatomas taisykles, tačiau, kita vertus, išlaidų apimties bei krypties klausimas aiškiai priklauso Valdymo asamblėjos sprendimo kompetencijai.

Turbūt jokia kita priemonė taip nedisciplinuotų išlaidų, kaip padėtis, kuriai esant kiekvienas, balsuojantis už tam tikrą išlaidų straipsnį, žinotų, jog kaštus turės pakelti jis pats bei jo elektoratas pagal iš anksto nustatytą taisyklę, kurios jis negalėtų pakeisti. Išskyrus atvejus, kai tam tikrų išlaidų naudos gavėjai gali būti aiškiai identifikuoti (nors jeigu paslauga teikiama visiems, ji jau negalėtų aplenkti ir tų, kurie savo noru už ją nemokėtų, tad lėšos jai turėtų būti renkamos prievartiniu būdu), kaip, pavyzdžiui, transporto priemonių apmokestinimas kelių statybai finansuoti, arba radijo transliavimo mokestis, taip pat įvairūs vietos bei komunaliniai mokesčiai konkrečioms paslaugoms finansuoti, visos planuojamos išlaidos automatiškai reikštų didesnę bendrąją mokesčių naštą, paskirstomą visiems pagal bendrą Įstatymų leidybos asamblėjos nustatytą taisyklę. Tokiu atveju neliktų paskatų siūlyti kokių nors išlaidų tikintis, kad po to kaštai bus užkrauti ant kitų pečių: kiekvienas žinotų, jog jam teks pakelti nustatytą visų išlaidų dalį.

Dabartinius apmokestinimo metodus daugiausia formavo pastangos surinkti mokesčius taip, kad tai keltų kuo mažesnį daugumos, tvirtinančios išlaidų planus, nepasitenkinimą. Tokie metodai, žinoma, nebuvo kuriami tam, kad garantuotų sprendimų dėl išlaidų atsakingumą, priešingai, jie kūrė iliuziją, kad kažkas kitas pakels jų naštą. Dabar laikoma akivaizdžiu dalyku, kad apmokestinimo metodai turi būti pritaikomi prie įplaukų sumos, kurią siekiama surinkti, nes praeityje papildomų įplaukų poreikis nuolat vertė ieškoti naujų apmokestinimo šaltinių. Todėl papildomos išlaidos visada keldavo problemą: kas jas turi dengti? Beveik visa viešųjų finansų teorija ir praktika buvo plėtojama kaip pastanga nuslėpti primetamą naštą taip, kad tie, kuriems galiausiai tenka ją pakelti, kuo mažiau apie ją nutuoktų. Turbūt patį dabartinės mokesčių sistemos painumą lėmė pastangos įtikinti piliečius atiduoti valdžiai daugiau nei jie sutiktų atiduoti žinodami, kiek atiduoda.

Norint efektyviai atskirti įstatymų leidybą, nustatančią bendras mokesčių naštos paskirstymo individams taisykles, nuo sprendimų dėl įplaukų dydžio, reikėtų taip radikaliai pakeisti visus viešųjų finansų principus, kad pirmoji reakcija žmonių, pripratusių prie esamos sistemos, veikiausiai būtų siūlomos alternatyvos, kaip visiškai nerealistinės, atmetimas. Tačiau tik toks visiškas finansinės institucinės sandaros pakeitimas galėtų sustabdyti tendenciją nepaliaujamai didėti visuomenės pajamų dalį, kurią kontroliuoja valdžia. Dėl šios tendencijos, jeigu ji nebus sustabdyta, visuomenę galiausiai praris valdžios organizacija.

Akivaizdu, kad apmokestinimas pagal vienodą taisyklę nesuderinamas su bendros mokesčių naštos progresija, nors, kaip esu rašęs kitur,[8] tam tikra tiesioginių mokesčių progresija gali būti ne tik leistina, bet ir būtina, norint atsverti regresinę netiesioginių mokesčių tendenciją. Ten pat esu pasiūlęs ir kai kuriuos bendrus principus, kurie leistų apmokestinimą apriboti taip, kad būtų užkirstas kelias daugumai perkelti mokes-

čių naštą ant mažumos pečių, tačiau kartu daugumai būtų paliekama nepriekaištinga galimybė daryti tam tikrų nuolaidų silpnai mažumai.

[1] Jau gana ilgą laiką užsiimu atstovaujamųjų asamblėjų rekonstravimo projektu ir esu jį jau ne kartą glaustai išdėstęs spaudoje. Pirmąkart apie jį kalbėjau pasisakyme „New Nations and the Problem of Power", *Listener*, no. 64, London, 1960 m., lapkričio 10 d. Žr. taip pat „Libertad bayo la Ley", *Orientacion Economica*, Caracas, 1962 m. kovas; „Recht, Gesetz und Wirtschaftsfreiheit", *Hundert Jahre Industrie – und Handelskammer zu Dortmund 1863 – 1963* (Dortmund, 1963; perspausdinta *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1963 m. gegužės 1–2 d., taip pat mano kn. *Freiburger Studien* (Tübingen, 1969); „The Principles of a Liberal Social Order", *Il Politico*, 1966 m. gruodis, perspausdinta mano kn. *Studies in Philosophy, Politics and Economics* (London and Chicago, 1967); „Die Anschauungen der Mehrheit und die zeitgenössische Demokratie", *Ordo* 15/16 (Düsseldorf, 1963); „The Constitution of a Liberal State", *Il Politico* 31, 1967; *The Confusion of Language in Political Thought* (Institute of Economic Affairs, London, 1968); *Economic Freedom and Representative Government* (Institute of Economic Affairs, London, 1973); dauguma pastarųjų darbų perspausdinta mano kn. *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas* (London and Chicago, 1977); *Three Lectures on Democracy, Justice and Socialism* (Sydney, 1977); yra šių paskaitų vertimai į vokiečių, ispanų ir portugalų kalbas.

[2] Z. Giacommetti, *Der Freiheitskatalog als Kodifikation der Freiheit* (Zürich, 1955).

[3] Žr. A. R. W. Harris, „Law Making at Athens at the End of the Fifth Century B.C.", *Journal of Hellenistic Studies*, 1955 bei ten pateikiamas nuorodas.

[4] E. G. Philip Hunton, *A Treatise on Monarchy* (London, 1643), p. 5.

[5] J. S. Mill, *Considerations on Representative Government* (London, 1861), sk. 5.

[6] Jeigu įstatymų leidybos tikslams asamblėjos susiskirstymas partijomis yra visiškai nepageidautinas, tai valdymo reikalams toks pasiskirstymas aiškiai reikalingas. Tad nė vienu atveju nėra pagrindo proporciniam atstovavimui; įtikinami bendri argumentai prieš proporcinį atstovavimą buvo pateikti veikale, kuris dėl savo publikavimo datos nesusilaukė jam deramo dėmesio: F. A. Hermens, *Democracy or Anarchy* (Notre Dame, Ind., 1941).

[7] Carl Schmitt, „Soziologie des Souverainitätsbegriffes und politische Theologie", kn. M. Palyi (Hrsg.), *Haupprobleme der Soziologie, Erinnerungsgabe für Max Weber* (München, 1923), II, p. 5.

[8] Žr. mano kn. *The Constitution of Liberty* (London and Chicago, 1960), 20 skyrius.

18

VALDŽIOS SUTRAMDYMAS IR POLITIKOS NUKARŪNAVIMAS

> Gyvename laikais, kai teisingumas išnyko. Mūsų parlamentai lengvabūdiškai kuria statutus, prieštaraujančius teisingumui. Valstybės elgiasi su savo valdiniais kaip nori, nemėgindamos išlaikyti net teisingumo regimybės. Žmonės, tapę pavaldūs kitai tautai, atsiduria atstumtųjų padėtyje. Nebėra jokios pagarbos jų prigimtinei teisei į tėvynę, į savo gyvenamąją vietą, į nuosavybę, į jų teisę užsidirbti pragyvenimui ar apskritai teisei į ką nors. Mūsų tikėjimas teisingumu yra visiškai sugriautas.
>
> Albert Schweitzer*

Ribota ir neribota valdžia

Veiksmingas valdžios apribojimas yra svarbiausioji visuomeninės tvarkos problema. Valdžia būtina tokiai tvarkai formuotis tik todėl, kad kiekvienas būtų apsaugotas nuo kitų prievartos ir smurto. Tačiau kai siekdama šio tikslo valdžia sėkmingai įsigyja prievartos ir smurto monopolį, ji tampa ir didžiausia grėsme individo laisvei. Valdžios galios apribojimas buvo svarbiausias XVII ir XVIII amžiaus konstitucinės valdžios steigėjų tikslas. Tačiau siekis apriboti valdžios galias beveik nesąmoningai buvo užmirštas įsivyravus klaidingam įsitikinimui, jog demokratinė valdžios kontrolė yra pakankama garantija prieš pavojingą jos ekspansiją.[1]

Per tą laiką patyrėme, jog būtent ši visagalybė, kuri suteikiama demokratinėms atstovaujamosioms asamblėjoms, padaro jas

* Šio skyriaus epigrafe naudojama citata iš Alberto Schweizerio kn. *Kultur und Ethik, Kulturphilosophie*, Bd. 2 (Bern, 1923), p. xix; vertime į anglų kalbą *Civilization and Ethics* (London, 1923), p. xviii.

visiškai bejėgės prieš specialių interesų spaudimą – spaudimą, kuriam dauguma, turinti neribotų galių, turi pasiduoti, jeigu nori išlikti dauguma. Šiam procesui kelią galima užkirsti tik iš valdančiosios daugumos atėmus teisę skirstyti diskriminacines malones grupėms ar individams. Paprastai buvo manoma, jog demokratijos sąlygomis to neįmanoma padaryti, nes tam, atrodo, reikėtų iškelti kieno nors valią aukščiau daugumai atstovaujančios asamblėjos valios. Tačiau faktiškai demokratinė valdžia turi būti ribojama net griežčiau nei kitos valdžios formos, nes ji mažiau atspari specialių interesų grupių (net nebūtinai didelių), nuo kurių priklauso ją palaikančios daugumos išlikimas, spaudimui.

Problema atrodė neišsprendžiama tik todėl, kad buvo užmiršta senesnė idėja, būtent, kad visų valdžios agentūrų, vykdančių valdymo funkcijas, galią turi riboti ilgalaikės taisyklės, kurių niekas neturi teisės keisti ar atšaukti siekiant kokių nors konkrečių tikslų: kalbu apie taisykles, kuriomis grindžiamas jungimasis į bendruomenę, tam tikrą valdžią pripažįstančią tik todėl, kad pati valdžia pripažįsta tokias ilgalaikes taisykles. Būtent konstruktyvistinis pozityvizmo prietaras suteikė pagrindo įsitikinimui, esą turi egzistuoti kažkokia vieninga neribota aukščiausioji galia, iš kurios kildintina bet kuri kita galia, nors faktiškai aukščiausioji galia susilaukia pripažinimo tik dėl to, kad ji paiso ją ribojančių bendrų taisyklių.

Tai, kas šiandieną vadinama demokratine valdžia, išreiškia – dėl savo sandaros ypatybių – ne daugumos nuomonę, bet įvairius spaudimo grupių konglomerato interesus, kurių paramą valdžia turi įgyti mainais už specialias malones vien todėl, kad ji netenka tos paramos, jeigu atsisako savo rėmėjams duoti tai, ką gali duoti. Iš čia kylanti diskriminacinės prievartos eskalacija dabar grasina uždusinti visą civilizacijos pažangą, kuri remiasi individo laisve. Klaidinga konstruktyvistinė visuomenės tvarkos interpretacija, kartu su iškreiptu teisingumo prasmės supra-

timu, tapo pagrindiniu pavojumi ne tik ateities gerovei, bet ir moralei bei taikai. Niekas, atviromis akimis žvelgiantis į pasaulį, jau negali abejoti tuo, kad didžiausias pavojus asmens laisvei ateina pirmiausia iš kairės, ir ne dėl kokių nors jos puoselėjamų specifinių idealų, o dėl to, kad įvairūs socialistiniai sąjūdžiai yra didžiausi organizuoti junginiai, kurie, skelbdami daugeliui patrauklius tikslus, visuomenei siekia primesti jų sumanytą struktūrą. Tokie siekiai neišvengiamai veda į visišką individo moralinės atsakomybės praradimą ir vieną po kito jau sugriovė daugumą individualios laisvės saugos tvirtovių, kurios buvo pastatytos per šimtmečius trukusios teisės evoliucijos istoriją.

Norint naujai atrasti tam tikras pamatines tiesas, kurios kelių kartų demagogijos pastangomis buvo užmirštos, būtina suprasti, kodėl pamatinės Didžiosios arba Atvirosios visuomenės vertybės turi būti negatyvios, individui garantuojančios teisę savo valdų ribose siekti savo tikslų savo žinių pagrindu. Tik tokios negatyvios taisyklės leidžia formuotis savigeneruojančiai tvarkai, kur geriausiai naudojamos individų žinios ir tenkinami jų norai. Turėsime susitaikyti su mums vis dar keistu faktu, jog laisvų žmonių visuomenėje aukščiausioji valdžia normaliose situacijoje apskritai negali turėti galios ką nors pozityviai įsakyti. Jos vienintelė galia turi būti teisė drausti pagal tam tikrą taisyklę, ir savo aukščiausiąjį statusą ji turi pelnyti pasiryžimu kiekvieną savo veiksmą derinti su bendru principu.

Taika, laisvė ir teisingumas – trys didieji neiginiai

Pamatinis paaiškinimas, kodėl geriausia, ką valdžia gali duoti Didžiajai laisvų žmonių visuomenei, yra negatyvūs dalykai, – tai neišvengiamas bet kurio atskiro proto ar bet kurios organizacijos, vadovaujančios žmogiškajai veiklai, žinių ribotumas. Tik kvailiai mano, jog jie žino viską, nors jų išties yra nemažai. Nežinojimas ir yra toji priežastis, kodėl valdžia gali tik padėti klos-

tytis abstrakčiai struktūrai (arba galbūt padaryti ją galimą), kurioje įvairūs jos narių lūkesčiai yra daugiau ar mažiau suderinami, priversdama juos laikytis tam tikrų negatyvių taisyklių, arba draudimų, nesusijusių su jokiais konkrečiais tikslais. Ji gali, abstrakčiomis ir negatyviomis taisyklėmis delimituodama individų valdas, garantuoti tik abstrakčius tos tvarkos bruožus, o ne jos konkretų turinį, atsirandantį individams veikiant savo žinių bei tikslų pagrindu. Tačiau pats šis faktas, jog tam, kad individai galėtų efektyviausiai naudoti savo turimą informaciją savo tikslams, valdžia geriausiai pasitarnauja „vien" negatyviu būdu, daugeliui žmonių atrodo neįtikėtinas. Štai kodėl visi konstruktyvistai mėgina preparuoti pirminę šių idealų sampratą.

Turbūt vienintelis iš tų didžiųjų idealų, kurio negatyvų pobūdį žmonės vis dėlto yra linkę pripažinti ir priešinasi mėginimams jį preparuoti, yra taika. Bent jau tikiuosi, jog jeigu koks nors Chruščiovas, naudodamas populiarų socialistų triuką, pareikštų pripažįstąs taiką, tačiau tik „pozityvią", kiekvienas suprastų, jog jis pripažįsta taiką tik tada, kai jam leidžiama daryti, ką jis nori. Tačiau, atrodo, tik nedaugelis supranta, jog tada, kai intelektiniai preparatoriai laisvę, teisingumą ar teisę reikalauja padaryti „pozityviais" dalykais, jie lygiai taip pat mėgina iškreipti ir apversti pamatinius idealus. Taika, kaip ir daugelis kitų gerų dalykų, tokių kaip ramybė, sveikata, dvasinė ramybė ar švari sąžinė, yra veikiau tam tikrų blogybių nesatis, negu kokių nors pozityvių gėrybių esatis, nors ji yra individo siekių sėkmės prielaida.

Šiuolaikinė žodžių vartosena, kuri „pozityvų" ir „negatyvų" beveik tapatina su „geru" ir „blogu" ir dėl kurios žmonėms susidaro įspūdis, jog „negatyvi vertybė" yra vertybės priešybė, nevertybė arba blogybė, iš daugelio žmonių atima galimybę suvokti didžiausios naudos mums duodančios tvarkos esminį pobūdį.

Trys didieji neiginiai – taika, laisvė ir teisingumas – faktiškai yra vieninteliai būtinieji civilizacijos ramsčiai, kuriuos turi parū-

pinti valdžia. Jie negali atsirasti „prigimtinėmis" pirmykščio žmogaus sąlygomis, ir jų neparūpina įgimti žmogaus instinktai. Kaip matysime epiloge, jie yra svarbiausias, tačiau vis dar negarantuotas civilizacijos taisyklių padarinys.

Prievarta laisviems žmonėms gali padėti siekti savo tikslų tuo atveju, jeigu ji yra naudojama tik universalių elgesio taisyklių sistemai, kuri jiems nenurodo jokių konkrečių tikslų, įtvirtinti, tačiau sudaro sąlygas kurti savo valdas, ginamas nuo kitų žmonių – tarp jų ir valdžios pareigūnų pažeidinėjimo, ir taip netrikdomai siekti savo tikslų. Ir jeigu didžiausias poreikis yra siekti saugumo nuo tokio pažeidinėjimo, tai jis turi būti ir didžiausias poreikis tokios aukščiausiosios valdžios, kuri galės pasakyti kitiems „ne", bet pati neturės jokių „pozityvių" galių.

Idėja, kad aukščiausiajai valdžiai neleistina nieko nurodinėti, mums atrodo keista ir net prieštaringa, tačiau tik todėl, kad įsivyravo nuomonė, jog aukščiausiajai valdžiai priklauso visa apimanti, neribota galia, aprėpianti visų žemesniųjų valdžios agentūrų galias. Tačiau šis „pozityvistinis" įsitikinimas yra visiškai nepagrįstas. Išskyrus atvejus, kai dėl žmogiškųjų ar gamtinių jėgų sutrinka savireguliuojanti tvarka ir tenka imtis ypatingų priemonių jos funkcionavimo sąlygoms atstatyti, nėra jokio „pozityvių" aukščiausiosios valdžios galių poreikio. Tiesą sakant, labiausiai geidžiama būtų tokia aukščiausioji valdžia, kurios visos galios remtųsi jos pareikštu pasiryžimu pačiai laikytis to pobūdžio abstrakčių taisyklių, kurios, nepriklausomai nuo jų padarinių, individų įsigytas valdas reikalauja ginti nuo valstybinių ar privačių agentūrų kišimosi. Tokia valdžia, kuri visomis normaliomis aplinkybėmis vadovaujasi pripažintais principais ir prievartą naudoja tik jiems įtvirtinti – nebent visuomenei grėstų išorės pavojus – tokia valdžia vis dėlto gali būti aukščiausia iš visų kitų valdymo agentūrų, ir ji gali būti vienintelė bendra valdžia tam tikroje teritorijoje, net jeigu visos deramos valdymo galios būtų paskirstytos regionams.

Centralizavimas ir decentralizavimas

Tas centralizavimo mastas, kurį priimame kaip duotybę, ir kuriam esant aukščiausioji įstatymų leidybos galia ir aukščiausioji valdymo galia priklauso tai pačiai vieningai organizacijai, kurią vadiname valstybe (ir toji galia nedaug mažesnė net federacinėse valstybėse), susiklostė iš esmės dėl būtinybės šią organizaciją stiprinti karo atvejui. Tačiau šiandieną, kai bent jau Vakarų Europoje ir Šiaurės Amerikoje tikimės pašalinę karo tarp asocijuotųjų šalių galimybę, o gynybos reikalus esame patikėję, kaip mums atrodo, efektyviai tarptautinei organizacijai, turėtume pamažu suprasti, jog jau galima mažinti tokį centralizavimą – atimti iš valstybinės valdžios tas įvairiausias funkcijas, kurios jai buvo suteikiamos vien jos stiprinimo prieš užsienio agresorius sumetimais.

Svarstant konstitucinės santvarkos pakeitimus, kurie būtų reikalingi siekiant išsaugoti individo laisvę, šioje knygoje (aiškumo dėlei) juos teko svarstyti labiausiai įprastame unitarinės valstybės kontekste. Tačiau tokie pakeitimai faktiškai labiau tiktų esant federaciniu būdu decentralizuotai hierarchinei struktūrai. Čia galime atkreipti dėmesį tik į kelis svarbiausius tokių pakeitimų aspektus.

Bikameralinė sistema, kuri paprastai laikoma federacinės santvarkos pagrindu, pagal čia siūlomą modelį būtų panaudota kitam tikslui; tačiau jos funkcija federacijoje galėtų būti realizuota kitokiais būdais, pavyzdžiui, dvigubo balsų skaičiavimo sistema sudarant bent jau Valdymo asamblėją: kartą skaičiuojami individualių rinkėjų balsai ir kartą – centrinėje asamblėjoje atstovaujami federacinių valstybių (valstijų) balsai. Turbūt federacines institucijas vertėtų apriboti valdymo uždaviniais ir palikti visai federacijai vieningą Įstatymų leidybos asamblėją. Tačiau iš tikrųjų nėra būtina visada turėti abi – Įstatymų leidybos ir Valdymo – asamblėjas to paties hierarchijos lygio, jeigu valdymo galią, aprėpiančią didesnes ar mažesnes valdas, visada riboja Įstatymų leidybos asamblėjos galia.

Gali pasirodyti, jog įstatymų leidybai geriausia būtų suteikti platesnes negu Valdymo asamblėjos valdas, tačiau yra nemažai pavyzdžių (Didžioji Britanija su skirtingomis privatinės teisės sistemomis Anglijoje ir Škotijoje, taip pat JAV, kur daugelyje valstijų galioja bendroji teisė, išskyrus vieną, kurioje veikia Napoleono kodeksas), kai centrinė vykdomoji valdžia valdo teritorijas su skirtingomis teisės sistemomis, ir keletas pavyzdžių (vienu metu ir tam tikru mastu Britų tautų sandrauga), kai aukščiausioji teisminė valdžia (galutinės apeliacijos teismas) nepriklausomoms valstybėms visais kitais požiūriais buvo bendra.

Tačiau mums čia svarbiau yra tai, kad atsiradus tarptautinės galios autoritetui, galinčiam pasakyti „ne" veiksmams, kuriais daroma žala asocijuotosioms šalims, sumažėja stiprios valstybinės valdžios poreikis gynybos tikslams. Tokiu atveju dauguma tarnybinių valdžios funkcijų sėkmingai galėtų būti perduotos regioniniams bei vietos valdžios organams, kurių prievartines galias ribotų aukštesnės įstatymų leidybos valdžios nustatytos taisyklės.

Žinoma, nei valstybiniu, nei tarpvalstybiniu lygiu nėra jokio pagrindo mažiau pasiturintiems regionams suteikti teisę savo poreikiams naudoti labiau pasiturinčių regionų išteklius. Tačiau centralizavimo procesą skatina ne tai, kad dauguma didelio regiono žmonių geidžia suteikti paramą mažiau pasiturintiems regionams, o tai, kad dauguma, norėdama išlikti dauguma, turi pasirūpinti balsais iš tų regionų, kurie pelnosi didesniojo politinio vieneto sąskaita. Tai, kas dabar vyksta atskirose valstybėse, pradeda reikštis tarptautiniu mastu, pavyzdžiui, kai kvailoje konkurencijoje su Rusija kapitalistinės šalys, vietoje to, kad skatintų kapitalo investavimą į šalis, vykdančias, jų požiūriu, pažangią ekonominę politiką, faktiškai masiškai subsidijuoja socialistinį neišsivysčiusių šalių eksperimentą, puikiai žinodamos, jog jų teikiamos lėšos bus paprasčiausiai iššvaistytos.

Daugumos tvarka prieš daugumos patvirtintų įstatymų tvarką

Ne tik taika, teisingumas ir laisvė, bet ir demokratija iš esmės yra negatyvi vertybė – ji, kaip procedūrinė taisyklė, apsauganti nuo despotizmo bei tironijos, yra ne mažiau, bet ir ne daugiau svarbi, negu pirmieji trys didieji neiginiai, arba, kitaip sakant, ji yra procedūra, pirmiausia skirta žalos prevencijai. Tačiau kaip ir laisvė bei teisingumas, dabar ji yra naikinama pastangų suteikti jai „pozityvų" turinį. Esu įsitikinęs, jog neribotos demokratijos dienos jau yra suskaitytos. Jeigu norime išsaugoti pamatines demokratijos vertybes, tai turėsime priimti kitokią jos formą – arba anksčiau ar vėliau apskritai prarasime įrankį, padedantį atsikratyti prispaudėjiškos valdžios.

Kaip jau matėme (12, 13 ir 16 skyriuose), vyraujančios sistemos sąlygomis bendrų reikalų sprendimą lemia ne bendra daugumos nuomonė, bet toji dauguma, kuri atsiranda ir savo galią įgyja tenkindama atskirus įvairių grupių interesus. Nors Didžiosios visuomenės daugumos sutarimas dėl bendrų taisyklių yra galimas, tačiau vadinamasis daugumos pritarimas konglomeratui priemonių, tarnaujančių atskiriems interesams, tėra farsas. Padėtis, kai daugumos parama įgyjama sandorių su specialių interesų grupėmis būdu – net jeigu tai yra tapę šiuolaikinės demokratijos esme – neturi nieko bendra su pirmine demokratijos idėja, ir ji tikrai prieštarauja pamatinei moralinei idėjai, kad bet koks prievartos naudojimas turi būti valdomas ir ribojamas daugumos nuomonės. Balsų pirkimo procesas, į kurį įpratome žvelgti kaip į būtiną mums žinomos demokratijos komponentą, ir kuris išties yra neišvengiamas, kai atstovaujamoji asamblėja turi galią ne tik leisti bendrus įstatymus, bet ir galią komanduoti, moralės požiūriu negali būti pateisintas ir būtent jis sukelia visus tuos padarinius, dėl kurių pašalietis niekinamai žvelgia į politiką. Tačiau tokia padėtis ne tik nėra būtinas idealo, kad valdžia turi vadovautis daugumos nuomone, padarinys, veikiau ji yra jo priešybė.

Su šia klaida glaudžiai siejasi dar vienas nesusipratimas – kad dauguma turi teisę daryti, ką nori. Visuomenės atstovų dauguma, sudaryta grupinių interesų sandorių principu, niekada negali atspindėti visuomenės daugumos nuomonės. Tokia „Parlamento laisvė" reiškia visuomenės priespaudą. Ji yra priešinga valdžios galių konstitucinio apribojimo idėjai, ir ji nesuderinama su laisvų žmonių visuomenės idealu. Jeigu atstovaujamosios demokratijos galių naudojimas peržengia sritį, kur rinkėjai gali suprasti jos priimamų sprendimų prasmę, tai jis gali atspindėti viešąją nuomonę (ir būti jos kontroliuojamas) tik tuo atveju, kai imdamasi prievartinių priemonių valdžia visada vadovaujasi taisyklėmis, vienodai galiojančiomis visiems visuomenės nariams.

Kol išlieka dabartinė demokratijos forma, tol negali egzistuoti jokia padori valdžia, net jeigu politikai būtų angelai ar šventai tikėtų aukščiausia asmens laisvės verte. Neturime teisės jų kaltinti dėl veiklos, nes mes patys, palaikydami dabartines institucijas, juos pastatome į padėtį, kurioje jie gali įgyti valdžią kokiems nors geriems darbams daryti su sąlyga, jeigu parūpins specialių malonių įvairioms grupėms. Mėginant pateisinti tokias priemones buvo sukonstruota pseudoetinė doktrina, vadinamasis „socialinis teisingumas", neatlaikantis nė vieno iš tų testų, kuriuos turi atlaikyti moralinių taisyklių sistema, kad garantuotų taiką ir savanorišką laisvų žmonių bendradarbiavimą.

Pamatinė šios knygos tezė yra tai, kad laisvų žmonių visuomenėje prievartos naudojimą gali pateisinti tik vyraujantys įsitikinimai dėl principų, kurie turi valdyti ir saistyti individo elgesį. Akivaizdu, kad taiki ir pasiturinti visuomenė gali egzistuoti tik ten, kur tokių taisyklių paprastai laikomasi ir kur, esant reikalui, jos palaikomos jėga. Tai neturi nieko bendra su kokia nors „valia", siekiančia konkretaus rezultato.

Dalykas, kuris daugeliui žmonių vis dar atrodo keistas ir net nesuprantamas, yra tai, kad tokioje visuomenėje aukščiausiosios valdžios galios turi būti ribotos, ji negali būti visa apimanti, o

tik turi saistyti tiek valdžios agentūrų, tiek privačių asmenų bei organizacijų elgesį palaikydama ir įtvirtindama bendrąsias elgesio taisykles. Tačiau klusnumo, kuriuo remiasi valstybė, sąlyga gali būti tai, kad vienintelis aukščiausiosios valdžios prievartinių veiksmų tikslas yra bendrų elgesio taisyklių, vienodai galiojančių visiems, palaikymo uždavinys. Tokiai aukščiausiajai valdžiai dera toji ištikimybė bei pagarba, kurią ji pati demonstruoja bendrų principų atžvilgiu prievartą naudodama tik tiems principams palaikyti. Būtent tam, kad šie principai būtų derinami su viešąja nuomone, kuriama aukščiausioji įstatymų leidybos institucija, atstovaujanti daugumos žmonių įsitikinimams.

Moralės pakrikimas ir kalbos pagedimas

Per pastarąjį šimtmetį daugelis kertinių žodžių, apibūdinančių politinius idealus, socialistinės agitacijos poveikyje taip smarkiai pakeitė savo reikšmę, jog šiandien jau neįmanoma be baimės vartoti net tokius žodžius, kaip „laisvė", „teisingumas", „demokratija" ar „teisė", nes jie jau neišreiškia tos prasmės, kurią kadaise reiškė. Tačiau kaip sakė Konfucijus, „kai žodžiai praranda savo prasmę, žmonės praranda savo laisvę". Deja, ne tik neišmanėliai propagandistai, bet dažnai ir rimti socialiniai filosofai prisidėjo prie šio kalbos gadinimo iškreipdami įsitvirtinusių žodžių prasmę tam, kad patrauktų žmones talkinti jų įsivaizduojamiems geriems tikslams. Kai koks nors Johnas Dewey apibrėžia laisvę kaip „efektyvią galią atlikti specifinius dalykus",[2] tai gali atrodyti kaip triukas, kuriuo siekiama mulkinti naivuolius. Tačiau kai kitas socialinis filosofas, aptardamas demokratiją, aiškina, jog „vaisingiausias priėjimas būtų sakyti, jog demokratija <...> laikoma vertybe todėl, kad apskritai imant ji yra geriausias būdas kai kuriems socialinio teisingumo reikalavimams tenkinti",[3] tai čia aiškiai reiškiasi vien neįtikėtinas naivumas.

Atrodo, jog jaunesnioji socialinių filosofų karta jau net nežino, ką kadaise reiškė pamatinės sąvokos. Tik taip galima paaiškinti faktą, kad jaunas mokslininkas rimtai tvirtina, jog toji kalbos vartosena, pagal kurią „dalykų padėties teisingumas <...> laikytinas pirmine teisingumo prasme, nes kai sakome apie žmogų, kad jis teisingas, turime omeny, kad jis paprastai veikia tokiu būdu, kuris leidžia susikurti teisingumą tenkinančiai padėčiai"[4] ir po kelių puslapių dar priduria: „Atrodo, [!] egzistuoja „privatinės teisės" kategorija, kuri aprėpia asmens santykius su kitais asmenimis, kai jis veikia ne kaip svarbiausių visuomeninių institucijų dalyvis."[5] Šį faktą galbūt paaiškina tai, jog jaunas žmogus su terminu „teisingumas" šiandien susipažįsta būtent šio pobūdžio kontekste, nors, žinoma, tokia vartosena tėra tos sąvokos evoliucijos parodija. Kaip matėme, dalykų padėčiai, kuri nėra žmonių tikslingai sukurta, negali būti taikomi nei racionalumo, nei dorumo, nei teisingumo, nei jokie kiti žmogiškųjų vertybių atributai net ir tuo atveju, kai ji yra nenumatytas rezultatas lošimo, į kurį žmonės įsitraukia savo pačių naudos sumetimais save su kitais susieję mainų santykiais. Teisingumas, žinoma, nėra veiksmo tikslų, o jo suderinamumo su teisingumo taisyklėmis dalykas.

Pateiktieji pavyzdžiai, parinkti beveik iš atsitiktinai paimtų tekstų, atspindi tą dabartinį piktnaudžiavimą politiniais terminais, kai autoriai nuolat iškreipdami prasmę sąvokų, kurių jie veikiausiai niekada deramai nesuprato, pamažu sunaikina visą apibrėžtą jų turinį, ir tokių pavyzdžių galima pateikti be galo daug. Neaišku, ką dar galima daryti, kai laisvės priešai vadina save liberalais, kaip šiandien tapo įprasta Jungtinėse Valstijose, nebent nuosekliai juos vadinti, kaip ir dera, pseudoliberalais, arba kai jie apeliuoja į demokratiją iš tikrųjų turėdami omeny egalitarizmą. Visa tai yra apraiškos tos „intelektualų išdavystės", kurią Julienas Benda pasmerkė prieš keturiasdešimtį metų, tačiau kuriai vis dėlto po to pavyko sukurti intelektinio nesąži-

ningumo atmosferą įprastose „socialinės" politikos diskusijose ir sugadinti kalbą taip, kad politikai vartoja šias fiktyvias sąvokas, net nesuvokdami jų fiktyvumo.

Tačiau eiti šiuo keliu mus stumia ne tik apsiskelbę socialistai. Socialistinės idėjos taip giliai įsiskverbė į žmonių mąstymą, jog ne tik tie pseudoliberalai, kurie svetimu vardu dangsto savo socialistinius įsitikinimus, bet ir daugelis konservatorių, kurie perėmė socializmo idėjas bei sąvokas ir nuolat jomis operuoja manydami, kad tokiu būdu jie neatsilieka nuo šiuolaikinės minties laimėjimų. Ir tai pasakytina ne tik apie žmones su stipriais politiniais įsitikinimais ir aktyviai dalyvaujančius viešojoje veikloje.[7] Tiesą sakant, intensyviausia socialistinių idėjų sklaida vis dar vyksta per tą terpę, kurią Davidas Hume'as įvardijo kaip poetų išmones,[8] per neišmanėlius *literati*, įsivaizduojančius, jog skambūs žodžiai, kuriais jie manipuliuoja, turi apibrėžtą prasmę. Tik tuo, kad esame prie šių dalykų visiškai pripratinti, galima paaiškinti, pavyzdžiui, tą faktą, jog šimtai tūkstančių verslo žmonių visame pasaulyje įsileidžia pro duris žurnalus, kurie savo literatūrinėje dalyje kapitalizmui išjuokti griebiasi net nešvankybių (tokių kaip „ekskrementinė kapitalistinės gamybos gausa", *Time* žurnale, 1977 m. birželio 27).[9] Nors laisvės principas iš mūsų reikalauja toleruoti tokius skandalingus išpuolius, norisi tikėti, jog skaitytojų nuovoka greit juos išmokys, kokiais leidiniais jiems verta pasitikėti.[10]

Demokratinė procedūra ir egalitariniai tikslai

Šiame žodžių prasmės naikinimo procese pastaraisiais laikais bene labiausiai nukentėjo pats žodis „demokratija". Juo piktnaudžiaujama pirmiausia tada, kai jis vartojamas ne tam tikrai sprendimų priėmimo procedūrai apibūdinti, bet jam suteikus substancinį turinį, juo mėginant nusakyti geidžiamą tų sprendimų veiklos aspektą. Nepaisant akivaizdaus tokių mėginimų absur-

diškumo, daugelis dabartinių apeliacijų į demokratiją demokratinei įstatymų leidybai siekia nurodinėti, ką ji privalanti daryti. Tačiau terminas „demokratija" nusako tik valdymo organizavimo pobūdį ir nieko nesako apie tai, dėl kokių konkrečių tikslų žmonės privalo balsuoti.

Tikroji demokratijos vertė – būti sanitariniu kordonu, saugančiu mus nuo piktnaudžiavimo valdžia. Ji mums leidžia atsikratyti viena valdžia ir mėginti ją keisti geresne. Arba, kitaip sakant, ji yra vienintelis iki šiol mūsų atrastas taikingos kaitos būdas. Kaip tik dėl to ji yra labai vertinga ir dėl jos verta grumtis, nes kiekviena valdžia, kurios žmonės negali atsikratyti tokiu pripažintu būdu, anksčiau ar vėliau neišvengiamai pateks į blogas rankas. Tačiau toli gražu ji nėra didžiausioji politinė vertybė, o kartais neribota demokratija gali būti net blogesnė už ribotą kitos formos valdymą.

Savo dabartiniu neribotu pavidalu demokratija beveik prarado galią veikti kaip asmens laisvės apsaugos nuo valdžios savivalės garantas, kaip kliūtis piktnaudžiavimui valdžios galia, nors būtent to iš jos buvo tikimasi tada, kai buvo griebtasi naivios idėjos, esą visą valdžią pajungus demokratinei kontrolei, visų kitų valdžios ribojimo priemonių galima atsisakyti. Veikiau priešingai, ji tapo svarbiausia nepaliaujamos ir spartėjančios valdžios galių ekspansijos ir biurokratinio aparato naštos sunkėjimo priežastimi.

Visagalė vieninga demokratinė asamblėja, kurioje valdančioji dauguma gali išlikti valdžioje tik šalindama nepasitenkinimo židinius, esančius tarp tos daugumos rėmėjų, kaip tik dėl to yra verčiama griebtis visų gyvenimo sričių kontrolės. Teisindama priemones, kurių ji turi griebtis norėdama išlaikyti daugumos paramą, ji yra verčiama konstruoti ir visuomenei primesti neegzistuojančio ir griežtąja šio žodžio prasme neįmanomo distributyvinio teisingumo kodeksą. Tokioje visuomenėje kova dėl politinės įtakos tampa daug patrauklesne už priemonių, tenkinan-

čių kitų žmonių poreikius, gausinimą. Kadangi visos problemos tokiu atveju turi tendenciją virsti politinėmis ir, vadinasi, jas sprendžiant gali būti griebiamasi prievartinių valdžios priemonių, vis didesnė žmogiškosios veiklos dalis nuo produktyvių pastangų nukreipiama į politines – tai pasakytina ne tik apie paties politinio aparato veiklą, bet, dar blogiau, apie tą sparčiai besiplečiantį paralelinės valstybinės valdžios spaudimo aparatą, kuris naudojamas siekiant iš jos išgauti privilegijų atskiriems interesams.

Vis dar nėra suprasta, kad dauguma atstovaujamojoje asamblėjoje, turinčioje neribotų galių, ne tik negali, bet ir neprivalo apriboti savo veiklos tais tikslais, kurių geidžia ar kuriems bent pritaria visi daugumos nariai.[11] Jeigu tokia asamblėja turi teisę žarstyti malones, dauguma valdžioje gali išlikti tik papirkinėdama atskiras grupes, kurios ją sukuria. Kitaip sakant, tariamos demokratijos vardu mes sukūrėme aparatą, kuriame lemiamą balsą turi ne dauguma, bet kuriame kiekvienas daugumos narys turi pritarti įvairiems valdžios duodamiems kyšiams kitiems, kad mainais gautų daugumos pritarimą savo paties specialiems reikalavimams. Kad ir kokių privalumų turėtų mažoritarinis sprendimo principas tvarkant bendrus visų reikalus, šios procedūros taikymo padarinys gali būti tik ydingas, kai juo vadovaujamasi dalijant grobį, kuris išplėšiamas iš nesutinkančios mažumos.

Atrodo neišvengiama, jog jeigu demokratijos laikysimės dabartiniu jos pavidalu, pati demokratijos sąvoka galiausiai bus taip diskredituota, kad teks išsižadėti net teisėto mažoritarinės procedūros naudojimo priimant sprendimus principiniais klausimais. Demokratija atsidūrė pavojuje dėl to, kad tos konkrečios institucijos, per kurias mėginome ją įgyvendinti, sukuria padarinius, kuriuos klaidingai siejame su pačia jos idėja. Kaip jau sakiau anksčiau, net nebesu tikras, ar pats demokratijos vardas dar gali būti išlaisvintas nuo to koktumo pojūčio, kurį vis daugiau žmonių pagrįstai patiria jį girdėdami, nors tik nedaugelis išdrįsta viešai reikšti savo nusivylimą.[12]

Glaustai problemos esmė yra ta, kad neribotos demokratijos sąlygomis tie, kurie būdami valdžioje disponuoja savo nuožiūros galia, yra priversti ja naudotis – nori jie to ar nenori – teikdami privilegijų atskiroms grupėms, nuo kurių balsų priklauso jų buvimas valdžioje. Tai pasakytina tiek apie valdžią, tiek ir apie tokias demokratiškai organizuotas institucijas, kaip profesinės sąjungos. Net jeigu – valdžios atveju – tokia galia kartais jai leidžia padaryti gerų darbų, privalome atimti iš jos tokias nuožiūros galias, nes dėl jų valdžia neišvengiamai ir būtinai atsiduris padėtyje, kurioje ji bus verčiama daryti kur kas daugiau blogų darbų.

„Valstybė" ir „visuomenė"

Kad demokratija padėtų išlikti laisvų žmonių visuomenei, politinio vieneto dauguma jokiu būdu negali turėti teisės „formuoti" visuomenę ar versti jos narius tarnauti konkretiems tikslams, t.y. kitokiems, nei abstrakti tvarka, kurią ji gali garantuoti tik įtvirtinusi tokias pat abstrakčias elgesio taisykles. Valdžios paskirtis – sukurti institucinę sistemą, kurioje individai bei grupės netrikdomi gali siekti savo skirtingų tikslų, ir kartais teikti paslaugas, kurių dėl vienokių ar kitokių priežasčių neteikia rinka ir kurioms finansuoti jai tenka naudoti prievartines apmokestinimo galias. Prievarta pateisinama tik tuo atveju, jeigu tarnauja palaikyti sistemai, kurioje visi gali naudotis savo žiniomis bei sugebėjimais savo tikslams su sąlyga, kad jie nesikėsins į tokias pat ginamas individualias kitų valdas. Išskyrus atvejus, kai „Dievo nemalonė ar Karaliaus priešai" reikalauja valdžiai laikinai suteikti ypatingas galias, kurios bet kada gali būti atšauktos tos agentūros, kuri jas suteikia, ir niekas negali turėti diskriminacinės prievartos galių. (Jeigu tokias galias tenka panaudoti užkertant kelią numatomam nusikaltimui, tai asmuo, kurio atžvilgiu jos buvo panaudotos nepagrįstai, privalo turėti teisę į visišką jam padarytos žalos atlyginimą.)

Daug painiavos šiuo klausimu sukelia tendencija (ypač ryški kontinentinėje tradicijoje, bet kartu su socializmo idėjomis sparčiai plintanti ir anglosaksų pasaulyje) tapatinti „valstybę" ir „visuomenę". Nors valstybė, kaip vieningai valdoma tam tikros teritorijos žmonių organizacija, yra nepakeičiama kiekvienos bent kiek pažengusios visuomenės sąlyga, ji toli gražu nėra tapati visuomenei, tiksliau, visai tai įvairovei savireguliuojančių struktūrų, kurios spontaniškai susiklosto bent šiek tiek laisvų žmonių santykiuose, ir kurias vieninteles dera vadinti visuomene. Laisvoje visuomenėje valstybė tėra viena iš daugelio organizacijų, turinti parūpinti efektyvius išorinius rėmus, kuriuose gali formuotis savireguliuojančios struktūros; tačiau ši organizacija apima tik valdymo aparatą, bet laisviems individams nediktuoja jų veiksmų. Nors šioje valstybinėje organizacijoje esama ir savanoriškų organizacijų, visuomenę sudaro spontaniškai susiklostęs tinklas santykių, siejančių individus su jų sukurtomis organizacijomis. Visuomenės klostosi, o valstybės kuriamos. Štai kodėl visuomenėms, jeigu jos gali parūpinti reikiamų paslaugų ar savigeneruojančių struktūrų, teiktina absoliuti pirmenybė; tuo tarpu organizacijos, kurios grindžiamos prievartine galia, turi tendenciją tapti tramdomaisiais marškiniais ir jos tampa kenksmingos, kai tik pradeda naudoti savo galią kitokiais nei abstrakčių elgesio taisyklių palaikymo tikslais.

Faktiškai dalykas tik painiojamas, kai į tam tikro politinio vieneto gyventojus arba piliečius žvelgiama kaip į visuomenės prototipą. Šiuolaikiniame pasaulyje individas paprastai priklauso ne vienai visuomenei, ir tikrai nepageidautina, kad būtų kitaip. Laimei, kiekvienas iš mūsų priklauso daugeliui skirtingų susisiejančių ir persiklojančių visuomenių, su kuriomis mus sieja stipresni ar silpnesni, ilgalaikiai ar trumpalaikiai ryšiai. Visuomenė – tai individų bei organizuotų grupių savanoriškų santykių tinklas, ir griežtąja prasme vargiai ar galima tokia vieninteli visuomenė, kuriai be išimties priklausytų visi individai.

Praktiniais sumetimais ir konkrečiame kontekste galima, žinoma, kaip specialaus nagrinėjimo objektą išskirti kurią nors visuomeninės tvarkos dalį, ypač jeigu ją sudaro hierarchiškai susiję elementai, tariant, kad bus suprantama, kurią „visuomenę" kalbėtojas ar autorius turi omeny. Tačiau niekada nedera pamiršti, jog šiandieną daugelis individų bei organizacijų priklauso visuomeninių santykių tinklams, kurie peržengia valstybių sienas, ir kiekvienoje valstybėje kiekvienas gali priklausyti daugeliui skirtingų šio pobūdžio struktūrų.

Tiesą sakant, spontaninių tvarkos jėgų bei elgesio taisyklių, sudarančių sąlygas klostytis to pobūdžio struktūroms, kurias vadiname visuomenėmis, funkcionavimas tampa visiškai suprantamas (ir kartu tampa akivaizdus mūsų nepajėgumas suvokti tą funkcionavimą iki detalių) tik tuo atveju, jeigu atsižvelgiame į didžiulę tokių persiklojančių struktūrų įvairovę.

Kiekvienas, suprantantis kompleksinę šių santykio tinklo įtaką visuomeniniams procesams, nesunkiai atpažįsta tą antropomorfizmo klaidą, kai visuomenei priskiriami kokie nors „veiksmai" ar „norai". Iš pradžių, žinoma, ją darė socialistai, kai savo kalbomis apie gamybos priemonių ir kt. „socializavimą", vietoje „nacionalizavimo" ar „politizavimo" jie mėgino nuslėpti faktą, jog jų reikalavimai reiškė valdžios prievartinių galių didinimą. Tačiau tai juos pastūmėjo toliau link antropomorfinės visuomenės interpretacijos, įleidusios gilias šaknis į pirmykščio žmogaus mąstymo struktūrą – tendencijos interpretuoti spontaninių procesų rezultatus taip, tarsi jie būtų kokios nors „valios" ar sąmoningo projekto realizavimas.

Dauguma socialinės evoliucijos procesų vyksta niekieno nesiekiami ir nenumatyti – dar daugiau, tik todėl ir galima kultūros evoliucija. Valdomas procesas negali duoti nieko daugiau už tai, ką gali numatyti jį valdantis agentas. Jis vienintelis turės naudos iš savo patirties. Visuomenė žengia į priekį ne todėl, kad valdžia diegia naujas idėjas, o todėl, kad bandymų ir klaidų būdu joje nuolat tikrinami nauji veiklos būdai bei metodai. Primenu dar

kartą: būtent palankios bendrosios sąlygos, nežinomiems asmenims padedančios veikti nežinomose situacijose, atveria vartus tokiai pažangai, kurios negali nulemti jokia aukščiausioji valdžia.

Lošime pagal taisykles nereikia laukti „teisingų rezultatų"

Atradimas, jog lošimas pagal taisykles, kurios didina visų *šansus*, net jeigu jos neapsaugo nuo rizikos, kad kai kurių rezultatai bus blogesni nei nedalyvaujant tokiame lošime, buvo toji priežastis, kuri klasikinį liberalizmą skatino siekti visiško valdžios eliminavimo sprendžiant rinkoje įgyjamų santykinių pajamų dydžio klausimą. Jį susiejus su išlyga, kad toji rizika gali būti sumažinta *už rinkos ribų* teikiant vienodą minimalių pajamų garantiją visiems tiems, kurie nesugeba jų įsigyti rinkoje, tas atradimas nepalieka jokio moralinio pateisinimo valdžiai ar kuriai nors kitai organizuotai grupei naudoti prievartą nustatant santykines pajamas. Tiesą sakant, jis aiškiai nurodo moralinę valdžios pareigą ne tik pačiai susilaikyti nuo kišimosi į tą lošimą, bet ir užkirsti kelią bet kuriai grupei įsigyti tokio kišimosi teisę.

Santvarkoje, kurioje iš principo atmetama galia nustatinėti santykinę ar absoliučią materialinę padėtį, niekada negali kilti toji teisingumo problema, kai sprendžiama, ką asmuo turi daryti bendram labui ir kaip tokiu atveju jam turi būti atlyginta. Santykinė įvairios individo veiklos ar net skirtingų individų įvairios veiklos nauda visuomenei nėra teisingumo reikalas; ji yra įvykių, kurie negali būti numatomi ar kontroliuojami, rezultatas. Dalykas, kurio visuomenė ir, bijau, net daugelis žymių ekonomistų nesupranta, yra tai, kad kainos, siūlomos už paslaugas šiame procese, įvairiems žmonėms nėra atlygis už jų darbą, bet signalas, kuris jiems nurodo, ką jiems verta toliau daryti savo pačių, o kartu ir visų kitų, naudai.

Būtų tiesiog kvaila skirtingus prizus, kuriuos skirtingi asmenys ištraukia lošime, į kurį jie įsitraukia tik dėl to, kad jis jiems leidžia laisvai naudotis išsklaidytomis žiniomis bei sugebėjimais,

vaizduoti tarsi visuomenės vykdomą skirtingą jų „traktavimą" – net jeigu jų startines pozicijas lemia atsitiktinės ankstesnės istorijos aplinkybės, kai lošimas galbūt ne visada vyko pagal taisykles. Norėdami tokiems žmonėms, kokie jie yra, suteikti maksimalias galimybes, šį tikslą galime pasiekti tik juos visus traktuodami pagal tas pačias taisykles, nepaisydami visų jų skirtumų ir leisdami rezultatą lemti tai nenutrūkstamai ekonominės tvarkos kaitai, kurią skatina niekieno nenumatomos aplinkybės.

Pagal pamatinę klasikinio liberalizmo koncepciją, kuri vienintelė atveria padorios ir nešališkos valdžios galimybę, valdžia žmones privalo *traktuoti* vienodai, kad ir kokie nevienodi faktiškai jie būtų, ir jeigu ji kokiu nors būdu varžo atskiro individo veiksmus (arba jiems talkina), tai ji privalo, pagal tas pačias abstrakčias taisykles, varžyti visų kitų veiksmus (arba jiems talkinti). Niekas – nei turtuolis, nei beturtis – neturi teisės į kokią nors išimtinę valdžios paramą, išskyrus apsaugą nuo kieno nors vykdomos prievartos, ir į tam tikrą fiksuotą minimalių pajamų garantiją ypatingos negandos atveju. Kreipti dėmesį į faktinę individų nelygybę ir tuo remiantis teisinti kokią nors diskriminacinę prievartą reiškia laužyti pamatines sutarties sąlygas, kuriomis laisvas žmogus paklūsta valdžiai.

Šis lošimas duoda naudos ne tik laimėtojui, nes jo pelnas, gautas teikiant paslaugas kitiems, yra tik dalis to, ką jis įneša į visuomeninį produktą; ir tik laikydamiesi šio lošimo taisyklių galime užsitikrinti tą išteklių efektyvaus naudojimo lygį, kurio negalime pasiekti jokiais kitais mums žinomais metodais.

Organizuotų interesų paralelinė valdžia ir valdžios hipertrofija

Daugelis rimčiausių šiuolaikinio valdymo defektų, kurie plačiai pripažįstami ir dėl kurių sielojamasi, laikomi neišvengiamais demokratijos palydovais, nors iš tikrųjų jie tėra šiuolaikinės neri-

botų galių demokratijos padarinys. Esminis faktas, kuris dar nėra aiškiai suvoktas, yra tai, kad esant šiai valdymo formai visa, ką valdžia turi konstitucinę teisę daryti, ji gali būti priversta daryti nepaisant geriausių savo intencijų, jeigu tie, kurie turi naudos iš tam tikrų jos priemonių, sudaro „persvaros grupes", nuo kurių paramos priklauso valdančiosios daugumos išlikimas. Šio fakto padarinys yra tai, kad organizuotų grupinių interesų aparatas, kurio vienintelė paskirtis – daryti spaudimą valdžiai, tampa piktąja dvasia, kuri valdžią verčia darytis vis labiau kenksminga.

Kažin, ar galima rimtai traktuoti idėją, esą visas šis augantis korporatyvizmas, jau virstantis savotiška paravaldžia, reikalingas tam, kad valdžia būtų informuojama apie galimus jos sprendimų padarinius. Nemėginsiu spėlioti, kokią didžiulę dalį pačių gabiausių ir labiausiai informuotų visuomenės narių jau absorbavo ši iš esmės antisocialinė veikla, atkreipsiu dėmesį tik į tai, kad „socialiniai partneriai" (*Sozialpartner*) – dar vienas šiuolaikinis eufemizmas – dažnai verčiami atitraukti geriausius savo žmones nuo produktyvios veiklos tenkinant kitų žmonių poreikius ir nukreipti jų pastangas tarpusavio žlugdymo uždaviniams. Nedaug ką galiu pridurti prie meistriškos organizuotų grupių koalicijų veikimo mechanizmo analizės, pateiktos profesoriaus Mancuro Olsono, Jr. knygoje *Kolektyvinio veiksmo logika* (*The Logic of Collective Action*),[13] tik priminsiu kai kuriuos dalykus.

Neabejotina, kad bet koks spaudimas valdžiai ją skatinant naudoti savo prievartines galias atskirų grupių naudai, padaro žalos visuomenei. Tačiau nepateisinama vaizduotis, jog šiuo požiūriu visų pusių padėtis yra vienoda ir kad, pavyzdžiui, spaudimas, kurį gali daryti didelės įmonės ar korporacijos, prilygsta tam spaudimui, kurį vykdo darbo organizacijos, nes daugelyje šalių pastarosioms yra suteikta teisė naudoti prievartą siekiant savo tikslų. Dėl tariamų „socialinių" priežasčių suteikus profesinėms sąjungoms tokias išimtines teises, kurių neturi net valdžia, darbininkų organizacijoms buvo suteikta teisė išnaudoti

kitus darbininkus visiškai atimant iš jų naudingo įsidarbinimo galimybę. Nors šis faktas iki šiol ignoruojamas, profesinių sąjungų galia išties remiasi vien tuo, kad joms suteikta teisė naudoti prievartą neleidžiant kitiems darbininkams dirbti to darbo, kurį jie norėtų dirbti.

Tačiau jau nekalbant apie tai, kad naudodamosi šia teise atskiros profesinės sąjungos gali santykinai padidinti savo narių atlyginimą tik bendrojo darbo produktyvumo, tad ir realių atlyginimų bendrojo mažėjimo sąskaita, vien tai, kad jos gali priversti valdžią, kontroliuojančią pinigų kiekį, vykdyti infliaciją, ši sistema sparčiai griauna esamą ekonominę tvarką. Dabar profesinės sąjungos yra pajėgios valdžią įvaryti į tokį kampą, kad vieninteliu jos pasirinkimu lieka arba infliacija, arba jos pačios apkalta dėl nedarbo, sukelto profesinių sąjungų vykdomos atlyginimų politikos (ypač dėl tos jų politikos, kuria siekiama išlaikyti pastovias skirtingų profesinių sąjungų atlyginimų proporcijas). Ilgainiui tokia padėtis sužlugdys visą rinkos tvarką. Tai veikiausiai įvyks per kainų kontrolę, kurią spartėjančios infliacijos sąlygomis valdžia bus priversta įvesti.

Čia negaliu išsamiau aptarti ne tik didėjančios paravalstybinių organizacijų įtakos, bet ir to pavojaus, kurį kelia nepaliaujamas valstybinio aparato, t.y. biurokratijos, didėjimas. Kai demokratija tampa visa apimanti, valdymo srityje ji tampa visiškai negalima. Iliuzija yra manyti, kad visuomenė ar jos išrinkti atstovai iki smulkmenų gali valdyti sudėtingą visuomenę. Priimant svarbiausius sprendimus, valdžia, remdamasi daugumos parama, žinoma, vis dar turės lemiamą žodį, bent jau tais atvejais, kai ji nėra stumiama juos priiminėti dėl savo ankstesnių veiksmų inercijos. Tačiau valdžia jau tampa tokia sudėtinga, kad jos nariai – įvairių departamentų vadovai, vis labiau virsta marionetėmis biurokratų rankose, ir nors biurokratams ji vis dar duoda „bendrus nurodymus", nuo jų priklauso visos tų nurodymų vykdymo detalės. Tad neatsitiktinai socialistinės vy-

riausybės siekia politizuoti šią biurokratiją, nes būtent nuo jos, o ne nuo demokratinių asamblėjų vis labiau priklauso svarbiausių sprendimų priėmimas. Be šito negali būti įsigyta totalitarinė galia.

Neribota demokratija ir centralizavimas

Niekas taip aiškiai neatskleidžia neribotos demokratijos padarinių, kaip centrinės valdžios galių plėtra į savo rankas perimant funkcijas, anksčiau vykdytas regioninės arba vietos valdžios. Centrinė valdžia visur, galbūt išskyrus tik Šveicariją, tapo *vienintele* valdžia, ir ji nepaliaujamai savo išimtinėn žinion perima vis daugiau ir daugiau veiklos sričių. Tai, kad šalis dabar valdoma daugiausia iš jos sostinės ir kad centrinė valdžia jai parūpina ne tik bendrą teisinę struktūrą (ar bent garantuoja identifikuojamą teisę, galiojančią jos gyventojų tarpusavio santykiams), bet ir vis daugiau ir daugiau viešųjų paslaugų teikiama iš vieningo komandinio centro – visi šie faktai jau traktuojami kaip neišvengiama ir natūrali raida, nors pastarojo meto secesionistinės tendencijos daugelyje pasaulio dalių liudija didėjantį nepasitenkinimą šia situacija.

Naujausiais laikais centrinės valdžios galių ekspansijai nemažai pasitarnavo ir tie centrinio planavimo šalininkai, kurie, patyrę savo planų nesėkmių vietos arba regioniniu mastu, nuolat keldavo idėją, kad efektyvumui garantuoti tie planai turėtų būti vykdomi platesniu mastu. Nesugebėjimas susidoroti net su nedidelėmis problemomis paprastai tapdavo dingstimi imtis dar ambicingesnių projektų, dar mažiau tinkančių vadovavimui iš centro ar apskritai valdžios kontrolei.

Tačiau lemiama centrinės valdžios ekspansijos priežastis buvo tai, kad tik šiame lygmenyje (bent jau unitarinių valstybių atveju) įstatymų leidyba turi neribotą galią, jai leidžiančią fabrikuoti savo „įstatymus" taip, kad jie teiktų valdžiai jos nuožiūros bei

diskriminacijos laisvę, būtiną siekiant įgyti ekonominių procesų kontrolę. Centrinė valdžia gali įsakyti daugelį tokių dalykų, kurių negali vietos valdžia, todėl keliant grupinius reikalavimus geriausia kreiptis į kuo aukštesnį organą, turintį reikiamas sprendimų priėmimo galias. Štai kodėl iš nacionalinių (ir federalinių) įstatymų leidybos organų atėmus galią naudotis įstatymu kaip priemone teikti nuožiūros laisvę valdžiai, būtų pašalinta svarbiausia priežastis, dėl ko nepaliaujamai centralizuojama visa valdžia.

Devoliucija: vidaus politikos perleidimas vietos valdžiai[14]

Be šių galių, kurios neapdairiai buvo suteiktos „įstatymų leidėjams", visa valdymo struktūra, žinoma, būtų evoliucionavusi visiškai kita linkme. Jeigu visa administracija būtų pavaldi vieningai teisei, kurios ji pati negalėtų keisti, ir kurios apskritai niekas negalėtų keisti siekdamas ją paversti konkrečių administracinių tikslų įrankiu, tai tas piktnaudžiavimas įstatymų leidyba, kai ji aptarnauja grupinius interesus, greitai baigtųsi. Dauguma paslaugų, kurias dabar teikia centrinė valdžia, galėtų būti perduotos regioninei arba vietos valdžiai, kuri turėtų teisę rinkti savo pačios nustatyto dydžio mokesčius; tačiau šias lėšas rinkdama ir skirstydama ji turėtų vadovautis bendromis taisyklėmis, nustatytomis centrinės Įstatymų leidybos asamblėjos.

Manau, kad šitaip vietinė ir net regioninė valdžia transformuotųsi į pusiau komercines korporacijas, konkuruojančias dėl piliečių. Jos turėtų siūlyti jiems tokį naštos ir naudos derinį, kuris apsigyvenimą jų teritorijoje darytų bent jau ne mažiau patrauklų nei bet kurioje kitoje teritorijoje. Tarus, kad jų galias įstatymas ribos taip, kad jos negalės varžyti piliečių migracijos ir įvesti diskriminacinių mokesčių, jos bus suinteresuotos į savo jurisdikcijos valdas patraukti tuos, kurie savo konkrečioje veiklos srityje geba įnešti didžiausią indėlį į visuminį produktą.

Iš naujo daugelio valdžios paslaugų teikimą patikėjus smulkesniems vienetams veikiausiai atbustų ir toji visuomeniškumo dvasia, kurią daugiausia ir nuslopino centralizavimas. Daugelio žmonių patiriamą šiuolaikinės visuomenės nužmogėjimo pojūtį lemia ne tiek beasmenis tų ekonominių procesų pobūdis, kai šiuolaikinis žmogus daugiausia dirba dėl tikslų, kurie jam nėra žinomi, kiek tas faktas, jog politinė centralizacija iš jo atėmė beveik visas galimybes reikšti savo balsą formuojant savo aplinką. Didžioji visuomenė gali būti tik abstrakti – tokia tvarka, kuriai esant individas pelnosi gaudamas priemonių visiems savo tikslams ir kuriai jis turi teikti savo anoniminį įnašą. Tai nepatenkina jo emocinių, asmeninių poreikių. Paprastam žmogui svarbu dalyvauti tvarkant savo vietos reikalus, tačiau būtent šių reikalų tvarkymas dabar daugiausia atimtas iš tų, kuriuos jis pažįsta ir kuriais gali pasitikėti ir perduotas tolimai biurokratijai, kuri jam tėra šaltas mechanizmas. Aplinkoje, kurią individas pažįsta, verta žadinti jo domėjimąsi viešaisiais reikalais, skatinti jį savo žiniomis prisidėti ir reikšti savo nuomonę; o jeigu jis raginamas reikšti savo nuomonę apie dalykus, kurių neišmano ir kurie jam mažai rūpi, tai sukelia tik panieką visai politikai.

Valstybinio paslaugų monopolio panaikinimas

Žinoma, visai nebūtina, kad centrinė valdžia turėtų spręsti, kam leistina teikti įvairias jos finansuojamas paslaugas, ir tikrai nepageidautina, kad šiuo požiūriu ji turėtų komandavimo galią. Jeigu kartais, nors ir laikinai, tik valstybinės agentūros, disponuojančios prievartine apmokestinimo galia, gali teikti tam tikras paslaugas, tai nėra pagrindo kokiai nors valstybinei agentūrai suteikti išimtinę kurios nors paslaugos teikimo teisę. Nors gali paaiškėti, kad valstybinis tam tikrų paslaugų teikėjas užima tokią tvirtą padėtį, jog joks privatus konkurentas negali su juo

varžytis, taigi *de facto* jis veikia kaip monopolis, nėra jokių visuomeninių interesų, kurių pagrindu jam reikėtų suteikti dar ir juridinį monopolį. Tai, žinoma, reiškia ir tai, kad bet kuri valstybinė agentūra, kuriai suteikiama teisė mokesčių lėšomis finansuoti tokias paslaugas, privalo finansuoti ir visus tuos, kurie geidžia tas paslaugas gauti kitokiu būdu. Tai pasakytina be išimties apie visas paslaugas, kurių teikimui valdžia jau yra įgijus arba siekia įgyti juridinį monopolį, išskyrus teisėsaugos (ir gynybos nuo užsienio agresijos) paslaugas bei šiuo tikslu išlaikomas policijos bei ginkluotąsias pajėgas, t.y. pasakytina apie visas paslaugas, pradedant švietimu, transportu bei komunikacijomis, įskaitant pašto, telegrafo, telefono bei transliavimo paslaugas, visus vadinamuosius „komunalinius patarnavimus", įvairias „socialinio" draudimo atmainas ir baigiant svarbiausia – pinigų leidybos paslauga. Kai kurias iš šių paslaugų laikinai efektyviausiai gali teikti *de facto* monopolis; tačiau kol neegzistuos galimybė kitiems siūlyti konkuruojančių paslaugų, tol nebūsime garantuoti nei dėl tų paslaugų tobulėjimo, nei saugūs nuo išnaudojimo.

Kaip ir daugelyje kitų šio paskutinio skyriaus temų, čia negaliu nuodugniau išanalizuoti tų paslaugų, kurias šiandieną teikia valdžia; tačiau kai kurioms jų klausimas, ar valdžiai būtina suteikti išimtinę jų teikimo teisę, yra esminis – ir jis nėra vien efektyvumo, bet pačios laisvos visuomenės išlikimo klausimas. Šiais atvejais turi galioti prezumpcija prieš bet kokį valstybinį monopolį, net jeigu toks monopolis žadėtų geresnę paslaugų kokybę. Mums dar gali tekti patirti, jog, pavyzdžiui, valstybinis transliavimo priemonių monopolis kelia tokį pat pavojų politinei laisvei, kaip ir spaudos laisvės panaikinimas. Pašto sistema yra dar vienas pavyzdys, kur vyraujantis valstybinis monopolis tėra valdžios pastangų kontroliuoti privačią veiklą padarinys, ir daugelyje pasaulio šalių jis paaiškina nuolat blogėjančią šių paslaugų kokybę.

Tačiau svarbiausias dalykas, kurį privalau pabrėžti, yra tai, jog rašydamas šį veikalą priėjau prie tvirto įsitikinimo, paremto politiniais ir ekonominiais argumentais, jog laisvoji ekonominė sistema niekada daugiau neveiks patenkinamai ir mums niekada nepavyks nei pašalinti rimčiausius jos trūkumus, nei sustabdyti nepaliaujamą valdžios ekspansiją, jeigu iš valdžios neatimsime pinigų leidybos monopolio. Suvokiau, jog šiuos argumentus būtina išdėstyti atskira knyga;[16] tiesą sakant, dabar baiminuosi, kad visi saugikliai nuo piktnaudžiavimo valstybine galia, kurie susikurtų pertvarkius valdžią pagal siūlomąją schemą, nedaug pagelbėtų, jeigu kartu nebūtų panaikinta valstybinė pinigų pasiūlos kontrolė. Kadangi įsitikinau, jog nebeįmanoma sukurti griežtų taisyklių, kuriomis vadovaudamasi valdžia galėtų tenkinti teisėtą pinigų paklausą išlaikydama vienodą pinigų vertę, dabar manau, jog nėra kito būdo šiam tikslui pasiekti, kaip tik pakeisti šiuolaikinę valstybinę pinigų sistemą tarpusavyje konkuruojančių privataus verslo siūlomų pinigų sistema, kuriai esant žmonės galėtų rinktis tuos pinigus, kurie patogiausi jų sandoriams.

Tai man atrodo taip svarbu, kad laisvų žmonių visuomenės Konstitucijoje šis principas turėtų būti įtvirtintas straipsniu, kuris skambėtų maždaug taip: „Parlamentui neleistina priimti įstatymų, kurie varžo asmens teisę disponuoti, pirkti, parduoti ar skolinti, sudarinėti sandorius, vesti savo apskaitą bet kuriais jo pasirinktais pinigais." Nors šią nuostatą faktiškai implikuoja pamatinis principas, kad valdžia gali drausti tam tikros rūšies veiksmus (arba reikalauti tam tikros rūšies veiksmų) tik tuo atveju, jeigu ji tai daro pagal bendras abstrakčias taisykles, vienodai galiojančias visiems, taip pat ir pačiai valdžiai – šis specifinis jo vedinys yra dar per mažai žinomas; tad naivu būtų tikėtis, kad jo eksplicitiškai nenurodžius Konstitucijoje, patys teismai susivoktų, jog ši ilgaamžė valdžios prerogatyva jau nėra pripažįstama.

Politikos nukarūnavimas

Nors pabaigoje norėjau panagrinėti kai kurias mūsų siūlomų principų implikacijas tarptautinių santykių sričiai, dabar matau, kad negaliu to padaryti neperžengęs deramų šio veikalo apimties ribų. Dalykas pareikalautų ir papildomų studijų, kurių dabar jau nenorėčiau imtis. Tikiuosi, jog skaitytojui nebus sunku suprasti, kaip smarkiai tarptautinę tvarką paveiktų monolitinės valstybės išardymas ir vadovavimasis principu, kad aukščiausiajai valdžiai iš esmės turi būti skiriami vien negatyvūs uždaviniai, arba galia sakyti „ne", ir kad visas jos pozityvias galias turi realizuoti tik tos jos agentūros, kurios privalo veikti pagal jų pačių nekeičiamas taisykles. Kaip jau esu sakęs,[17] man atrodo, jog šiame amžiuje mūsų pastangos sukurti tarptautinę tvarką, kuri galėtų užtikrinti taiką, dažniausiai buvo pradedamos ne nuo to galo: steigiama daugybė specialių institucijų konkrečios reglamentacijos tikslams, užuot kūrus išties tarptautinę teisę, kuri ribotų nacionalinių valstybių galią kenkti viena kitai. Jeigu aukščiausios bendros vertybės yra negatyvios, tai ne tik aukščiausių bendrų taisyklių galiojimas, bet ir aukščiausiosios valdžios galios iš esmės turi apsiriboti draudimais.

Kažin ar gali kilti abejonių dėl to, kad politika tapo pernelyg reikšminga, pernelyg brangi ir nuostolinga, sugerianti per daug dvasinės ir materialinės energijos, ir kartu vis labiau prarandanti visuomenės pagarbą bei palaikymą – į ją vis dažniau žvelgiama kaip į neišvengiamą ir nepagydomą blogį, su kuriuo tenka taikstytis. Kai dabar politinio mechanizmo galių plėtra, jo svetimumas žmogui, jo skverbimasis į atokiausias sritis yra faktinė padėtis, tai nėra tokia padėtis, kokią žmonės sąmoningai pasirinko; ją veikiau sukūrė nuo jų nepriklausomas mechanizmas, jų įsuktas nenumačius padarinių. Be abejo, dabar valdžia nėra žmogiškoji būtybė, kuria galima būtų kliautis, kaip naiviam protui vis dar teigia paveldėtas gero valdovo įvaizdis. Ji taip pat nėra daugumos atstovų jungtinės išminties padarinys jiems su-

tariant dėl geriausių sprendimų. Veikiau ji yra mechanizmas, valdomas „politinės būtinybės", kurį tik netiesiogiai veikia daugumos nuomonė.

Tikroji įstatymų leidyba yra ilgalaikių principų, o ne atskirų interesų dalykas, tačiau visos konkrečios priemonės, kurių valdžia gali imtis, neišvengiamai tampa einamosios politikos dalyku. Iliuzija manyti, kad tokias specifines priemones paprastai lemia objektyvi būtinybė, dėl kurios turėtų sutarti visi racionalūs žmonės. Kiekvienas pasirinktas tikslas turi savo kainą, tačiau čia nėra jokio objektyvaus kriterijaus, kuris leistų pasverti santykinę siekiamo rezultato ir patiriamų praradimų vertę. Būtent čia išryškėja esminis skirtumas tarp bendrų įstatymų, kuriais siekiama pagerinti visų šansus palaikant tvarką, kuriai esant kiekvienas turi realių galimybių rasti abipusiai naudingų mainų partnerį, ir prievartinių priemonių, kuriomis siekiama paremti atskirus žmones ar grupes. Kai tik politika virsta arena, kurioje tąsomasi dėl bendrojo pyrago dalies, morali valdžia tampa negalima. Štai kodėl bet kokia prievarta siekiant atskiroms grupėms garantuoti apibrėžtas pajamas (išskyrus nustatytą minimumą visiems tiems, kurie nepajėgia daugiau užsidirbti rinkoje) turi būti paskelbta už įstatymo ribų kaip amoralus ir antivisuomeninis dalykas.

Šiandieną vieninteliai, turį jokiais įstatymais nesaistomą galią ir veikią stumiami politinio mechanizmo būtinybių, – yra vadinamieji įstatymų leidėjai. Tačiau ši vyraujanti demokratijos forma galiausiai naikina pati save, nes užkrauna valdžiai užduotis, kurioms nėra ir negali būti daugumos nuomonės sutarimo. Tad norint demokratiją apginti nuo jos pačios, šias galias būtina apriboti.

Čia siūlomas Konstitucijos modelis, žinoma, padaro negalimas visas socialistines perskirstymo schemas. Tai pateisinama ne mažiau už bet kurį kitą konstitucinį valdžios galių apribojimą, kuriuo siekiama užkirsti kelią demokratijos žlugimui ir to-

talitarinės valdžios atsiradimui. Bent jau tada, kai bus pripažintas tradicinių socializmo idėjų iliuziškumas – o tai, mano įsitikinimu, įvyks netolimoje ateityje – mums teks apsirūpinti instituciniais vaistais nuo tokių iliuzijų užkrato, kuris mus vėl ir vėl nejučiomis stumia link socializmo.

Nepakanka sustabdyti tų, kurie, siekdami socialistinių tikslų, stengiasi sunaikinti demokratiją. Didžiausią paramą šiai judėjimo link socializmo tendencijai šiandien teikia tie, kurie skelbiasi nenorį nei kapitalizmo, nei socializmo, o norį eiti „trečiuoju keliu". Jeigu eisime jiems iš paskos, pateksime tiesiai į socializmą, nes kartą politikams suteikus teisę kištis į spontaninę rinkos tvarką atskirų grupių naudai, jie nebus pajėgūs atsispirti panašiems visų kitų grupių, nuo kurių balsų yra priklausomi, reikalavimams. Taip jie inicijuos tą kumuliatyvinį procesą, kuris savo vidine logika veda jeigu ne prie socialistų įsivaizduojamos padėties, tai prie padėties, kurioje ekonominį procesą vis labiau valdys politika.

Nėra jokio trečiojo ekonominės tvarkos principo, kurį racionaliai galima būtų pasirinkti šalia dviejų alternatyvų: arba rinka, kur niekas negali besąlygiškai lemti atskirų grupių ar individų gerovės, arba centralizuotas vadovavimas, kur tą gerovę lemia valdžioje esančios organizuotos grupės sprendimas. Šie du principai yra nesuderinami, nes bet koks jų jungimas neleidžia pasiekti nė vieno iš jų tikslo. Ir nors niekada negalime pasiekti to, apie ką svajoja socialistai, *carte blanche*, leidžiantys politikams dalyti privilegijas tiems, nuo kurių paramos jie priklauso, vis dėlto neišvengiamai sunaikins savaime besiklostančią rinkos tvarką, nuo kurios priklauso visų gerovė, ir ją pakeis jėga primetama tvarka, kurią nustatinės kieno nors savivalė. Neišvengiamai turime rinktis vieną iš dviejų nesuderinamų principų, ir nors labai būtume nutolę nuo bet kurio iš jų visiško realizavimo, tarp jų negali būti jokio tvaraus kompromiso. Nesvarbu, kurį iš jų pasirinktume, jis mus stums prie padėties, žinoma,

visada netobulai realizuotos, tačiau vis labiau realizuojančios vieną iš šių alternatyvų.

Kai vieną kartą bus aiškiai suvokta, jog socializmas, fašizmas ar komunizmas neišvengiamai kuria totalitarinę valstybę ir naikina demokratinę tvarką, tada bus visiškai teisėta imtis apsaugos priemonių nuo slydimo į socialistinę sistemą priimant konstitucines nuostatas, kurios atims iš valdžios diskriminacinės prievartos galią net tokiems tikslams, kurie konkrečiu momentu daugeliui gali atrodyti siektini.

Nors tai dažnai atrodo neįtikėtina, vis dėlto ilgalaikės perspektyvos požiūriu, pasaulį valdo tam tikri daugumos žmonių išpažįstami moraliniai principai. Vienintelis moralinis principas, kada nors teikęs pažangesnės civilizacijos galimybę, yra individo laisvės principas, jo veiksmus ribojantis teisingo elgesio taisyklėmis, o ne specialiais įsakais. Laisvų žmonių visuomenėje negali būti jokių individui privalomų kolektyvinio elgesio principų. Dėl visko, ką esame pasiekę, turime būti dėkingi tvarkai, kuri individams garantuoja galimybę susikurti valdas (savo „nuosavybę"), kuriose jie gali naudotis savo sugebėjimais savo pačių tikslams. Socializmas neturi jokių individualaus elgesio taisyklių, tačiau svajoja apie padėtį, kurios negali sukurti jokia moralės saistoma laisvų individų veikla.

Paskutinis mūšis su savavališka valdžia mūsų dar laukia – tai mūšis su socializmu, ir turime panaikinti visas tas prievartos galias, kurios naudojamos individų pastangoms reguliuoti bei tų pastangų rezultatams perskirstyti. Vis dar tikiuosi sulaukti laikų, kai šis totalitarinis ir iš esmės savavališkas bet kurios socializmo atmainos pobūdis visuomenės bus suprastas taip, kaip jis buvo suprastas komunizmo ir fašizmo atveju, ir kai visuotinai bus pritariama konstitucinėms nuostatoms prieš mėginimus kokia nors dingstimi įsigyti tokių totalitarinių galių.

Tai, ką mėginau pasakyti šio veikalo tomuose (ir atskiroje studijoje apie pinigų reikšmę laisvoje visuomenėje), gali būti

kelrodis, rodantis kryptį, kuria žengdami sustabdytume dabartinės valdymo formos išsigimimą, taip pat ir atsarginė intelektinė įranga, kuria galėtume pasinaudoti tuo atveju, jeigu dabartinei tvarkai tektų ieškoti geresnės alternatyvos negu beviltiškas puolimas į kokios nors diktatūros glėbį. Valdžia – tai visada intelektinio konstravimo rezultatas. Jeigu sugebėsime jai suteikti tokią formą, kad ji galėtų palaikyti laisvai visuomenės raidai palankią tvarką, galėsime tikėtis, jog civilizacijos pažanga nesibaigs.

Jau privalėjome nemažai išmokti apie tai, kaip savo civilizaciją galime sužlugdyti spontaninį individų sąveikos procesą keisdami valdymo institucijų nustatoma tvarka. Jeigu norime tokios baigties išvengti, turime atsikratyti iliuzijos, jog galime tikslingai „kurti žmonijos ateitį", kaip su jiems būdinga arogancija neseniai išsireiškė vienas socialistų sociologas.[18] Tokią galutinę išvadą darau po keturias dešimtis metų trukusių šios problematikos studijų, kurių ėmiausi nuo tada, kai suvokiau šiuolaikinį Proto nuosmukį ir piktnaudžiavimą, vykdomą jo vardu.[19]

[1] Plg. K. R. Popper, *The Open Society and its Enemies* (5th edn., London, 1974), vol. I, p. 124:

> Galime skirti du pagrindinius valdymo tipus. Pirmajam tipui priklauso kiekviena valdžia, kurios galime atsikratyti be kraujo praliejimo, pavyzdžiui, visuotiniais rinkimais; kitaip sakant, šiuo atveju socialinės institucijos teikia priemonių, kuriomis naudodamiesi valdiniai gali nušalinti savo valdovus, o socialinės tradicijos garantuoja, kad šios institucijos nėra lengvai sunaikinamos tų, kurie savo rankose turi valdžią. Antrajam tipui priklauso tokia valdžia, kuria atsikratyti valdiniai gali tik sėkmingos revoliucijos būdu – kitaip sakant, dažniausiai apskritai negali jos atsikratyti. Siūlau terminą „demokratija" vartoti nusakant pirmojo tipo valdžią, o terminą „tironija" arba „diktatūra" – kalbant apie antrąjį jos tipą. Manau, kad tai atitinka tradicinę jų vartoseną.

Dėl toliau pabrėžiamo negatyvaus aukščiausiųjų politinių vertybių pobūdžio žr. taip pat K. R. Popperio kn. *Conjectures and Refutations* (2nd edn., London, 1965), p. 230.

[2] John Dewey, „Liberty and social control", *Social Frontier*, November 1935, žr. taip pat išsamesnius mano komentarus kn. *The Constitution of Liberty*, 1 skyrius, 21 išnaša.

[3] Morris Ginsberg kn. W. Ebenstein (ed.), *Modern Political Thought: The Great Issues* (New York, 1960).

4 David Miller, *Social Justice* (Oxford, 1976), p. 17. Plg. taip pat M. Duverger, *The Idea of Politics* (Indianapolis, 1966), p. 171: „Teisingumo apibrėžimai ... beveik visada sukasi apie turto bei kitokių visuomeninių gėrybių paskirstymo problemą." Pradedi abejoti, ar šie autoriai kada nors girdėjo apie Johną Locke'ą ar Davidą Hume'ą ar net apie Aristotelį. Žr., pavyzdžiui, Locke'o *Esė apie žmogiškąjį supratimą*, IV, iii, 18:

> Kur nėra nuosavybės, ten nėra neteisingumo. Šis teiginys yra toks pat tikras kaip bet kuris Euklido įrodymas: kadangi nuosavybės idėja yra teisė į ką nors, o „neteisingumas" išreiškia tos teisės pažeidimo idėją, akivaizdu, kad taip apibrėžus šias idėjas ir apibūdinus jas šiais vardais, dėl šio teiginio teisingumo galiu būti taip pat tikras, kaip ir dėl teiginio, jog trikampio trys kampai lygūs dviem statiems kampams, teisingumo.

[5] D. Miller, *op. cit.*, p. 23.

[6] J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (New York, 1954), p. 394: „Didžiausias, nors ir nesąmoningas komplimentas privataus verslo sistemai, yra tai, kad jos priešams pasirodė išmintinga pasisavinti jos vardą."

[7] Kaip neseniai man pasakė vienas mano bičiulis, jeigu visus žmones, kurie tiki tuo, ką jie vadina „socialiniu teisingumu", laikysime socialistais – kaip ir privalome, nes jų tikslas gali būti pasiektas tik valstybinės prievartos priemonėmis – tai mums teks pripažinti, jog veikiausiai maždaug 90 proc. Vakarų demokratijų gyventojų šiandieną yra socialistai.

[8] David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Book III, sec. 2, ed. L. A. Selby-Bigge (Oxford, 1958), p. 495.

[9] Literatūriniame šio žurnalo priede visada daugybė nepagrįstų aliuzijų į tariamą mūsų ekonominės tvarkos neteisingumą. Pavyzdžiui, koks priežastinis ryšys turimas omeny, kai šiek tiek anksčiau (1977 m. gegužės 16 d.) televizijos apžvalgininkas klausia: „Kieno skurdinimo sąskaita prižiūrimos tos elegantiškai apkarpytos aristokratiškos gyvatvorės?"

[10] Sąryšyje su ankstesnio skirsnio tematika žr. mano brošiūrą *The Confusion of Language in Political Thought* (Occasional Paper 20 of the Institute of Economic Affairs, London, 1968).

[11] Šią silpnąją visagalės demokratijos vietą labai aiškiai pamatė neįprastas politinis teoretikas, vokietis Carlas Schmittas, kuris trečiajame dešimtmetyje bene geriausiai už visus suprato susiklostančios valdymo formos pobūdį, tačiau savo išvadomis pasuko, kaip man atrodo, moraliniu ir intelektiniu požiū-

riu klaidinga kryptimi. Žr., pavyzdžiui, jo 1932 m. esė „Legalität und Legitimität" (perspausdintą jo kn. *Verfassungsrechtliche Aufsätze*, Berlin, 1958, p. 342):

> Ein pluralistischer Parteistaat wird nicht aus Stärke und Kraft, sondern aus Schwäche „total"; er interveniert in alle Lebensgebiete, weil er die Ansprüche aller Interessenten erfüllen muss. Insbesondere muss er sich in das Gebiet der bisher staatsfreien Wirtschaft begeben, auch wenn er dort auf jede Leitung und politischen Einfluss verzichtet.

Daugelis šių svarbių išvadų buvo išdėstytos jau 1926 m. jo kn. *Die geistesgeschichtliche Lage des Parlamentarismus*.

[12] Žr. aukščiau.

[13] Harvard University Press, 1965. Žr. taip pat mano įvadą į vokiškąjį šios knygos vertimą, atliktą mano Freiburgo seminaro dalyvių ir išleistą pavadinimu *Die Logik des kollektiven Handelns* (Tübingen, 1968).

[14] Žinoma, tokios situacijos kelia daugybę problemų, kurios buvo intensyviai svarstomos XIX amžiaus anglų liberalų jiems kovojant prieš gyventojų judėjimo įstatymus (*laws of settlement*). Daug išminties šiais klausimais vis dar galima rasti kn. Edwin Cannan, *The History of Local Rates in England* (2nd edn., London, 1912).

Viena iš sunkiausių problemų čia yra turbūt tai, kokiu būdu noras pritraukti arba išlaikyti gyventojus turėtų ir galėtų būti derinamas su pasirinkimo laisve sprendžiant klausimą, kuriuos žmones priimti ir kurių nepriimti į konkrečią bendruomenę. Migracijos laisvė yra vienas iš plačiausiai pripažįstamų ir sveikintinų liberalizmo principų. Tačiau ar jis suteikia nepažįstamajam teisę apsigyventi bendruomenėje, kuri nenori jo įsileisti? Ar jis turi teisę į darbą ar teisę nusipirkti namą, jeigu nė vienas iš jos narių nenori jam duoti darbo ar jam parduoti namo? Ir ar laikytina nusižengimu, jeigu visi jie sutaria jo neįsileisti? Šveicarijos ir Tirolio kaimuose naudojamasi tam tikrais svetimųjų atstūmimo būdais, kurie nei pažeidžia kokio nors įstatymo, nei yra vykdomi pagal kokį nors įstatymą. Ar tokia praktika antiliberali, ar ji gali būti moraliai pateisinama? Jeigu kalbama apie senas bendruomenes, tai į šiuos klausimus neturiu tvirto atsakymo. Tačiau ateities raida, kaip jau siūliau savo kn. *The Constitution of Liberty*, galėtų vykti pagal schemą, kur nuosavybės teisės padalijamos tarp žemės valdų korporacijų ir ilgalaikės žemės valdų nuomos, kuri nuomininkams garantuotų tam tikrą saugą nuo nepageidautinos jų aplinkos kaitos. Tokia korporacija, žinoma, turėtų teisę spręsti, kam išnuomoti tas valdas.

[15] Žr. ištrauką iš J. A. Schumpeterio, cituotą 12 skyriaus 16 išnašoje.

[16] *Denationalization of Money – The Argument Refined* (2nd extended edn., Institute of Economic Affairs, London, 1978).

[17] Žr. aukščiau, p. 133 ir toliau.

[18] Torgny F. Segerstedt, „Wandel der Gesellschaft", *Bild der Wissenschaft*, VI 05, Mai 1969.

[19] Būtent taip norėjau pavadinti savo veikalą, kurį planavau 1936 m., kurio pirmąją dalį „Proto arogancija" turėjo lydėti antroji dalis „Planinės visuomenės nemezė". Deja, šis sumanymas buvo realizuotas tik iš dalies, o parašyti skyriai pirmiausia buvo išspausdinti žurnale *Economica* 1941–1945 m., po to perspausdinti mano kn. *The Counter-Revolution of Science* (Chicago, 1952), kurios vokiškajam vertimui vėliau daviau pavadinimą *Missbrauch und Verfall der Vernunft* (Frankfurt, 1959), kai man tapo aišku, jog niekada jos neužbaigsiu pagal pradinį sumanymą. *Kelias į vergovę* (*Road to Serfdom*) buvo preliminarinis variantas to, kas turėjo tapti antrąja minėtojo veikalo dalimi. Tačiau nuodugniam pirminės idėjos apsvarstymui man prireikė keturiasdešimties metų.

Epilogas*
TRYS ŽMOGIŠKŲJŲ VERTYBIŲ ŠALTINIAI

Prophete rechts, Prophete links,
Das Welkind in der Mitten

J. W. Goethe**

Sociobiologijos klaidos

Iššūkis, mane privertęs iš naujo apmąstyti šią tematiką, buvo labai aiškiai išdėstyta idėja, būdinga daugeliui šiuolaikinių diskusijų, kuri, kaip dabar matau, remiasi klaidinga prielaida. Šia tematika buvo išleista įdomi nauja knyga iš tos srities, kuri Amerikoje laikoma nauju sociobiologijos mokslu. Kalbu apie dr. G. E. Pugh'o knygą *Biologinė žmogiškųjų vertybių kilmė* (*The Biological Origin of Human Values*),[1] kurią ypač išgyrė pripažintas šios mokyklos autoritetas, Harvardo universiteto profesorius Edwardas O. Wilsonas.[2] Pirmas dalykas, į kurį dera atkreipti dėmesį, yra tai, kad visa knygos argumentacija grindžiama eksplicitine prielaida, jog yra tik dvi žmogiškųjų vertybių atmainos, kurias dr. Pugh'as įvardija kaip „pirmines" ir „antrines", pirmuoju terminu žymėdamas tas iš jų, kurios yra genetiškai determinuotos ir todėl įgimtos, o „antrines" apibrėždamas kaip „racionalaus protavimo rezultatą".[3]

Socialinė biologija, žinoma, yra gana ilgos raidos produktas. Senesni Londono ekonomikos mokyklos nariai prisimena, jog

* Nors iš pradžių šis tekstas buvo sumanytas kaip baigiamasis šio tomo skyrius, man pasirodė lengviau jį pateikti kaip paskaitą, kurią skaičiau Hobhouse'o paskaitų serijoje Londono ekonomikos mokykloje 1978 m. gegužės 17 d. Nenorėdamas daugiau atidėlioti šio paskutiniojo tomo publikavimo, nusprendžiau jį čia įtraukti tokį, koks jis buvo pateiktas paskaitoje. Paskaita taip pat buvo atskirai išleista Londono ekonomikos mokyklos 1978 m.

** J. W. Goethe, *Dichtung und Wahrheit*, XIV knyga. Cituojama ištrauka datuojama 1774 m.

daugiau nei prieš keturiasdešimtį metų ten buvo įsteigta Sociobiologijos katedra. Nuo tada smarkiai į priekį pasistūmėjo labai įdomios etologijos studijos, pradėtos sero Juliano Huxley[4], Konrado Lorenzo[5] ir Niko Tinbergeno[6], ir dabar tęsiamos daugelio gabių jų sekėjų,[7] taip pat daugybės tyrinėtojų Amerikoje. Turiu prisipažinti, jog net mano Vienos bičiulio Lorenzo darbuose, kuriais labai domiuosi jau penkiasdešimtį metų, mane kartais glumina tai, kad išvados, padarytos remiantis gyvūnų stebėjimais, per greit taikomos žmogiškajam elgesiui aiškinti. Tačiau nė viename iš šių darbų nesiteikiama aiškiai suformuluoti vienos jų pamatinės prielaidos ir jos nuosekliai laikytis, būtent, kad šios dvi vertybių atmainos yra vienintelės žmogiškosios vertybės.

Stebėtina, kad šio požiūrio dažnai laikosi biologai.[8] Galima būtų tikėtis, jog būtent jie turėtų simpatizuoti analogiškai, nors kai kuriais svarbiais aspektais taip pat skirtingai, evoliucinės atrankos, kuriai vykstant susiklosto sudėtingos kultūrinės struktūros, idėjai. Tiesą sakant, kultūrinės evoliucijos idėja yra net senesnė už biologinę evoliucijos sąvoką. Galima net spėti, jog Charlesas Darwinas, taikydamas šią sąvoką biologijoje, ją perėmė, per savo senelį Erasmusą, iš Bernardo Mandeville'io ir Davido Hume'o kultūrinės evoliucijos idėjos, arba, net labiau tiesiogiai, iš savo laikmečio istorinių teisės ir kalbos mokyklų.[9] Tiesa, po Darwino tie „socialiniai darvinistai", kuriems reikėjo Darwino, kad susipažintų su senesniąją idėjos tradicija savo pačių disciplinose, šiek tiek pagadino reikalą sutelkę dėmesį į genetiškai labiau prisitaikiusių individų atranką, į atranką, kurios lėta eiga ją daro santykinai nesvarbią kultūrinei evoliucijai ir tuo pat metu apleido esmingai svarbią taisyklių bei papročių evoliucinės atrankos problematiką. Tačiau, žinoma, tikrai nepateisinama tai, kad kai kurie biologai evoliuciją traktavo vien kaip genetinį procesą,[10] visiškai užmiršę panašų, bet daug spartesnį kultūrinės evoliucijos procesą, vyraujantį žmogiškojoje scenoje ir mūsų supratimui keliantį problemų, su kuriomis dar neišmokome dorotis.

Dalykas, kurio nenumačiau, buvo tai, kad nuodugnesnė šios klaidos, dažnai daromos kai kurių specialistų, analizė mane nuves tiesiai prie aktualiausių moralinių bei politinių mūsų laikmečio problemų. Tai, kas iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti tik kaip specialistų koncepcija, iš tikrųjų yra rimčiausių ir vyraujančių paklydimų paradigma. Nors tikiuosi, kad daugelis toliau mano dėstomų minčių bus bent iš dalies pažįstamos kultūros antropologams, o kultūrinės evoliucijos idėją, žinoma, kėlė ne tik L. T. Hobhouse'as ir jo sekėjai,[11] ir vėliau Britanijoje ją plėtojo pirmiausia seras Julianas Huxley[12], seras Alexanderis Carr-Saundersas[13] ir C. H. Waddingtonas[14], o Jungtinėse Valstijose jos dar labiau buvo pasigavę G. G. Simpsonas, Theodosius Dobzhansky[15] ir Donaldas T. Campbellas[16] – mano supratimu, būtina atkreipti moralės filosofų, politinių teoretikų ir ekonomistų dėmesį į šią problematiką. Tačiau dalykas, kuris iki šiol dar nėra plačiau pripažįstamas, yra tai, kad dabartinė visuomenės tvarka atsirado ne tikslingų pastangų dėka, bet veikiau dėl to, kad vykstant konkurencijai įsivyraudavo tolydžio efektyvesnės institucijos.

Kultūra nėra nei prigimtinė, nei dirbtinė; ji nėra nei genetiškai perduodamas, nei racionaliai suplanuojamas dalykas. Kultūra yra išmokstamų elgesio taisyklių tradicija, kuri niekada nebūna „išrasta" ir kurios funkcijų veikiantys individai paprastai nesupranta. Galima kalbėti apie kultūros išmintį lygiai taip pat, kaip kalbama apie gamtos išmintį, išskyrus galbūt tą aplinkybę, kad dėl valdymo galios klaidos kultūros srityje sunkiau ištaisomos.

Būtent čia konstruktyvistinė dekartiškoji nuostata[17] ilgam teoretikus privertė laikyti „gerais" tik tuos reguliarumus, kurie yra įgimti arba tikslingai pasirinkti, o visas „išaugusias" struktūras traktuoti kaip atsitiktinumo, arba kaprizo, dalyką. Tiesą sakant, „grynai kultūrinis" daugeliui dabar reiškia dalyką, kuris gali būti kaitaliojamas pagal norą, – dalyką, kuris yra savavališkas, paviršutiniškas ir nebūtinas. Tačiau iš tikrųjų civiliza-

cijos galimybė atsirado pirmiausia dėl to, kad įgimti gyvuliški instinktai buvo pajungti neracionaliems papročiams, kurie leido klostytis tvarkai, aprėpiančiai tolydžio didesnes grupes.

Kultūrinės evoliucijos procesas

Po truputį pradedama pripažinti, jog kultūrinė evoliucija yra ne žmonių sąmoningų pastangų kuriant institucijas rezultatas, o veikiau padarinys proceso, kurio eigoje kartu formavosi ir kultūra, ir protas. *Teiginys, jog mąstantis žmogus sukūrė savo kultūrą, turbūt nėra pagrįstas labiau negu teiginys, jog kultūra sukūrė jo protą.*[18] Kaip jau ne kartą turėjau progos pabrėžti, klaidingas požiūris į šį dalyką giliai įsišaknijo mūsų mąstyme dėl tos klaidingos „natūralumo" ir „dirbtinumo" dichotomijos, kurią paveldėjome iš antikinių graikų.[19] Struktūros, suformuotos tradicinių papročių, nėra nei natūralios – genetinio jų determinuotumo prasme, – nei dirbtinės ta prasme, kad jos būtų sąmoningo sumanymo rezultatas; jos veikiau atsirado dėl „atsijojimo" proceso,[20] varomo į priekį pranašumų, kuriuos grupės įsigydavo priimdamos – dėl nežinomų ar galbūt grynai atsitiktinių priežasčių – tam tikrą elgesio būdą. Dabar jau žinome, kad ne tik tarp gyvūnų, pavyzdžiui, paukščių ir ypač beždžionių, išmokti papročiai perduodami imitacijos būdu ir kad skirtingose jų grupėse net gali susiklostyti skirtingos „kultūros",[21] bet ir tai, kad tokie įgyti kultūriniai bruožai gali daryti poveikį fiziologinei evoliucijai – kaip tai akivaizdu kalbos atveju: kalbos rudimentų atsiradimas neabejotinai fizinį aiškios artikuliacijos sugebėjimą pavertė dideliu pranašumu ir paskatino genetinę tinkamo kalbos aparato atranką.[22]

Beveik visoje šiai temai skirtoje literatūroje pabrėžiama, jog tai, ką vadiname kultūrine evoliucija, įvyko per paskutinįjį 1 proc. laikotarpio, per kurį egzistuoja *Homo sapiens*. Žinoma, jeigu kalbame apie kultūrinę evoliuciją siauresniąja prasme, t.y.

apie sparčią ir spartėjančią civilizacijos raidą, tai yra visiškai teisinga. Kadangi ji skiriasi nuo genetinės evoliucijos tuo, kad remiasi įgytų savybių perdavimu, ji yra labai sparti, ir kartą įsivyravusi nustelbia genetinę evoliuciją. Tačiau tai dar nėra pagrindas pripažinti klaidingą idėją, esą išsivystęs protas po to pats ėmė stumti į priekį kultūrinę evoliuciją. Ji vyko ne vien po *Homo sapiens* atsiradimo, bet ir kur kas ilgesniu *Homo* rūšies bei jo humanoidinių pirmtakų raidos laikotarpiu. Reikia dar kartą pabrėžti: *protas ir kultūra vystėsi lygiagrečiai, o ne sekventiškai.* Kartą tai pripažinę, pamatome, kaip mažai žinome apie tai, kaip konkrečiai toji raida vyko: turime tiek mažai atpažįstamų tos raidos reliktų, jog turime tenkintis jos rekonstravimu kurdami hipotetinę istoriją, kaip tai darė XVIII amžiaus škotų moralės filosofai. Dalykas, apie kurį beveik nieko nežinome, – tai evoliucija tų elgesio taisyklių, kurios apibrėždavo įvairių nedidelių grupių, kuriose vyko žmonių giminės vystymasis, struktūrą ir funkcionavimą. Šiuo požiūriu vis dar išlikusių pirmykščių žmonių grupių studijavimas nedaug ką gali pasakyti. Nors šiandieną į hipotetinės istorijos idėją žvelgiama įtariai, tais atvejais, kai negalime tiksliai pasakyti, kaip procesai realiai vyko, išsiaiškinimas, kaip jie galėjo vykti, gali suteikti svarbių įžvalgų. Visuomenės ir kalbos, kaip ir proto, evoliucija šiuo požiūriu mums kelia tą pačią problemą: svarbiausioji kultūrinės evoliucijos dalis – laukinio sutramdymas – buvo baigta daug seniau nei prasidėjo rašytinė istorija. Būtent ši kultūrinė evoliucija, kurią nuėjo tik žmogus, dabar jį išskiria iš kitų gyvūnų. Kaip kažkur išsireiškė seras Ernestas Gombrichas: „Civilizacijos ir kultūros istorija – tai žmogaus kilimo iš beveik gyvuliškos būklės prie civilizuotos visuomenės, puoselėjamų menų, humanistinių vertybių ir proto išlaisvinimo istorija."[23]

Norėdami suprasti šią raidą turime visiškai atmesti idėją, esą žmogus sugebėjo plėtoti kultūrą todėl, kad buvo apdovanotas protu. Tai, kas jį skyrė nuo kitų, buvo, kaip atrodo, jo sugebė-

jimas imituoti ir perduoti kitiems išmoktus dalykus. Žmogus veikiausiai atsirado dėl savo didesnio sugebėjimo išmokti, kaip dera elgtis – arba, net svarbiau, kaip nesielgti – skirtingomis aplinkybėmis. Ir daugelį, jeigu ne daugumą šių dalykų jis veikiausiai išmokdavo išmokdamas žodžių reikšmes.[24] Elgesio taisyklės, kurios jam leido savo veiksmus pritaikyti prie aplinkos, jam buvo, be abejo, svarbesnės už „žinias" apie kitų elgseną. Kitaip sakant, žmogus išties dažniausiai teisingo elgesio išmokdavo nesuprasdamas, kodėl toks elgesys teisingas, o ir dabar papročiai jam dažnai pasitarnauja geriau nei jo paties išmanymas. Kitų objektų apibrėžtumą jis pirmiausia suvokdavo deramo elgesio jų atžvilgiu sąvokomis. Būtent išmoktos taisyklės, kurios jam sakė, kaip dera ir kaip nedera elgtis skirtingose situacijose, suteikė jam didėjantį sugebėjimą taikytis prie kintančių sąlygų – ypač bendradarbiaujant su kitais savo grupės nariais. Taip žmogaus gyvenimą ėmė valdyti elgesio taisyklių tradicija, egzistuojanti nepriklausomai nuo atskiro jas išmokstančio individo.[25] Tada, kai šios išmoktos taisyklės, apimančios ir skirtingų objektų klasifikaciją, pradėjo apimti ir aplinkos modelį, kuris leido žmogui savo veikloje prognozuoti ir numatyti išorinius įvykius, atsirado tai, ką vadiname protu.[26] Veikiausiai tada *daugiau „proto" įkūnijo elgesio taisyklių sistema negu žmogaus mąstymas apie savo aplinką.*

Taigi neteisinga atskiro individo smegenis ar protą vaizduoti tarsi sudėtingų sistemų hierarchiją vainikuojantį smaigalį, kurį sukūrė evoliucija ir kuris po to pats sukūrė tai, ką vadiname kultūra. Protas yra uždarytas tradicinėje beasmenėje išmoktų taisyklių struktūroje, o jo sugebėjimas tvarkyti patyrimo srautą yra įgytoji kopija tos kultūrinės schemos, su kuria atskiras protas susiduria kaip su duotybe. *Smegenys yra tas organas, kuris mums leidžia kultūrą absorbuoti, o ne ją kurti.* Nors šis „trečiasis pasaulis", kaip jį vadino seras Karlas Popperis,[27] visada egzistuoja tik dėka jame dalyvaujančių milijonų individualių protų,

jis yra kitokio nei biologinio smegenų evoliucijos proceso padarinys, o ir sudėtinga smegenų struktūra tapo naudinga tik tada, kai atsirado kultūrinė tradicija, kuria ji galėjo absorbuoti. Kitaip sakant, protas gali egzistuoti tik kaip dalis kitos nepriklausomai egzistuojančios struktūros arba tvarkos, nors toji tvarka išlieka ir plėtojasi tik todėl, kad milijonai protų nuolat absorbuoja ir modifikuoja jos dalis. Kad ją suprastume, turime atkreipti dėmesį į tą papročių atsijojimo procesą, kurį sociobiologija sistemiškai ignoruoja. Tai yra trečiasis ir svarbiausias šaltinis to, ką šioje paskaitoje vadinu žmogiškosiomis vertybėmis, apie kurį neišvengiamai žinome labai nedaug, nors būtent jį norėčiau aptarti kiek plačiau. Tačiau prieš aptariant specifinius klausimus dėl tokių socialinių struktūrų evoliucijos pobūdžio, galbūt bus naudinga trumpam sustoti prie kai kurių metodologinių problemų, kurios visada iškyla analizuojant išaugusias kompleksines struktūras.

Savireguliuojančių kompleksinių struktūrų evoliucija

Dabar jau suprantame, jog *visos* tvarios struktūros: nuo paprasčiausių atomų iki smegenų bei visuomenės, yra (ir gali būti paaiškinti tik kaip) evoliucinio atrankos proceso rezultatai,[28] ir kad sudėtingesnės sistemos išlieka tik dėka nuolatinio savo vidinės būklės adaptavimo prie aplinkos pokyčių. „Kur bepažvelgtume, aptiksime evoliucinius procesus, vykstančius diversifikacijos ir didėjančio sudėtingumo linkme" (Nicolis ir Prigogine; žr. išnašą 33). Šiuos struktūros pokyčius sukelia tai, kad jos elementams būdingas toks elgsenos reguliarumas arba toks sugebėjimas vadovautis taisyklėmis, kad jų individualių veiksmų išdavoje bus atstatoma visuminė tvarka, jeigu ji pažeidžiama išorės poveikių. Tai, ką anksčiau vadinau gimiringomis evoliucijos ir spontaninės tvarkos sąvokomis,[29] leidžia paaiškinti šių sudėtingų struktūrų tvarumo faktą remiantis ne įprastąja tiesine priežasties ir

padarinio priklausomybe, bet ta kompleksine tvarkos struktūrų sąveika, kurią profesorius Donaldas Campbellas apibūdino kaip „atgalinį priežastingumą" (*downward causation*).[30]

Ši įžvalga smarkiai pakeitė mūsų požiūrį į tokių sudėtingų reiškinių aiškinimo ir paaiškinamumo klausimus. Kalbant konkrečiau, dabar jau nėra jokio pagrindo manyti, kad paieška kvantifikuojamų santykių, kuri pasirodė tokia efektyvi aiškinant dviejų ar trijų skirtingų kintamųjų sąveiką, gali būti lygiai taip pat vaisinga aiškinant savireguliuojančias sistemas, egzistuojančias tik dėka jų savireguliacinių atributų.[31] Vienas iš svarbiausių tokios savireguliuojančios tvarkos pavyzdžių yra darbo pasidalijimo sistema, implikuojanti vienas kito nepažįstančių žmonių veiksmų tarpusavio darną. Šį moderniosios civilizacijos pagrindą pirmasis suprato Adamas Smithas ir jį konceptualizavo kaip atgalinio ryšio mechanizmą, taip pramatydamas tai, ką šiandien žinome kibernetikos vardu.[32] Kadaise populiarią organizminę socialinių reiškinių interpretaciją, kai buvo mėginama aiškinti vieną nepaaiškintą tvarką pagal analogiją su kita lygiai taip pat nepaaiškinta tvarka, dabar pakeitė sistemų teorija, kurią pirmasis iškėlė kitas mano bičiulis iš Vienos, Ludwigas von Bertalanffy, ir kurią išplėtojo daugybė jo sekėjų.[33] Ši teorija atskleidė bendruosius bruožus tų įvairių kompleksinių struktūrų, kurios taip pat tapo informacijos ir komunikacijos teorijų bei semiotikos tyrinėjimų objektu.[34]

Kalbant konkrečiau, norėdami paaiškinti ekonominius didelių socialinių sistemų aspektus, turime paaiškinti ne hipotetinę pusiausvyros būklę, determinuojamą žinomų duomenų aibės, o tai, kaip susiklosto gėrybių mainų srautas, nuolat prisitaikantis prie besikeičiančių aplinkybių, apie kurias atskiras jų dalyvis turi tik fragmentinių žinių. Kiekybiniai skaičiavimai, kuriais šiandien vis dar užsiima dauguma ekonomistų, gali turėti reikšmės tik kaip istorijos faktai; tačiau siekiant teorinio supratimo apie savireguliuojančias sistemas, kiekybiniai duomenys turi tokią

pat reikšmę, kurią jie turėtų žmogaus biologijai, jeigu ji užsiimtų aiškinimusi, kodėl prozektoriume įvairių individų organai, tokie kaip skrandis ir kepenys, savo dydžiu bei forma retai būna panašūs į vadovėlinius standartus.[35] Akivaizdu, kad tokie duomenys labai nedaug ką sako apie sistemos funkcionavimą.

Elgesio taisyklių stratifikacija[36]

Tačiau grįžkime prie mūsų pagrindinės temos. Dėl taisyklių, atsirandančių vykstant trims skirtingiems procesams, skirtingumo bei senesniųjų tradicijų išlikimo vykstant kultūrinei evoliucijai *susiklostė ne trisluoksnis, bet daugiasluoksnis taisyklių darinys.* Todėl šiuolaikinis žmogus yra draskomas kankinančių konfliktų, kurie jį stumia nuolat spartėjančios tolesnės kaitos link. Pirmiausia, žinoma, egzistuoja mažai kintantis genetiškai paveldimų, „instinktyvių" impulsų pamatas, kurį determinuoja žmogaus fiziologinė struktūra. Po jo eina visi likučiai tradicijų, įgytų skirtingais socialinių struktūrų evoliucijos etapais: įvairios taisyklės, kurios nebuvo tikslingai sukurtos, o paplito dėl to, kad kai kurie papročiai leido tam tikroms grupėms suklestėti ir plačiai paplisti, galbūt ne tiek spartesnės prokreacijos, kiek svetimųjų pritraukimo į savo gretas būdu. Pagaliau trečią, ploną viršutinį sluoksnį sudaro tikslingai sukurtos taisyklės, priimtos arba modifikuotos siekiant žinomų tikslų.

Perėjimą nuo nedidelės genties prie sėslios visuomenės ir galiausiai prie atviros visuomenės ir civilizacijos lėmė tai, kad žmonės išmoko vadovautis tomis pačiomis abstrakčiomis taisyklėmis, o ne įgimtais bendrų siekių instinktais. Įgimtieji moraliniai impulsai tiko nedidelės genties gyvenimo sąlygomis, tada, kai susiformavo žmogaus nervinė struktūra, kuri tebėra būdinga *Homo sapiens* rūšiai. Šios vidinės struktūros, susiklosčiusios per 50 000 žmonių kartų laikotarpį, buvo pritaikytos visiškai kitokiam gyvenimui nei tas, kurį žmogus susikūrė per paskuti-

niųjų 500 kartų laikotarpį, o dauguma mūsų – veikiausiai tik per 100 kartų laikotarpį. Šiuos „natūralius" instinktus turbūt teisingiau būtų tapatinti su gyvuliškais instinktais, o ne su specifiškai žmogiškais arba „geraisiais" instinktais. Tiesą sakant, įprastas žodžio „natūralus" vartojimas pagiriamojo epiteto prasme tampa labai klaidinantis, nes viena svarbiausių vėliau išmoktų taisyklių funkcijų buvo tas prigimtinių, arba natūralių, instinktų tramdymas, kuris Didžiąją visuomenę padarė galimą. Vis dar esame linkę visa, kas natūralu, laikyti gėriu; tačiau Didžiojoje visuomenėje tai gali būti toli gražu ne gėris. Gerus žmones sukūrė ne prigimtis ar protas, bet tradicija. Biologinis žmogaus, kaip rūšies, paveldas nedaug turi bendrojo žmogiškumo elementų. Tačiau dauguma grupių, formuodamos didesnes visuomenes, turėjo įsigyti tam tikrų panašių bruožų arba, kas net labiau tikėtina, tie, kurie jų neįsigijo, buvo išnaikinti tų, kurie įsigijo. Ir nors mes vis dar turime daugumą pirmykščiam žmogui būdingų emocinių bruožų, jis neturi visų mums būdingų bruožų, arba saitų, kurie civilizaciją padarė galimą. Vietoje tiesioginio jaučiamų poreikių ar siekių tenkinimo atsirado būtinybė paisyti išmoktų taisyklių, tvardant tuos prigimtinius instinktus, kurie nedera su atviros visuomenės tvarka. Būtent prieš šią „discipliną" (viena iš leksinių šio žodžio reikšmių yra „elgesio taisyklių sistemos") žmogus vis dar maištauja.

Toji moralė, kuria remiasi atviroji visuomenė, netarnauja žmogiškosioms emocijoms – tai niekada nebuvo evoliucijos tikslas – ji tik siuntė individui signalus, jam sakiusius, kaip dera elgtis tos rūšies visuomenėje, kurioje jis gyveno miglotoje praeityje. Dalykas, kuris vis dar nėra reikiamai įvertintas, yra tai, kad kultūrinė naujų taisyklių atranka tapo būtina pirmiausia tam, kad būtų neutralizuotos kai kurios įgimtos taisyklės, pritaikytos gyvenimui mažose (nuo penkiolikos iki penkiasdešimties žmonių) nomadinėse ir medžioklinėse bendruomenėse, turinčiose savo vadą ir tam tikrą teritoriją ginančiose nuo pašalinių. Nuo

tos stadijos praktiškai visa pažanga turėjo vykti slopinant kai kurias iš įgimtų taisyklių ir jas keičiant naujomis, kurios darė galimą didesnių grupių veiklos koordinavimą. Dauguma šių žingsnių kultūros evoliucijoje buvo galimi dėl to, kad kai kurie individai laužė kai kurias tradicines taisykles inicijuodami naujas elgesio formas – ne todėl, kad suprato jų pranašumą, o todėl, kad grupės, kurios jas priėmė, veikė sėkmingiau už kitas grupes ir plito.[37] Mūsų neturi stebinti tai, jog šios taisyklės paprastai turėjo magijos arba ritualų pobūdį. Priėmimo į grupę sąlyga buvo visų jos taisyklių pripažinimas, nors nedaugelis suprato, ką duoda kurios nors konkrečios taisyklės laikymasis. Kiekvienoje grupėje paprasčiausiai buvo tik vienas priimtinas veiklos būdas, nedarant jokio skirtumo tarp efektyvumo ir moralinio priimtinumo.

Paprotinės taisyklės ir ekonominė tvarka

Būtų įdomu panagrinėti (nors to čia negaliu imtis), kaip civilizacijos raidoje priklausomai nuo elgesio taisyklių kaitos keitėsi ekonominės tvarkos tipai. Pirmiausia šią raidą darė galimą draudimų mažinimas: vis didesnės individo laisvės pripažinimas bei palaipsnis atsiradimas taisyklių, kurios individą daugiausia tik gina, o ne reikalauja, kad jis atliktų konkrečius veiksmus. Neabejotina, jog toleravimas mainų su svetimais, privačios nuosavybės, ypač žemės nuosavybės, pripažinimas, kontraktinių įsipareigojimų privalomumas, to paties amato žmonių konkurencijos, kainų įvairovės, pinigų skolinimo, ypač už palūkanas, pripažinimas – visa tai iš pradžių kilo kaip paprotinių taisyklių pažeidimas, kaip nusižengimas. Nusižengėliai, kuriems buvo lemta tapti pirmeiviais, vadovavosi naujosiomis taisyklėmis ne todėl, kad jos buvo naudingos visuomenei, o paprasčiausiai todėl, kad jos buvo naudingos jiems patiems ir tai grupei, kurioje jie įsivyravo. Tad, pavyzdžiui, dr. Pugh'as yra neabejotinai teisus pastebėdamas, kad

pirmykštėje žmonių visuomenėje „dalijimasis" yra gyvenimo būdas. ... Dalijamasi ne tik maistu, bet ir visais kitais ištekliais. Praktiškai tai reiškia, jog ekonominiais ištekliais dalijamasi pagal poreikius. Galbūt ši elgsena atspindi kokias nors įgimtas ir unikaliai žmogiškas vertybes, atsiradusias žmogui žengiant į medžioklinę ekonomiką.[38]

Išties, paminėtoje žmogaus evoliucijos atkarpoje veikiausiai taip ir buvo. Tačiau šių papročių turėjo būti atsikratyta, kad būtų galimas perėjimas prie rinkos ekonomikos ir atvirosios visuomenės. Visi šio perėjimo žingsniai buvo nusižengimai „solidarumui", kuriuo vadovavosi maža grupė, ir net dabar jiems yra reiškiamas priešiškumas. Ir vis dėlto, būtent šie žingsniai atvedė prie to, ką dabar vadiname civilizacija. Didžiausias pokytis, su kuriuo žmogus tik iš dalies susitaikė, buvo perėjimas nuo vienas kitą pažįstančių žmonių visuomenės[39] prie to, ką seras Karlas Popperis tiksliai pavadino abstrakčia visuomene,[40] kurioje jau ne žinomų žmonių poreikiai, o tik abstrakčios taisyklės bei anoniminiai signalai rodo, kaip dera elgtis su svetimaisiais. Būtent jis atvėrė kelią tokiai veiklos specializacijai, kuri peržengia bet kurio atskiro individo suvokimo galias.

Net šiandieną didžioji dauguma žmonių – bijau, kad ir daugelis vadinamųjų ekonomistų – dar nesupranta, kad šio masto visuomeninis darbo pasidalijimas, grindžiamas plačiai išsklaidyta informacija, tapo galimas tik naudojantis anoniminiais signalais, kurie atsiranda rinkos mainų procese ir kurie nurodo, ką žmogus turi daryti norėdamas savo veiklą suderinti su įvykiais, apie kuriuos jis neturi jokių tiesioginių žinių. Tas faktas, kad ekonominė tvarka, implikuojanti didžiulį darbo pasidalijimo mastą, jau negali būti apčiuopiamų bendrų tikslų siekio, o tik abstrakčių elgesio taisyklių padarinys, taip pat visa toji priklausomybė tarp tokių individo elgesio taisyklių ir tam tikros tvarkos susiklostymo, kurią mėginau išaiškinti ankstesniuose šio veikalo tomuose – visa tai yra įžvalga, kurios dauguma žmonių vis dar nenori pripažinti. Kai šiuolaikinis žmogus atranda, jog jo

įgimti instinktai ne visada jį nuveda reikiama kryptimi, jis save ramina bent jau tuo, kad jo protas jam leido išsiaiškinti, koks kitas elgesys geriau tarnauja jo įgimtoms vertybėms tenkinti. Tačiau idėja, kad žmogus, tenkindamas savo įgimtus geismus, tikslingai sukonstravo visuomeninę tvarką, neturi jokio pagrindo, nes be kultūrinės evoliucijos, kuri sieja instinktą su racionalaus sumanymo galia, jis nebūtų turėjęs to proto, kuris dabar jį verčia mėginti tokią tvarką konstruoti.

Žmogus naujas elgesio taisykles priėmė ne todėl, kad buvo protingas. Jis tapo protingas todėl, kad pakluso naujoms elgesio taisyklėms. Svarbiausioji įžvalga, kurios vis dar nenori pripažinti daugelis racionalistų ir kurią jie net smerkia kaip prietarą, būtent, kad žmogus niekada neišrado savo naudingiausių institucijų – pradedant kalba ir baigiant morale bei teise – ir kad net šiandien jis dar nesupranta, kodėl jam reikėtų jas išlaikyti, jeigu jie netenkina nei jo instinktų, nei jo proto – vis dar turi būti pabrėžiama. Svarbiausieji civilizacijos įrankiai – kalba, moralė ir pinigai – visi jie yra spontaninio proceso, o ne kieno nors sumanymo padariniai; o pastarųjų dviejų atveju organizuota galia, perėmusi juos savo žinion, juos visiškai sugadino.

Nors kairieji visas tokias pastangas vis dar linkę smerkti kaip apologetiką, vis dėlto viena svarbiausių užduočių mūsų intelektui – išsiaiškinti prasmę visų tų taisyklių, kurių niekada tikslingai nekūrėme ir kurių laikantis susiklosto sudėtingesnė tvarka nei ta, kurią pajėgiame suprasti. Jau esu pabrėžęs, kad malonumo siekis, žinoma, nėra evoliucijos tikslas, o tik signalas, kuris pirmykštėmis sąlygomis versdavo individą elgtis taip, kaip to paprastai reikalavo grupės išlikimas, nors dabartinėmis sąlygomis jis jau gali neatlikti šios funkcijos. Tad konstruktyvistinės utilitarizmo teorijos, dabar galiojančias taisykles kildinančios iš malonumo siekio, yra visiškai klaidingos. Taisyklės, kurioms šiuolaikinis žmogus išmoko paklusti, tikrai padarė galimą didžiulę žmogiškosios giminės proliferaciją. Tačiau nesu tikras, kad tai atskiriems individams taip pat atnešė daugiau malonumo.

Laisvės disciplina

Žmogus vystėsi nelaisvėje. Nedidelės genties narys, kurio pats išlikimas priklausė nuo tos narystės, galėjo pasigirti kuo tik nori, bet tik ne laisve. *Laisvę sukūrė civilizacija*, išvadavusi žmogų iš nedidelės grupės pančių, iš priklausomybės nuo momentinių nuotaikų, kurių turėjo paisyti net vadas. Laisvė tapo galima pamažu susiklosčius *civilizacijos disciplinai, kuri kartu yra ir laisvės disciplina*. Savo beasmeninėmis abstrakčiomis taisyklėmis ji gina individą nuo kitų savavališkos prievartos ir leidžia kiekvienam susikurti valdas, kurių niekam neleidžiama žeisti ir kurių ribose jis gali savo žinias naudoti savo paties tikslams. Dėl savo laisvės turime būti dėkingi laisvės apribojimui, „nes, anot Locke'o, kas galėtų būti laisvas, jeigu jo laisvė priklausytų nuo kiekvieno kito žmogaus nuotaikos?" (*Antrasis traktatas*, § 57.)

Didieji pokyčiai, sukūrę visuomeninę tvarką, žmogui tampančią vis mažiau suprantama, ir pareikalavę iš jo laikytis išmoktų taisyklių, dažnai priešingų jo įgimtiems instinktams, reiškė perėjimą nuo tarpusavyje pažįstamų žmonių visuomenės arba nuo grupių, susidedančių iš vienas kitą pažįstančių narių, prie atviros abstrakčios visuomenės, kuri yra vienijama ne vieningo konkretaus tikslo, o tik vadovavimosi tomis pačiomis abstrakčiomis taisyklėmis.[41] Dalykas, kurį pripažinti žmogui buvo bene sunkiausia, buvo tai, kad atviroje ir laisvoje visuomenėje vienintelės bendros vertybės yra ne konkretūs tikslai, o tik bendros abstrakčios elgesio taisyklės, palaikančios tokią pat abstrakčią tvarką, kuri individui garantuoja tik didesnes savo individualių tikslų įgyvendinimo galimybes negarantuodama jokių konkrečių gėrybių.[42]

Elgesys, kurio reikalauja nedidelės medžiotojų arba klajoklių genties išlikimas, labai skiriasi nuo to elgesio, kurį suponuoja mainais grindžiamos atviros visuomenės išlikimas. Nors žmonija turėjo šimtus tūkstančių metų, kad išmoktų ir genetiškai įtvirtintų reakcijas, reikalingas pirmuoju atveju, tam, kad atsirastų

atviroji visuomenė, reikėjo ne tik išmokti įgyti naujų taisyklių, bet dar reikėjo, kad kai kurios iš šių taisyklių slopintų Didžiajai visuomenei jau nederamas instinktyvias reakcijas. Naujos taisyklės nesirėmė supratimu, kad jos yra efektyvesnės. *Mes niekada nesukūrėme savo ekonominės sistemos, nes mūsų protas buvo per menkas šiai užduočiai įvykdyti.* Mes ant jos užšokome ir ji mus nunešė į nenumatomus aukščius, be to, sužadino ambicijas, kurių vaikydamiesi ją dar galime ir sunaikinti.

Tokia raida turi būti visiškai nesuprantama tiems, kurie pripažįsta tik įgimtus instinktus ir tikslingai sukurtas taisyklių sistemas. Tačiau neabejotina, jog joks žmogus, nepažinęs rinkos, nebūtų galėjęs sukonstruoti tos ekonominės tvarkos, pajėgiančios išlaikyti dabartinį žmonių skaičių.

Mainų visuomenė bei plačiai pasidalyto darbo koordinavimas veikiant rinkos kainų mechanizmui tapo galimi dėl to, kad laipsniškai susiklostė tam tikri moraliniai įsitikinimai, kuriuos, jiems paplitus, išmoko pripažinti dauguma žmonių Vakaruose. Šių taisyklių išmokdavo visi visuomenės nariai: nepriklausomi ūkininkai, amatininkai ir pirkliai, o kartu ir jų tarnai bei mokiniai, kasdien dalydavęsi savo šeimininkų patirtimi. Jie išpažino etosą, kurio svarbiausias bruožas buvo pagarba apdairiam žmogui, sumaniam šeimininkui ir šeimos galvai, besirūpinančiam savo šeima bei verslu, ir kaupusiam kapitalą ne tiek didesnio būsimo vartojimo tikslams, kiek tam, kad jo sėkmė būtų pripažinta kaimynų, siekiančių panašių tikslų.[43] Būtent tie tūkstančiai individų, kurie praktikavo naują rutiną, labiau nei atsitiktiniai sėkmingi novatoriai, kuriuos jie imitavo, padėjo pagrindus rinkos tvarkai. Tas etosas reikalavo susilaikyti nuo pažįstamų bei kaimynų poreikių tenkinimo, kad būtų tenkinami nežinomų tūkstančių kitų nepažįstamų žmonių poreikiai. Piniginis pelnas, o ne žinomų bendrų poreikių tenkinimas tapo ne tik pagarbos pagrindu, bet ir didėjančios visų gerovės priežastimi.

Slopinamų pirmykščių instinktų atbudimas

Šiandieną vis daugiau Vakarų pasaulio gyventojų užauga kaip didelių organizacijų nariai, taigi nepažindami tų rinkos taisyklių, kurios padarė galimą Didžiąją visuomenę. Daugumai jų rinkos ekonomika yra nesuprantama; jiems niekada netenka vadovautis taisyklėmis, kuriomis ji remiasi, taigi jos padariniai jiems atrodo iracionalūs ir amoralūs. Štai kodėl ima busti nuo seno slopinami įgimti instinktai. Jeigu tiksliai naudojame sąvokas, tai jų keliami teisingo paskirstymo reikalavimai, noras naudoti organizuotą galią kiekvienam gėrybių skiriant pagal nuopelnus yra pirmykštėmis emocijomis grindžiamas *atavizmas*. Ir būtent į šiuos jausmus dabar apeliuoja pranašai, moralės filosofai bei konstruktyvistai, siūlydami sąmoningai planuojamos naujo tipo visuomenės projektus.[44]

Nors jie visi apeliuoja į tas pačias emocijas, tačiau jų argumentai yra visiškai skirtingi ir dažnai net nesuderinami tarpusavyje. Viena grupė siūlo grįžimą prie senų elgesio taisyklių, kurios galiojo tolimoje praeityje ir kurios vis dar yra mielos žmogaus jausmams, kita grupė nori konstruoti tokias naujas taisykles, kurios geriau tenkintų įgimtus individų norus. Ir, žinoma, religiniai pranašai bei etikos filosofai visais laikais buvo didžiausi reakcionieriai, senuosius principus ginantys nuo naujųjų. Tiesą sakant, daugelyje pasaulio šalių nuo seno rinkos ekonomikos atsiradimui kliudė būtent šių pranašų bei filosofų propaguojama moralė, dar prieš tai, kai buvo imtasi ją atitinkančių valstybinių priemonių. *Turime pripažinti, jog šiuolaikinė civilizacija tapo galima pirmiausia dėl to, kad buvo nepaisoma šių moralistų prakeiksmų.* Kaip taikliai pasakė prancūzų istorikas Jeanas Baechleris, „kapitalizmo ekspansijos ištakos ir pagrindas buvo politinė anarchija"[45]. Tai visiškai teisinga kalbant apie viduramžius, nors iš tikrųjų jau Antikos graikai (taip pat iš dalies dėl politinės anarchijos), kurie buvo atradę ne tik individo laisvę ir privačią nuosavybę,[46] bet ir iškėlę jų neatskiriamumo idėją,[47] buvo sukūrę pirmąją laisvų žmonių civilizaciją.

Kai pranašai ir filosofai nuo Mozės iki Platono ir šv. Augustino, nuo Rousseau iki Marxo ir Freudo protestavo prieš vyraujančią moralę, nė vienas jų neturėjo menkiausio supratimo apie tai, kokiu mastu jų smerkiami papročiai darė galimą tą civilizaciją, kuriai jie patys priklausė. Jie nesuprato, kad konkurencinių kainų sistema ir pajamos, individams signalizuojančios apie reikiamą jų pastangų kryptį, padarė galimą didžiulę specializaciją informuodamos individus apie tai, kaip jie geriausiai gali pasitarnauti kitiems, jiems dažniausiai nežinomiems žmonėms – ir kartu turėti naudos iš atrastų pelno šaltinių, apie kuriuos jie taip pat gali neturėti jokių tiesioginių žinių. Nesuprato jie ir to, kad jų smerkiami moraliniai įsitikinimai yra veikiau rinkos ekonomikos egzistavimo priežastis, o ne padarinys.

Tačiau didžiausioji senesniųjų pranašų klaida buvo jų įsitikinimas, jog intuityviai suvokiamos etinės vertybės, kylančios iš žmogaus sielos gelmių, yra nekintamos ir amžinos. Šitai neleido jiems suvokti, kad visos elgesio taisyklės tarnauja specifinei visuomeninei tvarkai palaikyti ir nors visuomenė, siekdama išlikti, turi ginti savo elgesio taisykles, ne visuomenė su tam tikra savo struktūra sukuria jai deramas taisykles, bet taisyklės, kuriomis iš pradžių vadovaujasi tik nedaugelis, o vėliau imituojamos daugumos, sukuria specifinės rūšies visuomenę. Tradicija nėra nekintamas dalykas, ji yra atrankos proceso, kurį valdo ne racionalumas, o sėkmė, rezultatas. Ji kinta, tačiau retai gali būti pakeista sąmoningomis pastangomis. Kultūrinė atranka nėra racionalus procesas; ji ne vadovaujasi protu, o jį sukuria.

Žinoma, įsitikinimą mūsų moralinių taisyklių nekintamumu iš dalies paaiškina pripažinimas, kad lygiai taip, kaip negalime sukonstruoti visos savo moralinės sistemos, negalime jos, kaip visumos, ir pakeisti.[48] Mes iš tikrųjų nesuprantame, kaip ji palaiko veiksmų tvarką, nuo kurios priklauso milijonų žmonių veiklos koordinacija.[49] Kadangi mūsų visuomenės tvarka remiasi taisyklių tradicija, kurią suprantame tik iš dalies, tai *visa pažanga*

turi būti grindžiama tradicija. Turime kliautis tradicija ir galime taisyti tik atskirus jos produktus.[50] Tik atradę konfliktą tarp tam tikros taisyklės ir visų kitų mūsų moralinių įsitikinimų galime pateisinamai atmesti tokią taisyklę. Net novatoriaus sėkmė laužant tam tikrą taisyklę, taip pat sekėjų pasitikėjimas turi būti įgyjami dėka jam reiškiamos pagarbos, pelnytos skrupulingai laikantis daugumos kitų egzistuojančių taisyklių. Kad jos būtų įteisintos, naujosios taisyklės turi įgyti plačiosios visuomenės pripažinimą – ne vien formaliai už jas balsuojant, bet ir pamažu plintant realiam jų pripažinimui. Nors privalome nuolat peržiūrėti savo taisykles ir būti pasiruošę kvestionuoti bet kurią iš jų, tai galime daryti tik keldami jų nuoseklumo arba suderinamumo su likusia sistema klausimą ir vadovaudamiesi tuo, kaip efektyviai jos padeda formuotis tai pačiai visuminei veiksmų tvarkai, kurią palaiko visos kitos taisyklės.[51] Tad visada yra erdvės joms tobulinti, tačiau mes negalime naujai sukonstruoti, o vien plėtoti tai, ką tik iš dalies suprantame.

Taigi moralės sistemos pokyčiai nebuvo moralės smukimas, net jeigu žeidė paveldėtus sentimentus; veikiau jie buvo būtinoji sąlyga tam, kad iškiltų atvira laisvų žmonių visuomenė. Painiavą, kuri šiuo požiūriu vyrauja, aiškiausiai rodo įprastas sąvokos „altruistinis" tapatinimas su sąvoka „moralus",[52] ir nuolatinis piktnaudžiavimas terminu „altruistinis", ypač tarp sociobiologų,[53] kai juo apibūdinamas bet kuris individui nemalonus arba kenksmingas, tačiau visuomenei naudingas jo veiksmas. Etika nėra pasirinkimo dalykas. Mes jos nesugalvojome ir negalėtume sugalvoti. Ir gali būti, kad visa, kas mums įgimta, yra baimė susilaukti pikto žvilgsnio ar kitokio nepritarimo ženklo iš kitų savo aplinkos žmonių. Taisyklės, kuriomis išmokome vadovautis, yra kultūrinės evoliucijos rezultatas. Galime mėginti tobulinti jų sistemą: šalinti jos vidinius prieštaravimus arba jų priešiškumą mūsų emocijoms. Tačiau instinktas ar intuicija nesuteikia mums pagrindo atmesti specifinius vyraujančio moralės ko-

dekso reikalavimus, ir tik atsakinga pastanga jį įvertinti kaip sudedamąją dalį bendresnių reikalavimų gali suteikti moralinę teisę pažeisti konkrečią atskirą taisyklę.

Tačiau jeigu kalbame apie dabartinę visuomenę, tai nėra jokio „prigimtinio gėrio", nes vadovaudamasis savo prigimtiniais instinktais žmogus niekada nebūtų sukūręs tos civilizacijos, nuo kurios dabar priklauso tokios daugybės žmonių išlikimas. Kad ji taptų galima, jis turėjo išsižadėti daugelio sentimentų, kurie tiko nedidelei genčiai, ir susitaikyti su ta nekenčiama našta, kurią jam užkrauna laisvės disciplina. Abstrakti visuomenė laikosi išmokstamų taisyklių, o ne geidžiamų bendrų tikslų pagrindu: ir daugiausia naudos visuomenei duoda ne noras pasitarnauti pažįstamiems žmonėms, o paisymas abstrakčių, dažnai atrodančių beprasmiškai, jos taisyklių. Tačiau tai netenkina mūsų giluminių jausmų arba juos tenkina tik tiek, kiek tai mums garantuoja kitų mūsų aplinkos žmonių pagarbą.[54]

Evoliucija, tradicija ir pažanga

Iki šiol rūpestingai vengiau evoliuciją tapatinti su pažanga, tačiau išaiškėjus, jog būtent tradicijos evoliucija padarė civilizaciją galimą, galime sakyti, jog spontaninė evoliucija yra bent jau būtina, jeigu ne pakankama pažangos sąlyga. Ir nors jai vykstant taip pat atsiranda dalykų, kurių nenumatėme ir kurie mums nepatinka, vis dėlto ji vis didesniam žmonių skaičiui teikia galimybių pasiekti savo tikslų. Mums dažnai ji nepatinka dėl to, kad naujos galimybės visada reikalauja ir naujos disciplinos. Žmogus dažnai buvo civilizuojamas prieš savo norus. Tai buvo kaina, kurią jam teko mokėti už galimybę užauginti daugiau vaikų. Mums ypač nepatinka ekonominė disciplina, ir ekonomistai dažnai kaltinami tuo, kad jie per daug reikšmės teikia ekonominiams šio proceso aspektams. Būtinosios taisyklės, kuriomis turi vadovautis laisva visuomenė, reikalauja iš mūsų su-

sitaikyti su daugeliu nemalonių dalykų – su kitų konkurencija, su tuo, kad kiti turtingesni už mus ir t.t. Tačiau būtų grynas nesusipratimas sakyti, jog ekonomistai siekia viską pajungti ekonominiams tikslams. Griežtąja prasme jokie galutiniai tikslai nėra ekonominiai, o vadinamieji ekonominiai tikslai tėra tarpiniai, nukreipiantys mūsų pastangas pasitarnauti kitų tikslams, kurie galiausiai pasirodo esą neekonominiai.[55] Būtent rinkos disciplina verčia mus vadovautis išskaičiavimu, t.y. būti atsakingiems už mūsų tikslams skirtų priemonių panaudojimą.

Deja, visuomeninis naudingumas nėra paskirstomas pagal kokius nors teisingumo principus – taip paskirstomas jis galėtų būti tik tuo atveju, jeigu valdžia konkretiems individams nustatinėtų specifines užduotis atlygindama pagal tai, kaip darbščiai ir sąžiningai jie vykdo įsakus, bet kartu atimtų iš jų galimybę naudotis savo žiniomis savo pačių tikslams. Bet koks mėginimas atlygį už skirtingas paslaugas padaryti priklausomą nuo mūsų atavistinio paskirstomojo teisingumo supratimo neišvengiamai sugriautų efektyvų išsklaidytų individualių žinių naudojimą bei visa tai, ką vadiname pliuralistine visuomene.

Neneigiu, kad pažanga gali būti spartesnė, negu norime, ir kad galbūt lengviau prie jos prisitaikytume, jeigu ji būtų lėtesnė. Tačiau, deja, *pažanga negali būti dozuojama* (kaip, beje, ir ekonominė plėtra). Visa, ką galime padaryti – tai sukurti jai palankias sąlygas ir tada kliautis sėkme.[56] Ji gali būti skatinama arba gniužd oma politinėmis priemonėmis, tačiau niekas negali tiksliai numatyti tokių priemonių padarinių; vaizduotis, jog žinome deramos pažangos kryptį, būtų, mano supratimu, arogancijos viršūnė. Valdoma pažanga nebūtų pažanga. Laimei, civilizacija įveikdavo kolektyvistinio planavimo pagundą, kitaip toji pažanga būtų įstrigus.

Už tokį tradicijos aukštinimą beveik girdžiu šiuolaikinių intelektualų man sviedžiamus griausmingus kaltinimus „mąstymo konservatyvumu". Tačiau man nekyla abejonių, jog būtent

palankios moralinės tradicijos, tam tikroms grupėms suteikusios pranašumų, o ne kokia nors intelektinė pastanga, atvėrė pažangos galimybę praeityje ir palaikys ją ateityje. Apriboti evoliuciją dalykais, kuriuos galime numatyti, reikštų sustabdyti pažangą; tik dėl palankios institucinės sistemos, kurią mums teikia laisvoji rinka – nors į jos veikimo mechanizmą čia negaliu gilintis – turi šansų atsirasti naujovės.

Nauja moralė, tarnaujanti seniems instinktams: Marxas

Tikrieji reakcingų socialinių filosofų vadai, – tai, žinoma, visi socialistai. Tiesą sakant, socializmas apskritai – tai pirmykščių instinktų recidyvas, nors dauguma jo teoretikų yra per daug rafinuoti, kad nesuprastų, jog Didžiojoje visuomenėje šie seni instinktai galėtų būti tenkinami tik grįžus prie tų elgesio taisyklių, kuriomis vadovavosi pirmykštis žmogus. Štai kodėl šie recidyvistai puola į kitą kraštutinumą ir mėgina konstruoti naują moralę, tenkinančią instinktyvius potraukius.

Kiek ypač Karlas Marxas nesuvokė to būdo, kuriuo individualaus elgesio taisyklės sužadina Didžiosios visuomenės tvarkos formavimąsi, geriausiai išaiškėja tada, kai panagrinėjame, kuo remdamasis jis kalba apie kapitalistinės gamybos „chaotiškumą". Dalykas, jam pastojęs kelią signalinei kainų funkcijai suprasti, buvo, žinoma, jo darbinė vertės teorija. Beviltiškos pastangos atrasti fizikinį vertės pagrindą jį vertė kainas traktuoti kaip darbo kaštų, t.y. to, ką žmonės darė praeityje, vedinį, o ne kaip signalus, juos informuojančius apie tai, ką jie turi daryti, norėdami parduoti savo produktą. Štai kodėl joks marksistas iki pat šių dienų visiškai nesugeba suprasti nei savireguliuojančios tvarkos funkcionavimo, nei to, kaip evoliucinė atranka, nepažįstanti jokių jos kryptį determinuojančių dėsnių, gali sukurti tokią tvarką. Nepaisant negalimybės centrinio vadovavimo metodais

sukurti efektyvią darbo pasidalijimo sistemą, sužadinant nepaliaujamą jos adaptavimąsi prie nuolat kintančios informacijos, kuria disponuoja milijonai žmonių, visa jo schema remiasi iliuzija, kad laisvų žmonių visuomenėje, kurioje jų gaunamos pajamos jiems nurodo, ką daryti, gėrybės galėtų būti skirstomos pagal kokius nors teisingumo principus.

Jeigu socialinio teisingumo iliuzija anksčiau ar vėliau turi nuvilti,[57] tai iš visų konstruktyvistinės moralės atmainų didžiausios žalos padaro egalitarizmas, nors Karlo Marxo dėl jo tikrai negalima apkaltinti. Tai yra visiškai destruktyvi doktrina ne tik todėl, kad iš individų atima signalus, kurie vieninteliai jiems teikia galimybę pasirinkti savo pastangų kryptį, bet ir todėl, kad eliminuoja tą paskatą, kuri laisvą žmogų gali priversti paisyti kokių nors moralės taisyklių – diferencijuotą kitų žmonių vertinimą. Neturiu laiko čia analizuoti tą akis badantį alogizmą, kai iš pamatinės laisvos visuomenės prielaidos – kad visi turi būti kitų traktuojami pagal tas pačias taisykles (lygybė prieš įstatymą) – daroma išvada, jog valdžia žmones privalo traktuoti nevienodai tam, kad visiems užtikrintų vienodą materialinę padėtį. Toks principas išties gali būti vienintelis „teisingas" socialistinėje sistemoje, kur prievartos galia turi būti naudojama tiek skiriant žmonėms darbus, tiek paskirstant pajamas. Egalitarinis paskirstymas pašalintų bet kokį sprendimo pagrindą individui mėginant įsikomponuoti į bendrąją veiklos struktūrą – grynas komandavimas liktų vieninteliu bet kokios tvarkos pagrindu.

Kaip moraliniai įsitikinimai kuria institucijas, panašiai institucijos kuria moralinius įsitikinimus; ir vyraujant dabartinei neribotos demokratijos formai, kai valdžios galia atskiroms grupėms teikti malones virsta būtinybe, ji yra priverčiama nuolaidžiauti reikalavimams, kurie griauna bet kokią moralę.

Visa moralė remiasi diferencijuotu įvairių individų vertinimu pagal tai, kaip jie laikosi visuomenėje pripažintų moralės standartų. Būtent šitai moralinį elgesį daro visuomenine verty-

be. Kaip ir kitos visuomenėje vyraujančios elgesio taisyklės, kurių laikymasis individą daro visuomenės nariu, moralės taisyklių pripažinimas reikalauja vienodai jas taikyti visiems. Tai taip pat reiškia, jog moralę palaiko tai, kad vykdoma diskriminacija tarp tų žmonių, kurie jos laikosi ir tų, kurie jos nesilaiko – nepaisant priežasčių, dėl kurių konkretūs žmonės ją pažeidžia. Moralė suponuoja tobulumo siekį ir pripažinimą, jog šiuo požiūriu kai kuriems individams sekasi geriau negu kitiems, ir ji nekreipia dėmesio į šio skirtumo priežastis, kurių mums galbūt nėra lemta pažinti. Paisantieji taisyklių laikomi geresniais žmonėmis ta prasme, kad jiems teikiama didesnė vertė palyginti su tais, kurie jų nepaiso, ir kurių dėl to kiti gali nenorėti priimti į savųjų ratą. Be šios diskriminacijos moralė negalėtų išlikti.

Abejoju, ar įmanoma būtų išsaugoti kokius nors moralės principus, jeigu tiems, kurie juos nuolat pažeidžia, būtų paliekama vietos padorioje bendrijoje – ar net jeigu žmonės leistų savo vaikams bendrauti su vaikais tų, kurie nederamai elgiasi. Grupių su skirtingomis narystės sąlygomis diferencijavimasis yra tas būdas, kuriuo veikia moralės sankcijos. Demokratinė moralė gali remtis prezumpcija, kad individas elgiasi garbingai ir padoriai, jeigu nėra įrodyta priešingai, tačiau šios pamatinės disciplinos ji negali suspenduoti nesunaikinusi moralinių įsitikinimų.

Kai kuriais retais atvejais sąžiningas ir drąsus individas gali ryžtis pasipriešinti bendrajai nuomonei nepaisydamas kurios nors taisyklės, kurią jis laiko neteisinga, – jeigu jis įrodo savo pagarbą vyraujančiai moralei skrupulingai vykdydamas visų kitų taisyklių reikalavimus. Tačiau negali būti jokio pateisinimo sistemingam pripažintų moralės taisyklių pažeidinėjimui ta dingstimi, kad jos pačios neturi racionalaus pagrindo. Vienintelis pagrindas vertinant atskiras taisykles yra jų suderinamumas arba nesuderinamumas su dauguma kitų visuotinai pripažįstamų taisyklių.

Žinoma, apmaudu, kad žmonės gali būti sugadinti savo aplinkos, tačiau tai nekeičia fakto, jog jie yra nenaudėliai ir tokiais

turi būti laikomi. Atgailaujantis nusidėjėlis gali pelnyti nuodėmių atleidimą, tačiau jeigu jis ir toliau pažeidžia moralės taisykles, jis tampa mažiau vertinamu visuomenės nariu. Nusikaltimas – tai nebūtinai skurdo padarinys, ir jo nepateisina nusikaltėlio aplinka. Dažnai neturtėliai yra daug sąžiningesni už daugelį turtuolių, o viduriniosios klasės moralė apskritai imant yra aukštesnė už turtingiausiųjų moralę. Tačiau moralės požiūriu žmogus, pažeidžiantis taisykles, turi būti laikomas blogu žmogumi, net jeigu jis neturi kitokios išeities. O tai, kad žmonėms dažnai tenka daug ko išmokti prieš tai, kol juos priima kita grupė, yra sveikintinas faktas. Net moralinis vertinimas yra grindžiamas ne ketinimais, bet realiais veiksmais, ir tai yra neišvengiama.

Kultūroje, kuri grupes susikūrė evoliucinės atrankos būdu, egalitarizmo įtvirtinimas sustabdytų tolesnę evoliuciją. Egalitarizmas, žinoma, nėra daugumos požiūris; jis yra veikiau padarinys fakto, jog neribotos demokratijos sąlygomis valdžiai būtina siekti net blogiausiųjų paramos. Ir nors vienas iš svarbiausių laisvos visuomenės principų yra tas, kad žmones vertiname skirtingai pagal jų regimo elgesio moralumą, nepaisydami jų nuopuolių priežasčių, kurios niekada nėra visiškai žinomos, egalitarizmas skelbia, jog joks žmogus nėra geresnis už bet kurį kitą. Šią savo tezę jis grindžia tuo, kad niekas nėra kaltas dėl to, koks jis yra, ir kad visa toji kaltė turi tekti „visuomenei". Būtent šis neribotos demokratijos šūkis – „tai nėra tavo kaltė" – palaikomas dar ir mokslinės psichologijos, tapo pasiteisinimu visiems tiems, kurie sau reikalauja mūsų visuomenės turto dalies nesilaikydami disciplinos, kurios dėka tas turtas buvo sukurtas. Mūsų civilizacija negali išlikti, jeigu tiems, kurie nesilaiko jos kodekso, suteikiama „lygi teisė į rūpinimąsi ir pagarbą".[58] Mes taip pat negalime, jeigu norime išsaugoti savo visuomenę, pripažinti teisėtais visų moralinių įsitikinimų, kurių taip pat tvirtai laikomasi, t.y. pripažinti, pavyzdžiui, kraujo kerštą, naujagimių žudymo ar net va-

gystės teisę, ar dar kitokį moralinį įsitikinimą, prieštaraujantį tiems įsitikinimams, kuriais remiasi mūsų visuomenės funkcionavimas. Individas tampa visuomenės nariu ir įgyja teisių tik tuo atveju, jeigu laikosi jos taisyklių. Visiškai priešingi įsitikinimai gali jam laiduoti teises kitose visuomenėse, bet ne mūsų. Net jeigu antropologijai visos kultūros ir visos moralės galbūt yra lygiai geros, savąją visuomenę galime išsaugoti tik kitas laikydami mažiau geromis.

Mūsų civilizacija juda į priekį naudodamasi begaline žmogiškosios giminės individų įvairove, kuri ryškiai pranoksta bet kurios kitos gyvūnų rūšies, prisitaikiusios prie tam tikros ekologinės nišos, individų įvairovę.[59] Kultūra suteikė didžiulę gausą kultūrinių nišų, kuriose gali būti išnaudojama ši didžiulė įgimtų ir įgytų žmogaus sugebėjimų įvairovė. Ir jeigu norime naudotis skirtingomis faktų žiniomis, kuriomis disponuoja individai, užimantys skirtingas vietas pasaulyje, turime jiems leisti vadovautis beasmeniais rinkos signalais, nurodančiais, kaip jiems veikti savo pačių ir visų kitų naudai.

Iš tiesų, būtų tragiškas istorijos pokštas, jeigu žmogus, už savo sparčią pažangą labiausiai turįs būti dėkingas beprecedentei individualių sugebėjimų įvairovei, savo evoliuciją sustabdytų įvesdamas visiems privalomą egalitarinę tvarką.

Mokslinis paklydimas, naikinantis pamatines vertybes: Freudas

Galiausiai prieinu prie dalyko, kuris jau daugelį metų tampa mano didėjančio susidomėjimo ir susirūpinimo objektu, kad mūsų gyvybiškai svarbias vertybes naikina moksliniai paklydimai.[60] Nors šis puolimas ateina ne vien iš socializmo pusės, tie paklydimai, kuriuos nagrinėsiu, paprastai veda į socializmą. Puolimas remiasi grynai intelektiniu paklydimu glaudžiai tarpusavyje susijusiose filosofijos, sociologijos ir psichologijos srityse. Pir-

moje iš šių sričių paklydimą daugiausia lėmė tas dekartiškasis scientizmas ir konstruktyvizmas, kurį išplėtojo Auguste'as Comte'as.[61] Loginis pozityvizmas mėgina parodyti, jog visi moraliniai vertinimai „beprasmiški", grynai „emociniai"; jis visiškai paniekina idėją, jog net emocinės reakcijos, išlikusios biologinės *arba* kultūrinės atrankos būdu, gali turėti didžiausios reikšmės išsivysčiusios visuomenės tvarumui. Pažinimo sociologija, besisemianti jėgų iš to paties šaltinio, panašiai mėgina diskredituoti bet kokius moralinius įsitikinimus demaskuodama tariamai savanaudiškus juos išpažįstančiųjų interesus.

Turiu pripažinti, jog net jeigu sociologams turėtume būti dėkingi už kai kuriuos aprašomuosius jų darbus – nors šiuo požiūriu antropologai ir istorikai nusipelno ne mažesnio dėkingumo – vis dėlto man atrodo, jog sociologija, kaip teorinė disciplina, turi pagrindo egzistuoti ne daugiau nei teorinė natūrologijos disciplina, jeigu ji suprantama kaip kažkas atskira nuo teorinių disciplinų, nagrinėjančių specifines gamtinių ar socialinių reiškinių klases. Jeigu kalbame apie pažinimo sociologiją, siekiančią to, kad žmonija gelbėtųsi nusitverdama už savo pačios plaukų (būtent taip šį įsitikinimą dabar reiškia bihevioristas B. F. Skinneris), tai esu įsitikinęs, jog ji vadovaujasi visiškai klaidinga pažinimo plėtros proceso samprata. Jau anksčiau šiame veikale mėginau parodyti, kodėl teisinis pozityvizmas su tokia savo idėja, kad kiekviena teisinė taisyklė kildintina iš įstatymų leidėjo akto ir kad visos teisingumo idėjos tėra atskirų interesų išraiška, yra klaidingas ne tik loginiu, bet ir istoriniu požiūriu.[62]

Tačiau kultūros atžvilgiu labiausiai niokojančių padarinių kilo iš psichiatrų pastangų žmones gydyti išlaisvinant jų įgimtus instinktus. Po to, kai išgyriau savo Vienos bičiulius – Popperį, Lorenzą, Gombrichą ir Bertalanffy – turiu, deja, pripažinti, kad Carnapo loginis ir Kelseno teisinis pozityvizmas nėra blogiausia iš to, ką mums padovanojo Viena; dėl didžiulio poveikio švietimui bene didžiausiu mūsų kultūros naikintoju reikėtų laikyti

Sigmundą Freudą. Nors senatvėje, savo knygoje *Civilisation and its Discontents*[61] jis, atrodo, jau susirūpino kai kuriais savo doktrinos padariniais, svarbiausias jo siekis – išlaisvinti kultūros nuslopintus prigimtinius instinktus – suteikė dingstį pulti visos civilizacijos pagrindą. Jo inicijuotas sąjūdis savo apogėjų pasiekė maždaug prieš tridešimtį metų, tad dabartinė karta daugiausia buvo išauklėta pagal jo teoriją. Pateiksiu tik vieną, ypač šokiruojančią tų laikų jo pamatinių idėjų išraišką. 1946 m. įtakingas Kanados psichiatras, vėliau tapęs Pasaulinės sveikatos apsaugos organizacijos generaliniu direktoriumi, dr. G. B. Chisholmas veikale, kuris buvo išgirtas garsaus Amerikos juristo, reikalavo

> atsikratyti gėrio ir blogio sąvokų, kuriomis grindžiamas vaikų auklėjimas, tikėjimą senų žmonių vertybėmis pakeisti sąmoningu ir racionaliu mąstymu, [... nes] dauguma psichiatrų, psichologų bei daugelis kitų rimtų žmonių jau išsivadavo nuo šių moralinių pančių ir stebėti bei mąstyti gali laisvai.

Jo įsitikinimu, psichiatrų pašaukimas – išvaduoti žmonių giminę nuo „slegiančios gėrio ir blogio naštos", taip pat nuo „iškrypėliškų teisingumo ir neteisingumo sąvokų" ir taip valdyti jos artimiausią ateitį.[64]

Būtent šios sėjos derlių dabar pjauname. Tie neprijaukinti laukiniai, kurie vaizduojasi „susvetimėję" tam, ko niekada ir nežinojo, ir net mėgina konstruoti „kontrakultūrą", yra neišvengiamas atlaidaus auklėjimo produktas; toks auklėjimas, jaunajai kartai nesugebėdamas perduoti kultūros naštos, kliaunasi prigimtiniais instinktais, kurie yra *laukinio instinktai*. Manęs visai nenustebino tai, kad *The Times* pranešime neseniai įvykusioje tarptautinėje aukštųjų policijos pareigūnų bei kitų ekspertų konferencijoje buvo pripažinta, jog dauguma šiandienos teroristų yra žmonės, studijavę sociologiją, politinius mokslus arba pedagogiką.[65] Ko galima tikėtis iš žmonių kartos, užaugusios per tą penkiasdešimties metų laikotarpį, kai anglosaksų intelektinėje

scenoje vyravo asmuo, viešai pareiškęs, jog jis visada buvo ir išliks amoralistas?

Laimei, šiam srautui dar galutinai nesunaikinus civilizacijos, prasidėjo reakcija net toje srityje, kurioje jis kilo. Prieš trejetą metų profesorius Donaldas Campbellas iš Northwestern universiteto, prezidentinėje paskaitoje „Konfliktai tarp biologinės ir socialinės evoliucijos", skaitytoje Amerikos psichologų asociacijoje, sakė:

> Jeigu, kaip aš teigiu, psichologija šiandien remiasi bendra prielaida, kad žmogiškieji impulsai – biologinės evoliucijos produktas – yra teisingi ir optimalūs tiek individo, tiek visuomenės požiūriu, o represyvios arba inhibicinės moralės tradicijos nėra teisingos, tai, mano įsitikinimu, ši prielaida dabar laikytina klaidinga ją vertinant iš platesnės mokslo perspektyvos, apimančios populiacijų genetiką bei socialinių sistemų evoliuciją. ... Psichologija turbūt prisideda griaunant tai, kas gali būti nepaprastai vertinga – inhibicines socialinės evoliucijos sistemas, kurias dar menkai suprantame.[66]

Šiek tiek toliau jis priduria: „Galbūt jaunųjų mokslininkų atrankos principai psichologijoje bei psichiatrijoje yra tokie, kad į jas pritraukia asmenis, ypač nusiteikusius mesti iššūkį kultūros ortodoksijai".[67] Sprendžiant iš sąmyšio, kurį ši paskaita sukėlė,[68] šios idėjos tebėra giliai įsišaknijusios šiuolaikinėje psichologijos teorijoje. Panašių sveikintinų pastangų imasi profesorius Thomas Szaszas iš Syracuse universiteto, taip pat profesorius H. J. Eysenckas mūsų šalyje.[70] Tad ne visos viltys yra prarastos.

Nauja pradžia

Jeigu mūsų visuomenė išliks, o ji išliks tik jeigu atsikratysime šių klaidų, tai, manau, ateityje žmonės į mūsų amžių žvelgs kaip į prietarų, daugiausia siejamų su Karlo Marxo ir Sigmundo Freudo vardais. Manau, kad žmonės pamatys, jog įtakingiausios XX amžiaus idėjos – planinė ekonomika su jos teisingu paskirstymu, išsivadavimas iš įprastosios moralės varžtų, atlaidus

auklėjimas kaip tariamas kelias į laisvę, rinkos pakeitimas diktuojama „sąmoninga" tvarka, – visos šios idėjos grindžiamos prietaru griežtąja šio žodžio prasme. Prietarų amžius – tai laikotarpis, kai žmonės vaizduojasi žiną daugiau nei iš tikrųjų. Šia prasme XX amžius buvo tikras prietarų amžius, ir to priežastis buvo mokslo laimėjimų pervertinimas – ne santykinai paprastų reiškinių srityje, kurioje jis, žinoma, pasiekė stulbinančių laimėjimų, bet kompleksinių reiškinių srityje, kurioje metodų, gerai veikiančių aiškinant santykinai paprastus reiškinius, taikymas mus nuvedė klystkeliais.

Ironiška, kad daugiausia šių prietarų paveldėjome iš Proto amžiaus, didžiojo priešininko visų tų dalykų, kuriuos *jis* laikė prietarais. Jeigu Švietimas atrado, jog proto racionalaus konstravimo galios praeityje nebuvo reikiamai įvertintos, tai mes atrandame, jog užduotis, kurią mūsų amžius skyrė protui paskirdamas jam naujų institucijų racionalaus konstravimo užduotį, jam yra akivaizdžiai per sunki. Pasirodo, jog tai, ką racionalizmo amžius – ir pozityvizmas – mus mokė laikyti beverčiais ir beprasmiškais dariniais, atsiradusiais dėl atsitiktinumo ar žmogiškojo kaprizo, daugeliu atvejų yra tas pagrindas, kuriuo remiasi pats mūsų sugebėjimas racionaliai mąstyti. *Žmogus nebuvo ir niekada nebus savo likimo šeimininkas: pats jo protas visada vystosi žengdamas į nežinomas ir nenumatomas sritis, kur jis išmoksta naujų dalykų.*

Baigdamas šį epilogą vis labiau jaučiu, jog jis turėtų būti ne epilogas, o veikiau nauja pradžia. Tačiau jau nedrįstu viltis, jog tai galėtų būti mano padaryta pradžia.

[1] New York, 1977 and London, 1978.

[2] Žr. jo monumentalią *Sociobiology, A New Synthesis* (Cambridge, Mass., 1975; London, 1976); populiaresnį įvadą pateikia David P. Barash, *Sociobiology and Behavior* (New York, etc., 1977).

[3] G. E. Pugh, op. cit., p. 33 ir 341; žr. taip pat teiginį ankstesniame puslapyje: „Pirminės vertybės determinuoja, kokių tipų antrines vertybes individas bus linkęs pripažinti."

[4] Huxley'io pirmeiviškas darbas *The Courtship of the Great Crested Crebe* (1914) buvo perspausdintas (London, 1968) su Desmondo Morriso pratarme.

[5] Geriausiai žinomas K. Z. Lorenzo darbas – *King Solomon's Ring* (London, 1952).

[6] N. Tinbergen, *The Study of Instinct* (Oxford, 1951).

[7] Žr. ypač I. Eible-Eibesfeld, *Ethology* (2nd edn, New York, 1975), taip pat Wolfgang Wickler und Uta Seibt, *Das Prinzip Eigennutz* (Hamburg, 1977), kurie man dar nebuvo žinomi, kai šios knygos tekstas buvo jau baigtas. Reikėtų taip pat atkreipti dėmesį į originalius, bet nepakankamai įvertintus Roberto Aubrey darbus, ypač į naujesnius: *The Territorial Imperative* (London and New York, 1966) ir *The Social Contract* (London and New York, 1970).

[8] Žr., pavyzdžiui, taip pat Desmond Morris, *The Naked Ape* (London, 1967), Įvadas: „[Žmogaus] senieji impulsai su juo buvo milijonus metų, o naujieji daugiausia tik kelioliką tūkstančių metų." Išmoktų taisyklių perdavimo mechanizmas susiklostė, matyt, prieš kokį šimtą tūkstančių metų!

[9] Žr. mano esė „Dr Bernard Mandeville", *Proceedings of the British Academy*, LII, 1967, perspausdintą mano kn. *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas* (London and Chicago, 1978).

[10] Kaip jau turėjau progos atkreipti į tai dėmesį rašydamas apie C. D. Darlingtono *The Evolution of Man and Society* (London, 1969) žurnale *Encounter*, 1971 m. kovą, perspausdinta mano *New Studies*, etc.

[11] L. T. Hobhouse, *Morals in Evolution* (London, 1906) ir M. Ginsberg, *On the Diversity of Morals* (London, 1956).

[12] J. S. Huxley, *Evolutionary Ethics* (London, 1943).

[13] A. M. Carr Saunders, *The Population Problem, A Study in Human Evolution* (Oxford, 1922).

[14] C. H. Waddington, *The Ethical Animal* (London, 1960).

[15] G. G. Simpson, *The Meaning of Evolution* (Yale University Press, 1949) ir T. H. Dobzhansky, *Mankind Evolving: The Evolution of the Human Species* (Yale University Press, 1962) ir „Ethics and values in biological and cultural evolution", *Zygon*, 8, 1973. Žr. taip pat Stephen C. Pepper, *The Sources of Value* (University of California Press, 1953), p. 640 – 656.

[16] D. T. Campbell, „Variation and selective retention in sociocultural evolution", kn. H. R. Barringer, G. I. Blankstein and R. W. Mack (eds.), *Social Change in Developing Areas: A Reinterpretation of Evolutionary Theory* (Cambridge, Mass., 1965); „Social attitudes and other acquired behavior dispositions", kn. S. Koch (ed.), *Psychology: A Study of a Science*, vol. 6, *Investigations of Man as Socius* (New York, 1963).

[17] Mano nuo seno stiprėjantis įsitikinimas, jog geresniam savireguliuojančių procesų, vykstančių kompleksinėse struktūrose, supratimui labiausiai kliudė dekartizmo įtaka, buvo netikėtai patvirtintas prancūzų biologo tezės, kad bū-

tent dekartiškasis racionalizmas Prancūzijoje nulėmė „atkaklų priešinimąsi" Darwino evoliucijos teorijai. Žr. Ernest Boesiger, „Evolutionary theory after Lamarck", kn. F. A. Ayala and T. Dobzhansky (eds.), *Studies in the Philosophy of Biology* (London, 1974), p. 21.

[18] Tezė, kad kultūra sukūrė žmogų, buvo pirmąkart iškelta L. A. White'o knygose *The Science of Culture* (New York, 1949) ir *The Evolution of Culture* (New York, 1959), tačiau ji buvo gerokai pagadinta autoriaus tikėjimo „evoliucijos dėsniais". Tačiau tikėjimas evoliucine atranka neturi nieko bendra su tikėjimu evoliucijos dėsniais. Jis tik postuluoja tam tikrą mechanizmą, kurio rezultatai visiškai priklauso nuo nežinomų ribinių sąlygų, kurioms esant jis funkcionuoja. Netikiu, kad egzistuoja kokie nors evoliucijos dėsniai. Dėsniai daro galimą numatymą, tačiau atrankos proceso padariniai visada priklauso nuo nenumatomų aplinkybių.

[19] Žr. mano paskaitą „Dr Bernard Mandeville", nurodytą aukščiau išnašoje 9, p. 253–254, taip pat šio veikalo 1 tomo p. 38.

[20] Žr. Richard Thurnwald (žinomas antropologas ir buvęs ekonomisto Carlo Mengerio studentas), „Zur Kritik der Gesellschaftsbiologie", *Archiv für Sozialwissenschaften*, 52, 1924 ir „Die Gestaltung der Wirtschaftsentwicklung aus ihren Anfängen heraus", kn. *Die Hauptprobleme der Soziologie, Erinnerungsgabe für Max Weber* (Tübingen, 1923), kuris kalba apie *Siebung*, jį priešindamas biologinei atrankai, nors jį vartoja tik kalbėdamas apie individų, o ne institucijų atranką.

[21] Žr. nuorodas šio veikalo 1 tomo išnašoje 7, p. 140.

[22] Man sunku patikėti, nors taip dažnai kalbama, kad seras Alisteris Hardy savo įžvalgioje knygoje *The Living Stream* (London, 1966) pirmasis atkreipė dėmesį į šį atvirkštinį kultūrinės evoliucijos poveikį biologinei evoliucijai. Tačiau jeigu tai tiesa, tai esame susiję su lemiamos reikšmės atradimu.

[23] E. H. Gombrich, *In Search of Cultural History* (Oxford, 1969), p. 4 ir plg. Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures* (New York, 1973), p. 44: „Žmogus yra tas gyvūnas, kuris labiausiai priklauso nuo negenetinių, nebiologinių kontrolės mechanizmų, nuo kultūrinių elgsenos organizavimo programų"; ir *ibid.*, p. 49: „nėra tokios dalyko kaip nuo kultūros nepriklausoma žmogiškoji prigimtis. ... mūsų centrinė nervų sistema ... daugiausia susiklostė veikiama kultūros. ... Žodžiu, žmogus yra neužbaigtas tvarinys, kuris save užbaigia kultūroje."

[24] Žr. B. J. Whorf, *Language, Truth, and Reality, Selected Writings*, ed. J. B. Carroll (Cambridge, Mass., 1956) ir E. Sapir, Language: *An Introduction to the Study of Speech* (New York, 1921) bei *Selected Writings in Language, Culture and Personality*, ed. F. D. Mandelbaum (Berkeley and Los Angeles, 1949); taip pat B. Lenneberg, *Biological Foundations of Language* (New York, 1967).

[25] Žinoma, genetinis elgesio taisyklių pirmumas nereiškia, kaip mano bihevioristai, jog *mes* vis dar galime pasaulio struktūrą, pagal kurią dabar orientuojamės veikdami, redukuoti į elgesio taisykles. Net jeigu elgesio orientyrai yra

dirgiklių kompleksų klasifikavimo hierarchijos, kurios veikia mūsų psichinius procesus taip, kad yra sužadinamas tam tikras elgsenos tipas, vis vien mums, prieš mėginant prognozuoti elgsenos reakcijas, dar reikėtų paaiškinti daugumą vadinamųjų sąmonės procesų.

[26] Mano studija *The Sensory Order. An Inquiry into the Foundations of Theoretical Psichology* (London and Chicago, 1952) mano kolegoms socialinių mokslų srityje paprastai atrodo neįdomi arba neįkandama. Tačiau darbas prie jos man padėjo suprasti labai daug socialinei teorijai svarbių dalykų. Supratimą apie evoliuciją, spontaninę tvarką, apie kompleksinių reiškinių aiškinimo metodus bei apie jų ribotumą įsigijau daugiausia dirbdamas prie tos knygos. Studijų laikais atliktų teorinės psichologijos studijų pagrindu susidariau savo požiūrį į socialinių mokslų metodologiją, tad savo ankstesnių psichologinių idėjų papildymas tuo, ką sužinojau iš socialinių mokslų, man labai padėjo visoje tolesnėje mokslinėje veikloje. Tai įnešė į mano mąstymą radikalaus nesitaikstymo su vyraujančiais įsitikinimais elemento, kuris labiau būdingas trečiąją savo amžiaus dešimtį pradedančiam, negu brandesnio amžiaus žmogui; tiesa, kai po daugelio metų tą darbą paskelbiau, jis susilaukė pagarbaus, bet ne itin supratingo psichologų dėmesio. Atrodo, kad dabar, po 25 metų, psichologai pradeda atrasti tą knygą (žr. W. B. Weimer and D. S. Palermo (eds.), *Cognition and Symbolic Processes*, vol. II (New York, 1978). Ir nors mažiausiai tikėjausi, kad ją gali atrasti bihevioristai, žr. dabar Rosemary Agonito, „Hayek revisited: Mind as a process of classification", *Behaviorism, A Forum for Critical Discussion*, III 02 (University of Nevada, 1975).

[27] Žr. naujausią Karlo R. Popperio ir Johno Eccleso kn. *The Self and Its Brain. An Argument for Interactionism* (Berlin, New York and London, 1977).

[28] Žr. ypač Carsten Bresch, *Zwischenstufe Leben. Evolution ohne Ziel?* (München, 1977) ir M. Eigen und R. Winkler, *Das Spiel, Naturgesetze steuern den Zufall* (München, 1975).

[29] Žr. mano paskaitą „Dr Bernard Mandeville", 9 nuoroda, aukščiau, p. 250.

[30] Donald T. Campbell, „Downward Causation in Hierarchically Organized Biological Systems", kn. F. J. Ayala and T. Dobzhansky, 17 nuoroda, aukščiau. Žr. taip pat Karl Popper and John C. Eccles, 27 nuoroda, aukščiau.

[31] Apie dėsnio sąvokos taikymo ribotumą aiškinant kompleksines savireguliuojančias sistemas žr. postskriptą mano straipsniui „The Theory of Complex Phenomena" mano kn. *Studies in Philosophy, Politics and Economics* (London and Chicago, 1967), p. 40 ir toliau.

[32] Plg. Garret Hardin, „The cybernetics of competition", kn. P. Shepard and D. McKinley, *The Subversive Science: Essays towards an Ecology of Man* (Boston, 1969).

[33] Ludwig von Bertalanffy, *General System Theory: Foundation, Development, Applications* (New York, 1969) ir plg. H. von Foerster and G. W. Zopf Jr (eds.),

Principles of Self-Organization (New York, 1962); G. J. Klir (ed.), *Trends in General System Theory* (New York, 1972); taip pat G. Nicolis and I. Prigogine, *Self-organization in Nonequilibrium Systems* (New York, 1977).

[34] Žr. Colin Cherry, *On Human Communication* (New York, 1961) ir Noa, Chomsky, *Syntactic Structures* (The Hague, 1957).

[35] Roger Williams, *You are Extraordinary* (New York, 1967), p. 26 ir 37. Žmonės, kurie studijuoja statistiką, net tokius labai svarbius statistikos dalykus, kaip demografija, nestudijuoja visuomenės. Visuomenė yra struktūra, o ne masinis reiškinys, ir visi būdingieji jos atributai yra nuolat kintančios tvarkos, arba sistemos, atributai; tačiau mes neturime pakankamo šios tvarkos, arba sistemos, egzemplifikacijų skaičiaus, kad galėtume jų elgseną aiškinti statistiškai. Įsitikinimas, kad stebint konkrečių agregatų ar vidurkinių dydžių dinamiką šiose struktūrose gali būti atrasti pastovūs kiekybiniai santykiai, šiandieną yra didžiausioji kliūtis realiam šių kompleksinių reiškinių, egzemplifikuotų tik keliais pavyzdžiais, supratimui. Problemos, kurios iškyla mėginant šias struktūras paaiškinti, neturi nieko bendra su didelių skaičių dėsniais.

Tikrieji dalyko žinovai dažnai į tai atkreipia dėmesį. Žr., pavyzdžiui, G. Udney Yule, *British Journal of Psychology*, XII, 1921/2, p. 107: „Negalėdamas išmatuoti to, ko nori, tačiau vis dėlto norėdamas matuoti, greičiausiai išmatuosi ką nors kita – net užmiršdamas skirtumą – arba nekreipdamas dėmesio į skirtumus, nes tie skirtumai negali būti išmatuoti."

Deja, tyrimų technika yra nesunkiai išmokstama, o sugebėjimas ją gerai valdyti leidžia užimti profesorių pareigas žmonėms, kurie menkai išmano tiriamąjį dalyką, ir jų darbas dažnai – tačiau visiškai nepagrįstai – laikomas moksliniu. Be aiškaus dalyko teorinių problemų supratimo empiriniai darbai dažniausiai tėra laiko ir lėšų švaistymas.

Vaikiški mėginimai suteikti pagrindą „teisingoms" priemonėms, matuojant santykinį įvairiems individams tenkančios naudos svorį, negali būti traktuojami rimtai. Norint griežtai įrodyti, jog visi tokie mėginimai yra gryna nesąmonė, prireiktų leistis į šiek tiek painią argumentaciją, kuriai čia negalime skirti vietos. Tačiau dauguma ekonomistų jau pradeda suprasti, jog visa vadinamoji „gerovės ekonomika" (*welfare economics*), kuri tariamai grindžia savo išvadas tarpasmeniniais naudos palyginimais, neturi jokio mokslinio pagrindo. Tas faktas, jog dauguma mūsų mano, kad jie gali nustatyti, kurie iš dviejų ar trijų jų pažįstamų žmonių poreikiai yra svarbiausi, neįrodo nei to, kad egzistuoja objektyvus tokių vertinimų pagrindas, nei to, kad galėtume tokį pagrindą sukonstruoti žmonėms, kurių individualiai nepažįstame. Idėja, kad šių fantazijų pagrindu gali būti grindžiami prievartiniai valdžios veiksmai, yra visiškai absurdiška.

[36] Knygoje D. S. Shwayder, *The Stratification of Behavior* (London, 1965) pateikiama turbūt daugiau naudingos informacijos šia tema, nei ta, kuria iki šiol galėjau pasinaudoti.

[37] Nors grupių atrankos idėja dabar neatrodo tokia svarbi, kaip ji atrodė ją pateikus publikacijose: Sewall Wright, „Tempo and Mode in Evolution: A Critical Review", *Ecology*, 26, 1945, V. C. Wynne-Edwards, *Animal Dispersion in Relation to Social Behavior* (Edinburgh, 1966) – plg. E. O. Wilson, op. cit., p. 106–112, 309–316, ir George C. Williams, *Adaptation and Natural Selection, A Critique of Some Current Evolutionary Thought* (Princeton, 1966), žr. taip pat jo redaguotą *Group Selection* (Chicago/New York, 1976) – negali būti abejonių, kad ji turi didžiausios reikšmės kultūrinei evoliucijai.

[38] G. E. Pugh, *op. cit.*, p. 267, o dabar žr. taip pat Glynn Isaac, „The Food-sharing Behavior of Protohuman Hominids", *Scientific American*, April 1978.

[39] Be abejo, tai ne visada buvo taikus procesas. Šios raidos eigoje labiau pasiturintys miestelėnai bei prekeiviai turbūt dažnai primesdavo gausesniems kaimo gyventojams teisinę tvarką, vis dar priešingą jų papročiams, panašiai viduramžiais po karo pergalės karinė atėjūnų aristokratija miestelėnams primesdavo primityvesnės ekonominės stadijos teisę. Tai yra vienas iš būdų, kaip griežčiau struktūrizuota visuomenė, į savo pusę patraukdama individus siūlydama jiems dalį grobio, gali išstumti labiau civilizuotą visuomenę.

[40] K. R. Popper, *The Open Society and its Enemies* (5th edn, London, 1966), vol. I, p. 174–176.

[41] Nostalgišką šio ilgesio pobūdį ypač taikliai charakterizuoja Bertrandas de Jouvenelis ištraukoje iš jo *Sovereignty* (Chicago, 1957), cituojamoje šio veikalo 2 tomo, p. 163.

[42] Kalbant apie naujausią kairiųjų triuką - kai senosios liberaliosios tradicijos teisės, kurios buvo suvokiamos kaip individo saugos nuo valdžios bei kitų individų prievartos garantas, dabar paverčiamos pozityviomis pretenzijomis į specifines gėrybes (tokiomis, kaip „laisvė nuo skurdo", – šiuolaikinės demagogijos viršūnė), – tai čia reikia pabrėžti, jog laisvų žmonių visuomenėje kolektyvinių veiksmų tikslas gali būti tik nežinomų žmonių padėties gerinimas, parūpinimas priemonių, kurios būtų prieinamos kiekvienam siekiant savo tikslų, o ne koks nors konkretus valstybinis tikslas, kuriam privalėtų tarnauti kiekvienas. Politika turi didinti kiekvieno šansus susirasti sau tokią nišą, kuri savo ruožtu kiekvienam teiktų daugiau šansų įgyvendinti savo tikslus, negu jų šiaip jau būtų.

[43] Plg. David Hume, *A Treatise of Human Nature*, III, ii, ed. L. A. Selby-Bigge, p. 501: „Turbūt jokiam dalykui mes nesame tokie jautrūs kaip savo reputacijai, ir nėra tokio dalyko, nuo kurio mūsų reputacija priklausytų labiau nei nuo mūsų elgesio kitų nuosavybės atžvilgiu." Reikia pažymėti, jog mūsų dabartinis supratimas apie evoliucinę ekonominės tvarkos determinaciją didele dalimi remiasi pirmeiviška Armeno Alchiano studija „Uncertainty, Evolution and Economic Theory", *Journal of Political Economy*, 58, 1950, kuri patobulinta forma įtraukta į jo kn. *Economic Forces at Work* (Indianapolis, 1977). Šis supra-

timas dabar plačiai paplito, peržengdamas srities, kurioje susiklostė, ribas; gerą tolesnių šios problematikos darbų apžvalgą ir labai išsamią bibliografiją pateikia svarbus Jochemo Roepke's veikalas *Die Strategie der Innovation* (Tübingen, 1977), kurio dar nespėjau nuodugniai išstudijuoti.

[44] Seniai iki Calvino italų bei olandų komerciniai miestai praktikavo, o vėliau ispanų scholastai kodifikavo tas taisykles, kurios padėjo pagrindą šiuolaikinei rinkos ekonomikai. Žr. šiuo klausimu ypač H. M. Robertson, *Aspects of the Rise of Economic Individualism* (Cambridge, 1933); jeigu ši knyga būtų išėjusi ne tais metais, kai ji praktiškai liko nežinoma Vokietijoje, ji būtų kartą ir visiems laikams sugriovusi Weberio mitą apie protestantiškąsias kapitalizmo etikos ištakas. Autorius parodo, kad jeigu apskritai kalbame apie kokias nors religines įtakas, tai jėzuitai davė daug daugiau nei kalvinistai kylančiai „kapitalizmo dvasiai".

[45] Jean Baechler, *The Origins of Capitalism*, trans. Barry Cooper (Oxford, 1975), p. 77 (išskirta mano).

[46] Žr. M. I. Finley, *The Ancient Economy* (London, 1975), p. 28–29, ir „Between Slavery and Freedom", *Comparative Studies in Society and History*, 6, 1964.

[47] Žr. senosios Kretos konstitucijos nuostatą, cituojamą šio veikalo 2 tomo 5 skyriaus epigrafe.

[48] Jeigu taisyklės priimamos ne todėl, kad suprantami jų specifiniai padariniai, o todėl, kad jas priėmusios grupės sėkmingiau veikia, tai nieko keista, kad primityvioje visuomenėje viešpatauja magija ir ritualas. Priėmimo į grupę sąlyga buvo visų jos taisyklių pripažinimas, nors nedaugelis suprato, ką duoda kurios nors atskiros taisyklės paisymas. Buvo tik vienas pripažintas dalykų tvarkymo būdas beveik nemėginant brėžti skirtumo tarp efektyvumo ir moralinio deramumo. Pokyčių moralėje priežastys – štai dalykas, kurį istorijos mokslas paaiškina mažiausiai, nors tos priežastys (tarp kurių moralizavimas ir pamokslavimas veikiausiai turi mažiausiai reikšmės) yra bene svarbiausi veiksniai, lemiantys žmogaus evoliucijos kryptį. Nors dabartinė moralė atsirado evoliucinės atrankos būdu, ši evoliucija buvo galima ne dėl eksperimentavimo laisvės, bet, priešingai, laikantis griežtų reikalavimų, kurie sistemos kaip visumos pakeitimą darė negalimą ir toleruojant tik tą nustatytų taisyklių pažeidėją, ir galbūt pirmeivį, kuris tai darė savo paties rizika ir kuris nusipelnė tokio toleravimo tik todėl, kad griežtai laikėsi visų kitų taisyklių, nes tik tokiu būdu jis galėjo įsigyti tą autoritetą, kuris jam leido eksperimentuoti tam tikra kryptimi. Tamsiausias prietaras – kad visuomeninę tvarką sukuria valdžia – tėra, žinoma, tik akivaizdžiausia konstruktyvistinio paklydimo apraiška.

[49] Žr. mano paskaitą „Rechtsordnung und Handlungsordnun" kn. *Zur Einheit der Rechts– und Staatswissenschaften*, E. Streissler (red.), (Karlsruhe, 1967), perspausdintą mano *Freiburger Studien* (Tübingen, 1960).

[50] Kalbu, žinoma, apie tą patį dalyką, kurį Karlas Popperis vadina „daline socialine inžinerija" (*The Open Society and its Enemies*, p. 222), ir su juo visiškai sutinku, nors man vis dėlto nepatinka šis konkretus terminas.

[51] Plg. Ludwig von Mises, *Theory and History* (Yale University Press, 1957), p. 54:

> Galutinis teisingumo kriterijus – tarnavimas visuomeninio bendradarbiavimo išlikimui. Elgesys, kuris padeda išlaikyti visuomeninio bendradarbiavimo padėtį, yra teisingas; elgesys, kuris jam kenkia, yra neteisingas. Negali būti kalbos apie visuomenės organizavimą pagal kokią nors savavališkai pasirinktą teisingumo idėją. Galima kalbėti tik apie tai, kokia visuomenės sąranga geriausiai pasitarnautų tiems tikslams, kurių žmonės siekia bendradarbiaudami tarpusavyje. Ši visuomeninė nauda yra vienintelis teisingumo kriterijus. Tik juo gali vadovautis įstatymų leidyba.

Nors čia mintis formuluojama labiau racionalistiškai nei aš ją formuluočiau, ji aiškiai išreiškia svarbiausiąją idėją. Tačiau, kaip žinoma, Misesas buvo racionalistinis utilitaristas, tad šiuo požiūriu, dėl jau išdėstytų priežasčių, negaliu juo remtis.

[52] Šią painiavą naujausiais laikais sukėlė turbūt jau Durkheimas, kurio garsiojoje knygoje *The Division of Labour in Society* (trans. George Simpson, London, 1933, žr. ypač p. 228) nematyti jokio supratimo apie tai, kokiu būdu elgesio taisyklės lemia darbo pasidalijimą, ir kuris, kaip ir sociobiologai, visus veiksmus, tarnaujančius kitų naudai – net jeigu veikiantysis individas tokio rezultato nesiekia arba nežino – paprastai vadina „altruistiniais". Plg. su blaivia nuostata, kuria vadovaujamasi kn. *Evolution*, by T. Dobzhansky, F. J. Ayala, G. L. Stebbing and J. W. Valentine (San Francisco, 1977), p. 456 ir toliau:

> Tam tikro pobūdžio elgesys, kurį demonstruoja gyvūnai, galėtų būti laikomas etiniu arba altruistiniu; kitokio pobūdžio elgesys – neetiniu arba savanaudišku, *jeigu būtų kalbama apie žmonių elgesį*. ... kitaip nei bet kuri kita gyvūnų rūšis, kiekviena žmonių karta paveldi ir perduoda toliau žinias, papročius ir įsitikinimus, kurie nėra užkoduoti genuose. ... šis perdavimo mechanizmas visai nepanašus į biologinio paveldėjimo mechanizmą. ... Galbūt jau yra pora milijonų metų, kai kultūriniai pokyčiai lenkia genetinius.

Plg. taip pat su ištrauka, kurią šiame kontekste jie cituoja iš G. G. Simpson, *This View of Life* (New York, 1964):

> Beprasmiška kalbėti apie etiką kitokiame nei žmogaus elgesio kontekste. ... Nėra jokio reikalo ir netgi beprasmiška diskutuoti etikos klausimais, jeigu nėra patenkintos bent šios sąlygos: (a) egzistuoja alternatyvūs veiksmo būdai; (b) individas geba savo alternatyvas vertinti etinėmis kategorijomis; (c) jis gali laisvai pasirinkti tai, ką laiko etiniu gėriu. Kartojame, jog etikos

evoliucinė funkcija visiškai priklauso nuo žmogaus sugebėjimo – bent jau laipsnio požiūriu unikalaus – numatyti savo veiksmų padarinius.

[53] Žr. E. O. Wilson, *op. cit.*, p. 117:

Kai asmuo (ar gyvūnas) padidina kito savo rūšies atstovo prisitaikymo prie sąlygų galimybes savo paties prisitaikymo prie jų sąskaita, galima sakyti, kad jis padaro *altruistinį* veiksmą. Pasiaukojimas vaikams yra altruizmas įprastąja, bet ne genetine prasme, nes individo prisitaikymo prie sąlygų lygis matuojamas jo išliekančių palikuonių skaičiumi. Tačiau pasiaukojimas antros eilės giminaičiams yra tikrasis altruizmas abiem požiūriais, o kai jis vykdomas visiškai nepažįstamų atžvilgiu, toks savo paties interesų išsižadėjimo elgesys yra tiek keistas (tiek „kilnus"), kad reikalauja specifinio teorinio paaiškinimo.

Žr. taip pat D. P. Barash, op. cit., kuris atranda net „altruizmo virusus" (p. 77) ir R. Trivers, „The evolution of reciprocal altruism", *Q. Rev. Biol.*, 46, 1971.

[54] Jeigu dabartinės rinkos tvarkos išlikimas priklausys nuo to – kaip faktiškai teigia Danielas Bellas ir Irvinas Kristolas (red.), *Capitalism Today* (New York, 1970) – ar žmonės racionaliai supras, kad tam tikros taisyklės yra būtinos tam, kad išliktų visuomeninis darbo pasidalijimas, tai toji tvarka jau yra pasmerkta. Juk visada tik labai nedidelei gyventojų daliai rūpės įsigyti tokį supratimą; o tie individai, kurie galėtų juos apšviesti – intelektualai, rašantys ir kalbantys plačiajai visuomenei – tik labai retai imasi tokių pastangų.

[55] Žr. Lionel C. Robbins, *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science* (London, 1932).

[56] Galbūt liūdna, kad kultūra yra neatskirama nuo pažangos, tačiau tos pačios jėgos, kurios palaiko kultūrą, taip pat skatina pažangą. Visa, kas pasakytina apie ekonomiką, pasakytina ir apie kultūrą apskritai: ji negali stovėti vietoje, sustingdama ji pradeda sparčiai smukti.

[57] Žr. ypač H. B. Acton, *The Morals of the Market* (London, 1971).

[58] Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriuosly* (London, 1977), p. 180.

[59] Žr. Roger J. Williams, Free and Unequal: *The Biological Basis of Individual Liberty* (University of Texas Press, 1953), p. 23 ir 70; taip pat J. B. S. Haldane, *The Inequality of Men* (London, 1932), P. B. Medawar, *The Uniqueness of the Individual* (London, 1957), H. J. Eysenck, *The Inequality of Man* (London, 1973).

[60] Pati ši problema mane, žinoma, sudomino daug anksčiau nei tada, kai pirmąkart šią frazę panaudojau spaudoje, paskaitoje „The Moral Element in Free Enterprise" (1961), perspausdintoje mano kn. *Studies in Philosophy*, etc. (London and Chicago, 1967), p. 232.

[61] XIX amžiaus scientizmo (bei jam giminingų srovių, kurias dabar vadinčiau konstruktyvizmu), istorijos klausimu žr. mano kn. *The Counter-Revolution of Science. Studies in the Abuse of Reason* (Chicago, 1952).

[62] Žr. šio veikalo 2 tomo 8 skyrių. Kontrastas tarp teisinio pozityvizmo ir jo priešybės, „klasikinių prigimtinės teisės teorijų", kurios, anot H. L. A. Harto apibrėžimo (*The Concept of Law*, Oxford University Press, 1961, p. 182), postuluoja, jog „egzistuoja tam tikri *pripažinimo laukiantys* žmogiškojo elgesio principai, kuriuos turi atitikti visi teisėti žmonių sukuriami įstatymai" (išskirta mano), – tai vienas aiškiausių klaidingos „natūralumo" ir „dirbtinumo" dichotomijos vedinių. Tačiau iš tikrųjų teisė nėra nei nepakeičiamas „prigimties", arba „natūros", faktas, nei sąmoningo sumanymo darinys; ji yra evoliucijos proceso padarinys – kai taisyklių sistema klostosi sąveikoje su atskira, nuolat kintančia žmogiškųjų veiksmų tvarka.

[63] Sigmund Freud, *Civilization and its Discontents* (London, 1957), taip pat plg. Richard La Pierre, *The Freudian Ethics* (New York, 1959). Jeigu dar būtini kokie nors įrodymai, kad žymūs psichologai, įskaitant Sigmundą Freudą, gali kalbėti visiškas nesąmones apie socialinius reiškinius, tai man, kaip žmogui, visą savo gyvenimą studijavusiam pinigų teoriją, trečiajame dešimtmetyje Vienoje kovojusiam intelektinius mūšius su marksizmu ir froidizmu, o vėliau susidomėjusiam psichologija, tokį įrodymą pateikia Ernesto Bornemano sudaryta jų rašinių rinktinė *The Psychoanalysis of Money* (New York, 1976, originale *Die Psychoanalyse des Geldes*, Frankfurt, 1973); ir tai didele dalimi paaiškina glaudų psichoanalizės ryšį su socializmu ir ypač marksizmu.

[64] G. B. Chisholm, „The re-establishment of a peace-time society", *Psychiatry*, vol. 6, 1946. Būdingą to meto literatų nuostatą išreiškia ir štai tokie knygų pavadinimai: Herbert Read, *To Hell with Culture. Democratic Value are New Values* (London, 1941).

[65] *The Times*, 13 April 1978.

[66] Donald T. Campbell, „On the conflicts between biological and social evolution", *American Psychology*, 30 December 1975, p. 1120.

[67] *Ibid.*, p. 1121.

[68] Žurnalo *American Psychology* 1975 m. gegužės numeryje paskirta keturiasdešimt puslapių daugiausia kritinių atsiliepimų į profesoriaus Campbello paskaitą.

[69] Žr. Thomas Szasz, *The Myth of Mental Illness* (New York, 1961) ir ypač jo *Law, Liberty and Psychiatry* (New York, 1971).

[70] H. J. Eysenck, *Uses and Abuses of Psychiatry* (London, 1953).

AUTORIŲ RODYKLĖ

Ayala, F. A., 244, 245, 249
Aubrey, R., 243
Abrahams, G., 70
Acton, Lord, 250
Acton, H. B., 40
Anderson, M., 98
Aristotle, 40
Armentano, D. T., 140
Augustine, Saint, 230

Bacon, F., 61
Baechler, J., 248
Banfield, E. C., 98
Barash, D.P., 242, 250
Barringer, H. R., 243
Bell, D., 250
Benda J., 190
Bertalanffy, L., von, 221, 239, 245
Blackstone, W., 41, 46
Blankstein, G. I., 243
Boesiger, E., 244
Bresch, C., 245
Brunner, E., 70
Burdeau, G., 40
Burke, E., 69

Calvin, J., 248
Campbell, D. T., 216, 221, 241, 243, 245, 251
Cannan, E., 212
Carnap, R., 239
Carroll, L. (C. Dodgson), 244
Carr-Saunders, A. M., 216, 243
Chatham, E., 71
Cherry, 246
Chisholm, G. B., 240, 251
Coase, R., 98, 99
Comte, Auguste, 239
Cornuelle, R. C., 82, 96, 98, 100
Crossland, C. A. R., 43

Dahl, R. A., 43, 44
Darlington, C. D., 243
Darwin, C., 215
Day, T., 68
Dawns, A. 99
Demosthenes, 18, 40
Dewey, J., 189, 211
Dicey, A. V., 70
Dobzhansky, T. H., 216, 243–245, 249
Durkheim, E., 249
Duverger, M., 211
Dworkin, R. M., 250

Eccles, J. C., 245
Eible-Eibesfeld, I., 243
Eigen, M., 245

Eysenck, H. J., 241, 250, 251
Erasmus, 215

Finley, M., 248
Foerster, H. von, 245
Freud, S., 238, 240, 241, 251
Freund, P. A., 230
Friedman, M., 77, 95, 98, 142

Galbraith, J. K., 82, 99, 135, 142
Gallacher, J., 148
Geertz, C., 244
Giacometti, Z., 179
Ginsberg, M., 211
Goethe, J. W., 214
Gombrich, E. H., 218, 239, 244
Gordon, T., 42, 45, 68
Gould, T., 100
Gutzler, H., 140

Hailsham, Lord, 40
Haldane, J. B. S., 250
Haller, R., 99
Hardin, G., 245
Hardy, A., 244
Harris, A. R. W., 179
Hart, H. L. A., 251
Hasbach, W., 69
Heimann, E., 41
Hennis, W., 41, 70
Hobhouse, L. T., 216, 243
Hoppmann, E., 140
Hume, D., 152, 191, 211, 215, 247
Hunton, P., 179
Hutt, W. H., 44
Huxley, J. S., 243
Huxley, T. H., 215, 216, 243

Ilbert, C., 54, 70
Iredell, J., 68
Irvin, K., 250
Isaac, G., 247

Jacobs, J., 98
Jacobson, D. L., 42, 68, 70
Julien, C., 40

Kant, I., 43
Kaiser, J. H., 140
Kelsen, H., 239
King, C., 39
Kirzner, I., 140
Klir, G. J., 246
Koch, S., 243

Laslett, P., 40
Lasswell, H. D., 40
Lenneberg, F. B., 244
Letwin, W. L., 142
Lindblom, C. B., 43, 44
Locke, J., 42, 44, 147, 211, 227
Lorenz, K. Z., 215, 239, 243

MacGee, J. S., 140
Mack, R. W., 243
Madison, J., 146
Mandeville, B., 215
Mandelbaum, F. D., 244
Mann, F. A., 100
Marx, K., 230, 234, 235, 241
McClellan, E., 14
McDermot, Lord, 70
McIlwain, C. H., 70
McKinley, D., 245
McRee, J. G., 68
Meier, C., 70
Mieth, W., 142
Mill, J., 40
Mill, J. S., 40, 160, 179
Miller, D., 211
Mises, L. von, 41, 101, 249
Morris, D., 243
Moses, 230
Moss, R., 40, 70
Myrdal, G., 135, 142

Nicolis, G., 246
Nozick, R., 12, 98

Oakeshott, M., 12
Olson, M., 43, 98, 139, 142, 199
Oxenstjerna, A., 143

Paley, W., 42, 45, 68
Palermo, D. S., 245
Palyi, M., 179
Palmer, R. R., 41
Parrington, V. L., 69
Pepper, S. C., 243
Pitt, W., 71
Plato, 230
Popper, K. R., 41, 43, 70, 210, 219, 225, 239, 244, 245, 247, 249
Prigogine, I., 246
Pugh, G. E., 214, 224, 242, 247

Rawls, J., 12
Ritter, G. A., 40
Robbins, L. C., 250
Robertson, H. M., 248
Roepke, J., 248
Rossiter, C., 42
Rothbard, M. R., 140
Rousseau, J. J., 148, 230
Runciman, W. G., 40

Sapir, E., 244
Sartori, G., 40, 69
Schattschneider, E. E., 43
Schmitt, C., 179
Schumpeter, J. A., 18, 40–42, 70, 140, 211, 212
Schweizer, A., 180
Segerstedt, T. T., 212
Selby-Bigge, L. A., 247
Seldon, A., 99
Shepard, P., 245
Shwayder, D. S., 246
Simpson, G. G., 216, 243, 249
Skinner, B. F., 239
Smith, A., 69, 221
Smith, J. A., 69
Sontheimer, K., 40
Stebbing, G. L., 249
Stourzh, G., 68
Szasz, T., 241, 251

Talmon, J. L., 41
Thurnwald, R., 244
Timm, H., 99
Tinbergen, J. A., 215, 243
Tocqueville, A. de, 41
Trenchard, J., 42, 45, 68
Trivers, R., 250
Tumm, H., 99

Valentine, J. W. 249
Vile, M.J.C., 40, 41, 44, 68
Vinogradoff, P., 70

Waddington, C. H., 216, 243
Wagner, A., 99
Weber, M., 165, 248
Weimer, W. B., 245
Westin, A. F., 100
White, L. A., 244
Whorf, B. J., 244
Wickler, W., 243
Wiese, L. von, 140
Williams, G. C., 247
Williams, R. J., 246, 250
Wilson, E. O., 214, 247, 250
Wilson, J., 40, 46
Winkler, R., 245
Wollheim, R., 40
Wooton, Lady, 43
Wright, S., 246
Wynne-Edwards, V. C., 246

Xenophon, 17, 40

Zopf, G. W., 245

DALYKINĖ RODYKLĖ
1–3 tomas

Absoliutizmas, III – 61
Abstraktumas I – 49,50
Abstrakcija I – 48, 49, 53
Adaptavimasis, visuomeninis, I – 101
Administracinė teisė, I – 200, 201, 207
Alga, žr. atlyginimas
Anglija I – 128
  jos administracinė teisė I – 127, 201; III – 54
  valdžios padalijimas I – 128
  įstatymų leidyba I – 128, 206
  Parlamentas III – 44, 54
  Politinė nuomonė I – 128
Anoniminiai alkoholikai, III – 82
Antropomorfizmas, II – 40
  ir visuomenės interpretacija II – 40
  ir kalba I – 45, 46
Antropologija I – 115
Aplinka
  prisitaikymas prie jos II – 19, 141
  reagavimas į ją II – 141
Apmokestinimas III – 84, 177, 178
Apribojimai I – 138
Artikuliacija, I – 97, 118, 151
Asamblėjos
  renkamosios, III – 44, 53, 58, 161, 162
  įstatymų leidybos ir valdymo a. III – 49, 161, 162, 163
  jų galia, III – 44, 59
  jų uždaviniai III – 51
  parlamentinės III – 51
Atlyginimas
  ir Didžioji visuomenė II – 129
  teisingas ir neteisingas I – 205; II – 125, 132, 146, 185
  ir rinkos ekonomika I – 205; II – 128, 146
  jo principas I – 205, 206; II – 129, 133, 138, 189
  už nemalonius darbus II – 146
Atlygis I – 107; II – 120, 122, 123, 127
  ir valdžia II – 135, 138
  ir darbas II – 135, 189
Atstovaujamosios asamblėjos III – 18, 20, 50
  jų veiksmai III – 25

Pastaba: Rodyklė apima skyrių bei skirsnių pavadinimus, įtrauktus į atitinkamą dalykų klasifikaciją. Romėniški skaičiai žymi tomo numerį, arabiški – atitinkamo tomo puslapius.

ir asamblėjos III – 24, 46, 48, 53, 157
ir valdymas III – 150
ir rinkėjai III – 33, 48, 53, 56, 161
jų funkcijos III – 25, 46, 47
jų galių padalijimas III – 62, 160
Valdymo asamblėja III – 160, 162, 166, 168, 169, 170
Atstovaujamieji susirinkimai I – 190, 191, 192
Atviroji visuomenė II – 55, 65, 144, 145, 210
ir uždaroji visuomenė II – 223
jos sukūrimas II – 222, 225
ir instinktai II – 145
moraliniai įsitikinimai II – 224, 229
jos taisyklės II – 226
ir mažos grupės II – 145, 228, 229
ir tvarka II – 88, 228
moralė 223, 225, 229

Bendroji teisė
jos raida I – 126; II – 62
ir tradicija I – 128
ir teisėjai I – 126, 201
ir teisingumas I – 128, 201
jos galia I – 128
jos viršenybė I – 128
Bendruomenė II – 144
Biheviorizmas I – 35
Britų bendruomenių rūmai III – 51

Centralizavimas III – 185
Civilinė teisė I – 126
Civilizacija I – 30, 124, 161; II – 115, 154, 212
jos pažanga I – 32
jos teikiama gerovė II – 150
jos pagrindas I – 160, 161
graikų c. II – 179
Darbas
jo pasidalijimas II – 176, 177

Dauguma III – 20, 33
argumentai jos naudai III – 27
daugumos sprendimai III – 20, 23
ir demokratija III – 22, 30
jos svarba III – 62
jos įtaka III – 52
ir teisingumas III – 25, 28, 30
ir mažuma III – 24, 81
jos pareigos III – 25
jos galia III – 32, 37, 49, 62, 115
jos taisyklės II – 85; III – 25, 50, 64
ir apmokestinimas III – 84
ir neribota galia III – 35, 49, 51
jos valia II – 83; III – 21, 23, 25, 28, 67
ir savivalė III – 25
ir valdžia III – 35, 47, 62
Demarchija ar demokratija III – 66, 67, 68
Demokratija I – 127
Atėnų III – 18, 67
ir sandorinė demokratija III – 33, 144, 145
jos sąvoka III – 22, 59
šiuolaikinė II – 210, 219; III – 17, 31, 61, 73, 192, 193
jos nuosmūkis III – 21
jos idealas III – 18, 21, 33
ir dauguma III – 34, 37, 62
jos prasmė III – 30, 48, 66
jos galia III – 62, 192
atstovaujamoji III – 27
terminas 'demokratija' III – 22, 59, 66, 67
totalitarinė d. III – 21
neribota d. I – 15, III – 67, 115, 149, 201
Vakarų d. III – 17
komunistinė III – 66
Demokratijos idealas III – 143, 147

Dydis III – 116, 117, 118
Didžioji visuomenė I – 53, 77, 78; II – 16, 17, 18, 65, 224
jos abstraktumas I – 54
ir prievarta III – 22
ir paskirstymas II – 136; III – 26
ir ekonominė reglamentacija III – 87
ir sutarimas III – 37
ir lygybė II – 229
jos funkcijos II – 128, 144
ir žinios II – 27
tikslai ir priemonės II – 19, 175, 177, 229
jos moralė II – 177, 212, 230
jos taisyklės II – 19, 27, 67, 138, 228
ir socialinis teisingumas II – 116, 213, 230
jos galia II – 144
Dichotomija I – 37, 38
Diktatūra I – 137; III – 21
Diskriminacija II – 219; III – 58, 149
Dispozicija I – 50
Draudimai I – 55
Dualizmas
dekartiškasis I – 34, 51

Elgesys I – 35, 53; II – 39; III – 120
altruistinis II – 145
žmogiškasis II – 56, 81
teisingas ir neteisingas II – 43, 114
jo normos I – 35, 201; II – 81
jo schema I – 35
Egalitarizmas II – 132
Ekonomika II – 133, 174
Ekonominiai santykiai II – 179, 180
Ekonomistai III – 101
Etologija I – 115
Evoliucija I – 41, 42, 43, III – 232
biologinė I – 41, 42
socialinė I – 108
ir konstravimas I – 41
intelektinė I – 173
kultūrinė III – 217
darviniškoji I – 41
politinė I – 103
visuotinė I – 42
ir socialinė teorija I – 41, 42
Evoliucijos procesas I – 42, 149, 152

Finansai III – 83, 84
Finansavimas III – 75, 76, 77, 86, 95
Fondai III – 77

Galimybės II – 137, 186
jų lygybė II – 25, 137, 138
jų išnaudojimas II – 25, 196, 200, 201
ir Didžioji visuomenė II – 144
Galia II – 92, 93, 112, 134, 151, 167, 231, 232; III – 20, 23, 26, 36, 44, 92, 116, 118, 120, 121, 153
ekonominė III – 119
finansinė III – 177
Gamyba ir vartojimas
jų kaštai II – 186
jų faktoriai II – 186
ir ribiniai kaštai II – 186
ir jų organizavimas III – 136
Garantija II – 219; III – 87
Gentinė visuomenė II – 178, 210
jos pagrindas II – 221, 222
jos emocijos II – 229
tikslo sutelkta II – 210
ir moralė II – 224, 225
Gėrybės II – 122, 133, 134, 136, 138, 141, 165, 171, 173, 186, 187; III – 26, 28, 103, 149
viešosios II – 15, 16; III – 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81
kolektyvinės II – 20, 21, 22
Gerovė I – 91, 194, 148
ir ekonomika II – 181

bendroji I – 202; II – 15, 16, 17, 20, 23, 138
[ir darbas] II – 149
jos principas II – 148, 181
Globa
varguolių II – 216
interesų grupių II – 216
Grupės
jų elgsena III – 24, 26, 28, 30, 37
grupėms teikiamos privilegijos II – 151; III – 24, 27, 28, 30, 52, 55, 150
jų interesai II – 15; III – 26, 27, 28, 29, 31, 34, 36, 48
jų savanaudiškumas III – 130
spaudimo III – 31
jų dydis III – 75
įtakingos III – 29
gentinės II – 145
organizuotos III – 32, 132, 134
privilegijuotosios III – 30, 31
amžiaus III – 166, 167

Išlaidos] III – 83, 84, 85, 93
Ištekliai III – 48, 49, 61, 94
jų paskirstymas III – 48, 63, 78, 88, 101
materialiniai III – 47, 63, 66, 72, 87, 119
naudojimas III – 83, 85, 103
visuomenės III – 49
bendri III – 49, 147
žmogiškieji II – 25
Individai
jų tikslai II – 16, 17, 216; III – 81
jų elgsena I – 31; II – 16, 190; III – 37
ir taisyklės I – 160
jų siekiai I – 160; II – 124, 190; III – 24
jų teisės ir teisingumas III – 24
jų sėkmė II – 124
Infliacija III – 32
Instinktai II – 145, 210, 230; III – 229
Intencionalizmas I – 46
Interesai
bendri II – 15, 17, 21, 22, 25, 132, 151, 216, 232; III – 28, 62, 135
visuomenės III – 27, 133
ir bendruomenė II – 17, 25
jų tarpusavio konfliktai II – 17, 83
suorganizuojami III – 139
nesuorganizuojami III – 139
grupiniai II – 21, 151, 219, 222
organizuoti II – 21, 144; III – 31, 32, 34, 36, 135, 136
privatūs ir vieši II – 16, 33
jų tenkinimas II – 15, 17, 21, 83, 122; III – 30, 133
kolektyviniai II – 21; III – 132
grupiniai II – 215, 216; III – 27, 145
Informacija III – 94, 95
Įsakai II – 199
jų tenkinimas II – 171, 199
ir taisyklės I – 79, 149, 151; II – 30, 31; III – 50
ir įstatymai III – 18, 148
Įstatymai I – 127; III – 53
jų kūrimas I – 103, 191; III – 58, 64, 79
ir laisvė I – 83
ir teisė I – 195
ir monopolis III – 126
ir moralė I – 172; III – 58
jų reikalingumas III – 152
antimonopoliniai III – 126
ir elgesio taisyklės I – 163, 191, 195, 198, 199; III – 51
jų galia I – 192, 198; III – 45, 64
ir valdžių atskyrimas I – 189, 190, 191, 192; III – 153
socialiniai I – 205, 206
rašytiniai I – 172
konstituciniai I – 196, 199

Įstatymų leidėjai I – 124, 145, 190; II – 73, 196; III – 21, 147, 164
jų tikslas I – 207; II – 66, 79; III – 163, 164
jų įsakai I – 189
jų pareigos I – 184; II – 74, 218
jų įtaka I – 115; II – 73
ir įstatymai I – 192; II – 74, 92; III – 54, 150
jų galia II – 92, 93; III – 33, 44, 45
jų valia II – 56, 74, 76, 79, 80, 81, 82
ir taisyklės II – 65, 79, 81, 82, 88
Ištekliai
materialiniai II – 191
Įstatymų leidyba I – 103, 107, 113, 126, 132, 135, 187, 188, 189, 191, 198, 201; II – 62, 88; III – 49, 53, 78
jos pobūdis I – 136; III – 27, 29, 51, 64
jos funkcijos I – 191; III – 47, 56, 164
ir įstatymai I – 114, 190; II – 78; III – 65
jos ištakos I – 113, 134, 206
jos galia I – 113, 127, 138, 192
jos tikslas I – 195, 196; III – 47, 48, 65
administracinė I – 200
partinė III – 57
šiuolaikinė III – 52, 54
jos teisė III – 184
Įstatymų leidybos asamblėja III – 19, 46, 151, 157, 162, 163, 166

Judėjimai II – 210
Jurisdikcija, jos tikslas I – 150, 152
Justiniano kodeksas I – 126

Kaina II – 192, 194; III – 27
Kainų mechanizmas II – 123
konkurencinės kainos II – 124
ir jo funkcijos II – 121
ir teisingumas II – 125, 150
ir ribiniai kaštai II – 127
ir kaita II – 195
struktūra II – 122
Kalba
antropomorfinė I – 45
jos pagedimas I – 45; III – 189
ir gramatika III – 189
logika II – 131; III – 189
Kalvinistinė etika II – 223
Kapitalizmas II – 124
jo trūkumai II – 213
jo ištakos II – 212, 213
Kaštai III – 84, 85, 102, 103, 108
Katalaktika II – 173, 174, 175, 176, 177, 181, 198, 202
ir ekonominė teorija II – 177, 181, 186
katalaktinis lošimas II – 120, 183
ir rinkos tvarka II – 179, 186
ir spontaninė tvarka II – 179
Katalaktinis lošimas II – 120, 183
Komunizmas II – 86, 140; III – 209
Konkurencija II – 124, 185, 215; III – 101, 102, 104, 105, 106, 107, 112, 113, 114, 115, 125
Konkurencingumas II – 122
Konstitucija (konstitucionalizmas) I – 13, 14; II – 93; III – 19, 103, 155
jos tikslas I – 197; III – 64
pamatiniai principai III – 156
jos konstravimas I – 196; III – 65
ir demokratija I – 197; III – 19, 149
ir ypatingosios galios I – 196; III – 65
ir laisvė III – 149
ir konstitucinė teisė I – 196
jos modelis III – 152
IX pataisa III – 159

jos tikslas III – 159
jos modelio vertė III – 154, 155, 159
Amerikos konstitucija III – 46, 152
Konstitucinis Teismas III – 166, 170, 171
Konstruktyvistinis racionalizmas I – 34
Konstruktyvistinis pragmatizmas II – 72
Konstruktyvizmas I – 40, 43, 46, 48; II – 73
dekartiškasis I – 26
ir konstruktyvistinis paklydimas II – 34
ir evoliucija I – 23
Kontrolė III – 55
valstybinė III – 55
Korporacijos III – 117, 121
jų nauda III – 117, 122
ir koncentravimas III – 118
jų įtaka III – 119
ir protekcionizmas III – 122, 123
nepasitenkinimas jomis III – 121
jų galia III – 122
Korupcija III – 28, 29, 34, 150
Kosmos ir taxis I – 63, 66, 67; II – 31
Kultūra
jos evoliucija II – 90
jos svarba III – 81

Laissez-faire I – 99, 106
Laisvė I – 91; II – 189
jos garantijos III – 18, 22
jos ribos I – 93, 99; III – 158
pasirinkimo II – 62
jos gynimas I – 98
jos apibrėžimas II – 50
jos naikinimas I – 93
teisė I – 145, 201; II – 168
jos negatyvumas III – 182, 183
individo I – 92, 93; II – 82, 87, 116, 120, 139; III – 35, 149
ir socialinis teisingumas II – 116, 156
Laisvoji rinka III – 112
Laivoji visuomenė I – 168, 173; II – 175; III – 71
jos laimėjimai II – 142
jos formavimasis III – 71
ir pajamos II – 136
ir socialinis teisingumas II – 117, 140
Lavinimas III – 95
Liberalizmas (klasikinis) I – 53, 94, 98; II – 71, 72, 93, 209, 210, 213
ir abstrakčios taisyklės II – 209
tikėjimas juo I – 99, 114
jo nuosmūkis I – 99; II – 72
jo principas II – 137; III – 89
Lojalumas I – 136, 137
Liberalų partija III – 58
Licencijavimas III – 96
Lygybė III – 149
ir diskriminacija III – 149
materialioji l. II – 133, 141
Lūkesčiai I – 130
jų nuvylimas I – 154, 155, 160; II – 193, 194
jų tenkinimas I – 148, 154, 156, 164, 174, 194, 198
grupiniai I – 174
teisėti I – 149, 151, 154, 160
jų sauga I – 153, 154, 155, 156, 162
ir elgesio taisyklės I – 159

Mainai II – 176, 189; III – 21, 75
Mąstymas I – 40, 49, 52, 123, 131, 149; II – 70, 71, 110, 170, 210
Mokesčiai III – 83
jų mažinimas III – 86
jų našta I – 206; III – 86
jų svarba III – 84
ir viešasis sektorius III – 83
ir paslaugos III – 83

Mokesčių mokėtojas III – 83
Mokslas I – 31, 102; II – 78
jo laimėjimai I – 33
jo tikslas I – 33
jo vertė I – 33
biologijos I – 53
teisės II – 82
ir faktų žinios I – 32, 33
normatyvinis I – 159
socialinis I – 34, 169
Mokslinis pažinimas I – 34
Monarchija I – 127, 128; III – 19
Monetarinė teorija III – 90
Monopolis III – 89, 90, 92, 95, 111, 112, 114
jo naikinimas III – 90
požiūris į jį III – 89, 90, 110, 123, 124, 125
ir diskriminacija III – 110, 127
jo galia III – 90, 91, 114, 118, 121
ir kainos III – 109
ir protekcionizmas III – 118, 123
ir paslaugos III – 90, 91, 203
kenksmingumas III – 124
Moralė
jos pakrikimas III – 189
požiūris į moralę II – 38, 87, 153, 154; III – 27
ir elgesys II – 38
tikėjimas ja II – 36, 153; III – 62
jos padariniai II – 226
ir Didžioji visuomenė II – 136, 145, 213
ir instinktai III – 234
ir teisė II – 36, 37, 86, 87, 89; III – 56
ir uždara ir atvira visuomenė II – 46, 224, 225, 226
ir prievarta III – 75
jos filosofija I – 115
jos principai III – 56
ir taisyklės I – 76; II – 42, 45, 46, 48, 87, 89, 110, 115, 223, 226
ir socialinis teisingumas II – 140, 153
ir tvarka II – 46, 110, 154
gentinė II – 224, 225, 226, 227
katalikų II – 124
žr. taip pat Teisingumas
Moralės filosofai III – 45

Nacionalizmas II – 88, 178
Nauda II – 121, 191, 214, 223, 224; III – 26, 84
Nelygybė II – 137, 141
Nomokratija II – 31, 49
Nomos I – 38, 125, 129, 135, 186, 188; II – 55; III – 18, 157
jo interpretacija III – 160
teisingas elgesys I – 135
Normos I – 123, 145; II – 77
ir elgesys I – 123, 124
Norų tenkinimas I – 158; III – 24, 35, 36
Nuomonė I – 137; II – 29; III – 151
jos sąvoka I – 137; II – 29
jos svarba I – 138; II – 30; III – 57, 61
jos įtaka I – 138; III – 151
viešoji II – 221; III – 24, 53, 61, 86, 133
ir valia II – 29, 30
ir dauguma III – 62
Nuosavybė
konkurencija dėl jos I – 163
jos idėja I – 161
ir teisė I – 162
Nuoseklumas II – 43
Nuostoliai II – 191

Opozicija III – 48
Organizacija (organizavimas) I – 66
ir tvarka I – 86
ir spontaninė tvarka I – 84
Organizmas ir organizacija I – 46, 83, 85

Pajamos III – 85, 110
jų determinantės II – 185; III – 137
jų paskirstymas II – 116, 119, 125, 128, 136, 137, 139, 202, 220; III – 88, 135
ir rinkos ekonomika II – 127, 132
ir atsitiktinumas II – 133
nacionalinės (pajamos) III – 85
Pajamų nelygybė II – 132, 137
Pajamų politika III – 137
Papročiai I – 117, 129
jų įtvirtinimas I – 120
ir grupės I – 150
ir paprotinė teisė I – 129
ir spontaninis jų atsiradimas I – 117, 125, 148, 152
Parama III – 58
Parlamentas III – 20
nusivylimas juo III – 148, 149
ir teisėjo teisė III – 53
jo galia III – 148, 149, 151
jo suverenumas III – 20
Britanijos III – 19, 54, 148
Pareigos II – 145, 166
Partikuliarizmas II – 36
[ir utilitarizmas] II – 36
Partijos lyderis III – 34
Pasaulio pažinimas I – 36
Paskirstymas
išteklių III – 35
ir valdžia II – 138
ir Didžioji visuomenė II – 133, 138; III – 88
ir pajamos III – 32
ir teisingumas II – 133, 192, 201; III – 88
jo principai II – 133; III – 55
gėrybių II – 157; III – 32, 87, 88
Paslaugos
ir valdžia I – 201, 204; II – 22, 138, 141; III – 71, 72, 77, 78, 82, 83, 86
jų monopolis III – 89
jų kaina II – 127; III – 73, 83, 102
jų teikimas I – 204, 205; II – 20, 122, 127, 136, 147, 189, 215, 218, 232; III – 33, 72–78, 80, 83, 133
viešosios ir privačios I – 202; II – 147; III – 79, 81
jų vertė II – 21, 22, 122, 126, 127, 128, 147, 149, 218; III – 72, 84
Pastangos II – 122, 123, 125, 132, 136, 138, 141, 201, 213, 230; III – 75, 81, 82, 85
Pažanga II – 124, 145; III – 82, 115, 232
Patirtis I – 50
ir mokymasis iš p. I – 50
Pelnas ir nuostolis II – 224
Planavimas I – 107; II – 135
Politika II – 144; III – 28
ir sandoriai III – 28, 52
[jos galia] III – 29, 32
jos problemos III – 206
ir socialinis teisingumas II – 130; III – 30
politikai III – 30
Politinis pragmatizmas III – 27
Politinės partijos III – 32, 47
Politinė ekonomija I – 94
Poreikiai
ir kaita II – 181
ir Didžioji visuomenė II – 19, 144, 179
ir jų tenkinimas II – 122, 133, 179, 181, 186, 190, 224; III – 84
Pragyvenimo standartas III – 88
Pragmatizmas I – 94, 98
Prietaras I – 100, 109
Prievarta II – 171, 200
ir prievartos aparatas II – 20
ir moralė II – 87, 89
ir valdžia II – 231; III – 72, 76, 77, 78

ir Didžioji visuomenė II – 177; III – 72
pateisinama p. II – 78, 87, 217, 219, 223; III – 22, 145
jos galia II – 89; III – 22, 23, 25, 72, 73, 86, 150
ir spontaninė tvarka II – 79, 87
ir mokesčiai III – 76
jos naudojimas II – 216, 218, 223; III – 20, 60, 72, 74
Prigimtinis dėsnis II – 67
Principai I – 91, 97; III – 20
ir pragmatizmas I – 91
teisiniai I – 104
ir socialinis teisingumas I – 206
pamatiniai III – 156
partiniai III – 48
Privatinė teisė I – 193, 204; II – 55, 74
jos pagrindas II – 67
jos išstūmimas I – 207; II – 75
įtakos I – 196
ir viešoji teisė I – 194, 197; II – 140
Privilegijos ir malonės II – 191; III – 55, 111
Protas I – 39, 42, 80
ir abstrakcija I – 48, 54
ir abstrakčios taisyklės I – 35
apibrėžimas I – 34
jo raida I – 34
ir evoliucija I – 23, 34; II – 50
jo interpretacijos I – 25
Protas ir visuomenė I – 32, 34
Profesinė sąjunga II – 219; III – 90

Racionalizmas I – 48, 49
ir elgsena I – 52
dekartiškasis I – 25
konstruktyvistinis I – 39, 49, 51, 52, 54, 86, 146, 172; II – 49
ir konstruktyvizmas I – 31, 48, 115
jo atmainos II – 49
jo prasmė I – 49
Racionalumas III – 114
Realizmas I – 102
Rechtsstaat II – 75, 131, 139
jo valdžia II – 75
Reikalavimai II – 150, 151; III – 27
Ribiniai kaštai III – 102, 108, 109
Rinkimai III – 26
ir papirkinėjimas III – 31
ir kandidatai III – 54, 56
ir įstatymų leidėjai III – 56
ir atstovavimas III – 53
ir grupiniai interesai III – 26
Rinkėjai III – 21, 26, 27, 31, 38, 85
Rinkos ekonomika (rinkos tvarka) II – 121, 123, 124, 134, 148, 149, 173, 174, 179
ir kolektyvinės gėrybės III – 80, 81
priekaištai jai II – 174, 190
jos raida II – 123
ir paskirstymas II – 146; III – 78
ir atlygis II – 123
jos funkcionavimas II – 174; III – 74
ir valdžia III – 51, 74, 78
kišimasis į ją II – 220
jos mechanizmas II – 180, 182
jos veikimas II – 123
ir rizika II – 148
jos taisyklės II – 150
ir socialinis teisingumas II – 123, 146, 148
jai gresiantys pavojai II – 148, 220
ir vertybės III – 80, 81
Rūpyba II – 135; III – 89
Rizika III – 87, 90

[Sąmoningo konstravimo teorijos] I – 26
Santykiai
tarptautiniai II – 144
tarpusavio II – 144
Sandoriavimas II – 176, 189; III – 28, 33, 34

Saugumas III – 86
Savivalė III – 22, 45, 148
daugumos III – 25
ir valdžia III – 61, 64, 147, 148
ir nelygybė III – 149
ir įstatymai III – 148, 158
požiūris į ją III – 25, 148
parlamento III – 45
Sektorius
privatus III – 77, 82
viešas III – 77, 78, 80, 82, 83, 86
nepriklausomas III – 80, 82, 83
Sėkmė ir nesėkmė II – 132
Sinoptinė iliuzija I – 31
Sistema
laisvoji I – 99
taisyklių II – 43, 44, 45, 46, 48, 80, 89
susisiekimo III – 97
tikslų II – 138
moralinė II – 47, 70
teisinė II – 68, 73, 78
laivos verslininkystės II – 124
Skurdas II – 217
Socialinis mokslas I – 38, 40, 41, 64, 169
Socialinis teisingumas II – 109, 119, 134, 217
apeliavimas į jį II – 113, 129, 144, 146, 209
jo sąvoka II – 109, 117, 152; III – 137
ir griaunanti jėga II – 153
ir paskirstymas II – 111, 113, 117, 213; III – 31
ir lygybė II – 132; III – 149
ir laisvė [under law] II – 138
jo funkcija II – 152, 153
jo interpretacija II – 113, 114, 150, 156
ir rinkos tvarka II – 116, 125
ir jo moralė II – 114, 151, 152, 155; III – 30
ir jo filosofai II – 114
ir principai II – 138, 155, 230
ir jo siekis II – 113, 216
ir socializmas II – 110, 113, 155, 226
ir erdvinės jo ribos II – 142
ir Bažnyčia II – 114
Socialinė teorija, jos reikšmė I – 115; II – 129, 130, 131
Socializmas I – 85; II – 86, 139, 178
artėjimas prie jo II – 174, 178, 213; III – 33
ir teisės apibrėžimas I – 176
ir teisingumas II – 113
teisė jo sąlygomis I – 176, 177; II – 86; III – 55
kelias į jį II – 178; III – 18, 119
pirmykščiai instinktai II – 210
ir socialinis teisingumas II – 113, 114, 155, 226; III – 55
jo grėsmė III – 119
jo pergalė II – 86
ir valstybės kontrolė III – 55
Sociobiologija, jos klaidos III – 214
Spontaninė tvarka I – 48, 66, 67, 70, 81, 154, 173; II – 65, 232; III – 136
jos pobūdis I – 73; II – 173, 220
ir prievarta II – 87
ir paslaugos III – 77, 136
ir valdžia I – 78, 193; II – 16, 168; III – 23
jos raida I – 73; II – 92
jos formavimasis I – 70, 168, 174; II – 82, 122, 200
teisinis procesas joje I – 146, 178
ir gamta I – 69; II – 229
ir nomokratija II – 31
ir organizacija I – 86; III – 136
ir teisingumas II – 64, 65, 83, 116, 220
jos taisyklės I – 72, 79, 82; II – 49, 87, 92, 193

jos transformavimas I – 207; II – 220; III – 85
Statutas I – 187, 188
Struktūros II – 211
socialinės II – 211
Susirinkimas III – 26, 28
Sumanymas, žmogiškasis I – 38
Suverenumas I – 136; II – 92; III – 20
ir ištikimybė [lojalumas] III – 59
jo ribos II – 93; III – 61
ir prietaras III – 59
pažiūros į III – 148
ir teisė II – 92, 93; III – 61, 148

Šansai II – 191, 196, 200
lygūs II – 18, 25, 137, 177, 183
ir Gera visuomenė II – 203
ir pajamos II – 150
Šeima II – 141
Švietimas III – 94, 95

Taika
jos sąlygos II – 178; III – 24
jos negatyvumas III – 182
Taisyklės II – 31, 32, 64; III – 38, 63
aibė II – 17
abstrakčios I – 37, 53, 54, 80, 119, 129, 130, 131, 132, 149, 150; II – 26, 27, 28, 32, 33, 61, 65, 66, 175, 193, 195, 209, 221, 222, 225, 227
elgesio I – 36, 44, 116, 124, 134, 150, 153, 154, 159, 168, 173, 199, 206; II – 16, 19, 20, 23,34, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 47, 49, 58, 60, 63, 87, 89, 91, 120, 129, 134, 139, 140, 156, 165, 223; III – 49, 65, 126, 222
jų priėmimas I – 114; II – 19
sutarimas dėl jų I – 37; II – 32, 38
jų artikuliavimas I – 36, 37, 97, 118, 119, 120, 173; II – 68
požiūriai į I – 36, 197
įgimtos I – 116
ir įsakai I – 80, 81
jų nuoseklumas II – 43, 48, 144
jų determinavimas II – 37, 38
nuo tikslo priklausomos (nepriklausomos) II – 41
jų įtvirtinimas II – 19
atsiradimas I – 27, 114, 147, 158, 195; II – 19, 32, 39, 40, 41
jų analizė I – 134; II – 71
faktinės I – 121
jų formulavimas II – 68
bendros I – 44, 93, 118, 131, 153, 186, 187, 192, 200, 201, 202; II – 28, 32, 48, 73, 82, 85, 120, 199, 200, 230; III – 19; 36, 37, 38, 39, 44, 46, 63, 86, 96, 147
ir Didžioji visuomenė II – 18, 66, 149, 212
ir nežinojimas I – 36; II – 23, 38
jų svarba I – 35; II – 38, 43, 45
teisingos ir neteisingos I – 47, 170; II – 70
ir kalba I – 114, 116, 117, 118, 119, 120; II – 41
išmoktos I – 116
teisinės I – 153; II – 82, 84, 228
ilgalaikė jų funkcija II – 48
ir dauguma II – 41, 44; III – 24
utilitarizmas II – 37, 38
moralės, žr, Moralė II – 36, 40
negatyvios II – 45, 65
normatyvinės I – 121, 122
ir klusnumas joms I – 119, 147; II – 39, 64
ir tvarka II – 18, 20, 40, 79, 89
organizacinės valdymo I – 134, 135, 193, 196; II – 23
konstitucinės I – 198; III – 146
tradicinės II – 42, 85

pirminės ir antrinės II – 80, 89
teisės I – 152, 161, 162, 167, 171; II – 20, 22, 55, 63, 69, 83, 86, 87, 89; III – 79
ir spontaninė tvarka I – 75, 82, 185; II – 49, 61, 75
paprotinės III – 224
organizacinės I – 178, 179, 186, 194, 200; II – 74
universalios elgesio I – 192, 193, 195, 204; II – 46; III – 49
Tautologija II – 84
Taxis ir nomos I – 71, 85; II – 168
Teisė I – 104, 105, 106, 129, 132, 136, 146; II – 81; III – 146, 147
abstrakti I – 129, 149
administracinė I – 200, 207
ankstyvoji I – 124, 125
jos tikslas I – 151
jos artikuliavimas I – 124, 169
jos pradžia I – 113, 114, 126; II – 73, 76, 84, 85, 90
jos filosofija I – 106
precedentinė I – 133
civilinė I – 197
bendroji I – 126, 128, 129, 171; II – 74
jos sąvoka I – 113
sistema I – 105, 115, 167; II – 68, 73, 78
konstitucinė I – 196, 198
komunistinė II – 86
baudžiamoji I – 172, 194, 197
kildinimas iš valdžios I – 104, 147, 192
jos raida I – 107, 108, 205; II – 90
formalioji II – 140
jos evoliucija I – 106, 115, 129
nacių II – 86
socialistinė II – 140
tarptautinė II – 93
jos interpretacijos I – 168
Romos teisė I – 125, 126, 127
ir teisėjai I – 170, 187; II – 81
ir teisingumas I – 170; II – 59; III – 57
jos rūšys II – 72, 78, 86
teisėjo t. I – 105, 196; III – 54
ir laisvė II – 84
jos prasmė II – 82
viduramžiais I – 127
ir moralė II – 36, 37, 86, 87
prigimtinė I – 127, 128; II – 90, 91
ir suverenumas II – 92
jos viršenybė I – 129; II – 78, 79, 139, 140, 141; III – 19, 20, 21, 50, 51, 95
ir visuomenė I – 147
jos ištakos I – 104; II – 92
statutinė II – 73
ir teisingo elgesio taisyklės II – 59, 63, 64
kaip taisyklių sistema I – 105; II – 60, 81
Vakarų teisė I – 125
ir žmonių valia II – 81
valdymo organizavimo I – 195
Teisės filosofija I – 166, 167, 168, 196; II – 70; III – 146
Teisės kodeksas I – 173
Teisės sociologija II – 92
Teisėjai I – 149, 176
jų tikslas I – 130, 132, 153
jų funkcijos I – 126, 131, 133, 148, 149, 170, 171, 173, 188; II – 79; III – 29
ir spontaninė tvarka I – 174, 176, 179
Teisės
visuotinės II – 169, 170
jų pagrindas II – 169
žmogaus II – 149, 165, 166, 169
negatyvios/pozityvios II – 167, 168, 194, 229

Teisinė diskriminacija I – 204
Teisingo elgesio taisyklės I – 14, 47, 91, 105, 127, 145, 152, 194, 201; II – 32, 55, 91, 138, 198; III – 47
sutarimas dėl jų I – 136; III – 26
jų tikslas I – 154, 161; II – 34, 57, 192
jų taikymas I – 157, 197; II – 22, 58, 60, 64, 65, 119, 139, 142, 166, 169, 192, 193, 196, 219; III – 24, 38, 48, 65
jų kaina I – 194; III – 153
jų pagrindas II – 71
ir prievarta I – 200
ir jų kritika I – 178, 197; II – 215
jų raida II – 66
jų įtvirtinimas II – 110, 200, 218
ir lūkesčiai I – 205; II – 63, 66
ir finansai I – 199, 200
jų funkcijos I – 168; II – 192
ir Didžioji visuomenė I – 177; III – 72
jų svarba I – 164; II – 165
jų tobulinimas I – 185, 189
jų poreikis III – 152
negatyvios I – 163; II – 61, 62
ir organizacija I – 185, 189
[jų palaikymas] I – 195, 203, 204; II – 22; III – 78
ir valdžių padalijimas I – 189; III – 51
neteisingos II – 118
jų naudojimas I – 201; II – 140, 192, 194
ir teisė II – 57, 58, 59, 169
ir tvarka II – 75
Teisingumas/neteisingumas I – 199; II – 32, 55, 56, 69, 70, 71, 118, 126, 143, 152, 197, 220, 227; III – 21, 24
jo liberalioji koncepcija II – 124
jo požymiai II – 68, 71, 119, 128; III – 109, 146
ir bendroji teisė II – 59, 69
formalus II – 227, 228
jo sąvoka II – 65, 68
jo kriterijai II – 32, 84
distributyvinis I – 15, 161; II – 111, 119, 139, 140
paskirstomasis II – 139, 189
tikėjimas juo II – 33, 75, 76, 110, 147; III – 24, 27
ir žmogiškasis elgesys II – 55, 56, 58, 59, 83, 120, 166, 214; III – 146
ir teisingos elgesio taisyklės II – 57, 58, 65, 67, 71, 75, 91, 120, 199, 227; III – 60
jo priežiūra I – 187
ir individo teisės II – 56, 57, 64, 148, 149, 165, 202; III – 63
jo interpretacijos II – 110, 153; III – 153
negatyvus jo testas II – 67, 69, 83; III – 25, 182
jo principas II – 57; III – 48
jo prasmė II – 221
ir atlygis II – 146
jo reikalavimai II – 85
jo taisyklės I – 201; II – 57, 68, 81, 83, 84, 166; III – 24, 27
socialinis I – 206; II – 59, 109, 110, 123, 129, 130, 131, 152, 153, 156, 217
grupinis II – 214, 215, 221
ir spontaninis procesas II – 64, 65, 74
jo testas II – 83; III – 25, 63
Teisininkai I – 103, 104, 105, 106, 107
Teisinis pozityvizmas I – 47, 115, 136, 146, 196; II – 71, 72, 79; III – 60
jo sąvoka III – 61
jo kritika III – 64
jo istorinė raida I – 47; II – 73, 76
jo ideologija II – 72

ir teisė II – 72, 75, 82, 86
ir įstatymų leidybai II – 74, 82
ir prigimtinė teisė II – 90, 91
ir suverenumas III – 60
Teisių bilis II – 167; III – 148, 158
Teismai I – 201; II – 153
Teleokratija II – 31
Tiesa III – 25
Tikimybės I – 156
[Tikslai] III – 191
Tikslai ir priemonės I – 167; II – 24, 34, 178, 229
ir abstrakčios taisyklės II – 32, 39, 175
ir veiksmas II – 177
jų derinimas II – 176, 177, 214
ekonominiai II – 181, 212
individo I – 91; II – 176, 177
ir teisė I – 167
konkretūs II – 24, 30, 35, 175, 177, 178, 179
ir naudingumas II – 38, 177
politiniai II – 181
nerealūs II – 209
Totalitarizmas I – 100, 109; II – 170
vokiškasis I – 109, 110
jo sistema I – 95; II – 126, 170
judėjimas jo link I – 109, 168; II – 117, 170
Tradicijos III – 89, 155, 232
Transformacijos kreivė II – 187
Turtas
individualus III – 74
privatus III – 81
jo paskirstymas III – 73
judamas III – 73
žemė III – 73
Tvarka
veiksmų I – 155, 157, 168, 178; II – 23, 42, 89
daugumos III – 183, 187
jos sąvoka I – 63, 102
jos rūšys I – 33, 167, 169; II – 34, 85, 121, 203, 222; III – 23, 183
spontaninė I – 100, 101, 106, 110, 124; II – 110, 146, 173
teisinė ir ekonominė I – 75, 76; II – 78, 84, 85, 93, 133; III – 224, 225
visuminė I – 71, 73, 74, 75, 101, 102, 116, 150, 156, 157, 169; II – 25, 180, 200; III – 37
jos poreikis I – 74; II – 18
ir organizacija III – 85
jos principai I – 75
ir taisyklės I – 75, 157, 167; II – 18, 33, 118
visuomeninė I – 31, 74, 96, 110; II – 46, 57, 82, 84, 91, 113, 115, 138, 203, 211, 214; III – 66
žr. taip pat Abstrakti tvarka; Spontaninė tvarka I – 41; II – 20

Universalizavimas II – 47
Utilitarizmas I – 40; II – 34, 36, 38, 41
Utopija I – 102, 103
Ūkis II – 174, 179
Vakarų civilizacija I – 13; II – 47
Valdovai I – 124, 126, 127, 134, 135, 149, 186; II – 220; III – 91
ir įsakai I – 129
jo vaidmuo II – 220; III – 91
jo valia I – 124, 125, 126, 127, 128

Valdymas III – 47, 48, 49, 53, 57, 65
demokratinis III – 36, 47
jo galia III – 61, 91
dvejopas III – 71
Valia II – 29, 30, 73, 81, 92, 116; III – 17, 20, 21, 60, 67
Valdžia
ir administracinė teisė I – 201
jos tikslai II – 34
jos struktūra III – 173

ir savivalė III – 61
įstatymdavio I – 137, 138
jo priežiūra II – 167
jos apribojimas III – 19, 56
demokratinė III – 46, 48, 145, 181
reikalavimai jai II – 117
ir finansai III – 90, 91, 92
jos funkcijos I – 78; II – 114, 137, 138; III – 63, 73
jos formavimasis I – 185
teisinga ir neteisinga II – 134, 135
ir viešoji teisė I – 197
ir įstatymų leidyba I – 128, 189
apribota III – 72
vietos III – 86
ir dauguma I – 91
ir rinka II – 135
autokratinė III – 144
paralelinė III – 31, 32
jos galios I – 134; II – 116, 135, 144, 167; III – 19, 34, 35, 52, 57, 61, 62, 72, 86, 89, 97, 174, 175, 176
ir saugumas III – 89
atstovaujamoji I – 15, 190; III – 20, 26, 29, 47, 52, 62, 63
jos atsakomybė II – 138
ir valdžių atskyrimas I – 189
jos funkcijos II – 134, 137, 166; III – 51, 71
neribota I – 15, 207; III – 20, 29, 57, 150, 180
vykdomoji III – 63, 153
aukščiausioji III – 19, 20, 61, 63, 64, 147, 184
Valdžia
savavališka III – 147
prievartinė III – 72
demokratinė I – 192; III – 221; III – 44, 48
jos padalijimas I – 189; III – 150, 153
ir įstatymų leidyba I – 189
apribota I – 192; II – 135; III – 180
ir monopolis III – 89, 90, 130, 131
Valdžių atskyrimas I – 190, 191; III – 49
ir valdžia I – 190; III – 50
ir teisingas elgesys I – 189
ir įstatymų leidyba I – 189, 190, 191; III – 50
Valia
jos įtaka II – 117
ir teisė I – 126
Valstybė
nacionalinė II – 144
ir visuomenė III – 194
Veikla II – 128, 129, 139, 174
Veiksmų tvarka I – 116; II – 66
Veiksmas, žmogiškasis I – 38, 51; II – 37, 57
Vergovė I – 95
Vertinimas
ir moralė II – 40
Vertybė I – 164, 165, 166; II – 30, 196
bendroji II – 34
moralinė II – 115, 116
kultūrinė II – 141
pamatinė II – 213; III – 22, 238
Vertybiniai sprendimai I – 166
Viešoji teisė I – 168, 193, 194, 195, 198, 200, 204; II – 55, 60, 74
konstitucinė I – 197, 198
jos įtvirtinimas I – 207
įtakos jai I – 196
jos pareigūnai I – 196
ir privatinė teisė I – 193, 194, 197, 207; II – 140
ir subordinavimas II – 140
ir taisyklės III – 146
Visuomenė I – 147; II – 113, 210
laisvų žmonių II – 177, 181, 213; III – 49
civilizuota I – 31
ir taisyklės II – 45, 91
ideali I – 103

uždara II – 223
globalinė II – 131
jos žlugimas II – 154
ir proto evoliucija I – 34
šiuolaikinė II – 189; III – 23, 120
nomokratinė II – 31
atvira I – 125; II – 223
ir socialinis teisingumas II – 113
pliuralistinė II – 31
demokratinė III – 57
totalitarinė III – 49
jos struktūra I – 81
žr. taip pat Laisvoji visuomenė II – 25, 31, 152, 175
Didžioji visuomenė, Gentinė visuomenė I – 15, 29, 30, 53
Vyriausybė III – 47, 48, 49, 51, 63
Vokietija I – 198, 207

Žala II – 191
Žinios
jų įgijimas III – 94
faktinės I – 27, 31; II – 23, 24
jų ribotumas I – 31
ir elgesio taisyklės II – 139
jų panaudojimas II – 218; III – 106
išsklaidytos II – 24, 218
Žiniasklaida III – 95

Hayek F. A.

Ha-133 Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė T. 3: Laisvosios visuomenės politinė tvarka / F. A. Hayek; Vilnius : Eugrimas, 1999. – 270 p.: - bibliogr. sk. gale. – (Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392–1673).

Rodyklės: p. 252–270.

ISBN 9986-752-48-5 (3 tomas)

ISBN 9986-752-29-9 (3 tomai)

Šiame – trečiame ir paskutiniame „Teisės, įstatymų leidybos ir laisvės" tome Friedrichas A. von Hayekas iškelia ir argumentuoja tezę, jog neribojamų valdžios galių sąlygomis demokratija virsta politinės kovos arena, kurioje organizuotos grupės tenkina savo interesus plačiosios visuomenės sąskaita.

Čia jis išdėsto ir pamatinius politinius principus, kurie, apribodami valdžios galias, šią pavojingą tendenciją sustabdytų, jeigu leistų klostytis dinaminei laisvų žmonių visuomenei.

UDK 340.1

Friedrich A. von Hayek
TEISĖ, ĮSTATYMŲ LEIDYBA IR LAISVĖ
T. 3: LAISVOSIOS VISUOMENĖS POLITINĖ TVARKA

Redaktorė *Julija Kairienė*
Dailininkas *Algimantas Dapšys*
Dizainerė *Nijolė Juozapaitienė*

SL 2138. 1999 02 25. 18,5 l. apsk. l. Tiražas 2000 egz. Užsakymas 197
Išleido leidykla „Eugrimas", Šilutės 42a–1, LT-2042 Vilnius
Iš užsakovo pateiktų plėvelių spausdino SPAB spaustuvė „Spindulys",
Gedimino g. 10, 3000 Kaunas

POLITINĖ TEORIJA

Šiame – trečiajame ir paskutiniame – „Teisės, įstatymų leidybos ir laisvės“ tome Friedrichas A. von Hayekas iškelia ir argumentuoja tezę, jog neribojamų valdžios galių sąlygomis demokratija virsta politinės kovos arena, kurioje organizuotos grupės tenkina savo interesus plačiosios visuomenės sąskaita. Čia jis išdėsto ir pamatinius politinius principus, kurie, apribodami valdžios galias, šią pavojingą tendenciją sustabdytų ir leistų klostytis dinaminei laisvų žmonių visuomenei.
Klasikinio liberalizmo idėjos derinamos su šiuolaikinių socialinių mokslų įžvalgomis.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ISBN 9986-752-48-5

CEU

ISSN 1392-1673
ISBN 9986-752-29-9(3 tomai)
Rekomenduojama kaina 14 Lt